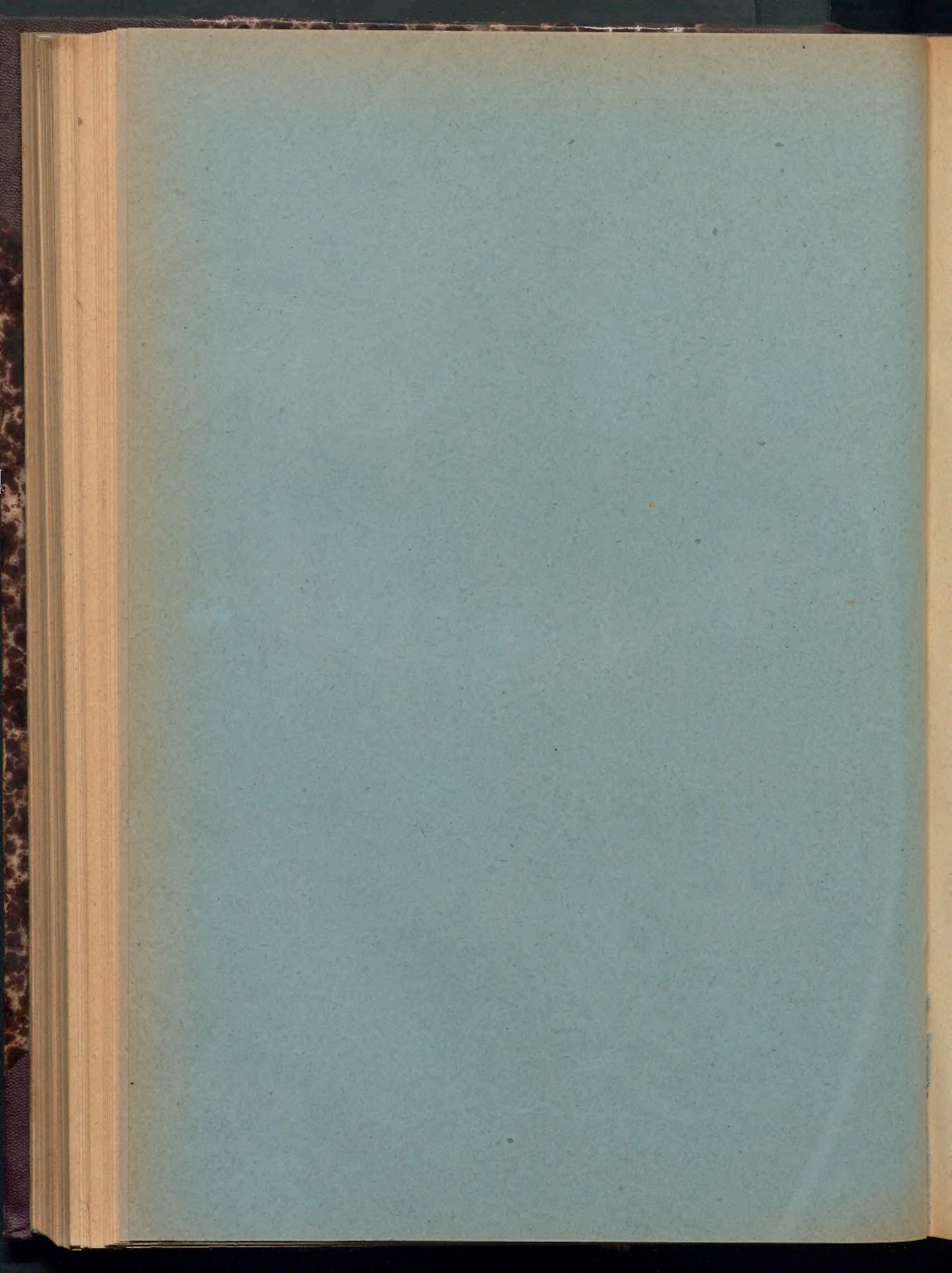
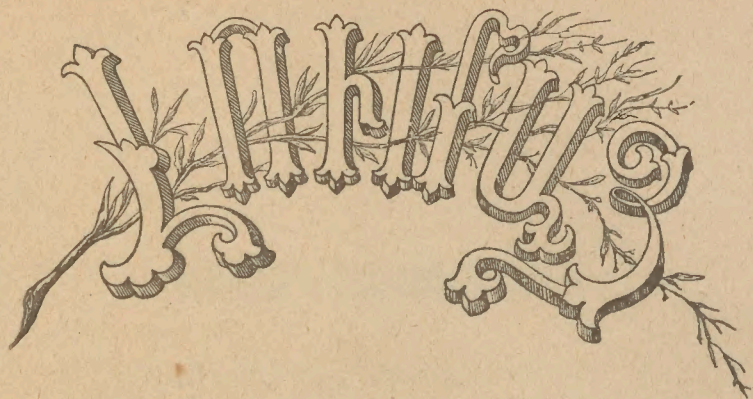

ԲԱՆՈՒՆԻ Է 1905 Թ ՈՒՐ ԲԱՎԱՆՆԵՐՈՐԴԻԹԻՆԸ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1904

№ 5

ՍԵՊՏ.-ՀՈԿՏ.

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Ա. Քութաթելաձեի

1904

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 30-го Октября 1904 года

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Ս. Էջմիածնի մայր Աթոռի եւ Ռուսաց կա- ռավարութեան յարաբերութիւնների ծագումը. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՋԵԱՆ.	5
II	Մէկ շախաարտի. Մաուրուս Իօկայի'ի. գերմ. թարգմ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆ- ՆԻՍԵԱՆ	24
III	Հնոց եւ նորոց. III. Հայոց ազգին տուած՝ Ալիի հրովարտակը. հաղորդեց Մ. ԲԱՐ- ԽՈՒԴԱՐԵԱՆ	32
IV	Խնտերի երեւան գալը, նրանց քաղաքական ու քաղաքակրթական պատմութիւնն ու անկումը. Մ. ԽՈՍՏԻՅԵԱՆ.	36
V	Միքայէլ Նալբանդեանցը Հնդկաստանում. ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ.	46
• VI	Առաքեալներէն մինչեւ Լուսաւորիչ. ԲԸՆ- ՆԱՍԷՐ	78
VII	Հպարտութիւն եւ սնափառութիւն. ըստ Դէսկիւրէի. ԳԱՐ. ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ.	
VIII	Գծեր Գոյրկու կեանքից. ՄՈՒՇԷ Վ.	108
IX	Գարադադ. Ե. ՅՈՎԱՍՏԱՓԵԱՆ.	110
X	Կանանց հարցի մասին. Ա. ՉԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ.	119
XI	Մետամորֆոզա. ՓԻԳԱՐՕ	134
XII	Յիշողութիւններ. ԲԱԶԵՐՈՒՆԻ.	144
XIII	Դէպի Մաքենեաց վանք. ԱՐՇԱԿ ԿԱՅ- ԺՈՒՆԻ	163

XIV Սարգիս ան. Զալալեանի նամակը Խալի-
պեանին. ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ . . . 176

XV Նիւթեր հայերէնի մշակութեան համար. ԳՐ.
ՎԱՆՑԵԱՆ . . . 180

XVI Հասարակական կարծիք ըստ Թարդի. Ղ. Բ. 185

XVII ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԿԱՆ:

«Ոստիկ» ժողովածուն. ՄԻՆԱՍ ԲԵՐ-
ԲԵՐԵԱՆ.—Մենք չենք կարողում. Գ.
ԵՆԳ. Աղա Նեգրի. Բանաստեղծութիւն-
ներ. II պրակ. Ծ.—Ստացուած գրքեր 193

XVIII ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵԱՍ:

Անտոն Լանգ (լուսատիպ պատկերով)
ԳԻՒՏ Ա. Բ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ:—1. Արեան նոր
ըաղաղութիւն. 2. Թորախտի ըացիլը.
3. Ժողկարութեան նոր եղանակ.
4. Դր. Լօնդօնի փորձերը. 5. Թորախտի
դէմ: 6. Մումիայի վերայ կատարուած
փորձը. ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ: . 207

XIX ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ:

ՎԵՏ Հայրապետի օծման տասնեւեկե-
րորդ տարեդարձ:—Կիլիկիոյ Տ. Սա-
հակ կաթողիկոսի այցելութիւնը Պօլիս:
—Պ. Կ. Եզեանի յիսնամեակ:—Կ. Պօլ-
սից:—Գլդանի հայ եկեղեցին.—Շնոր-
հակալութիւն:—Հայ զրչագիրներ:—
Վանքի ծխականների ժողով: . 216

XX ԹԵՐԹՕՆ:

Նամակ խմբագրին. ՂԱԼԱՅԶԻ ՄԱՐ-
ԳԱՐ. . . 220

XXI † ՄԱՀԳՈՅԺ:

Նիլս Փինգէն.—Յակովբ Տէր Յովհաննի-
սեան:—Ստ. Զելնսկի. . . 221

XXII ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ. . . 223

XXIII ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

XXIV ՅԱԵԼՈՒԱՆ:

Նոր կուռք. Փրանսուա դը Կիւրէլի.
Թարգմ. Տ. Վ. 33—54

THE GORDON

1881

1881

1881

1881

1881

† ԱՆՏՈՆ ԼԱՆԳ

Յաւելուծ «Լուսալի»

Բերլին

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ԵՒ ՌՈՒՍԵՅ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԺԱԳՈՒՄԸ

Ս. Էջմիածնի ամենայն հայոց Մայր Աթոռի պաշտօնական
յարաբերութիւնները ռուսաց կառավարութեան հետ սկսւում
են ԺԸ. դարու երկրորդ կիսից՝ Եկատերինէ Բ. Կայսրուհու օրով:

Այդ ժամանակից առաջ տեղի ունեցած Պետրոս մեծի
յարաբերութիւնները Հայաստանեայց Եկեղեցու պաշտօնեաների
հետ՝ նորա արեւելեան քաղաքականութեան համեմատ, որի մէջ
մտնում էր նաև Կասպից ծովի ափերի գրաւումը Պարսիկներից՝
կատարուել էին ոչ թէ գերագոյն հոգևոր իշխանութիւն ունե-
ցող Ս. Էջմիածնի հայրապետների, այլ Գանձասարի կաթողի-
կոսների հետ, որոնք նստում էին Գանձասարի վանքում, Շուշուայ
մօտերքը (Նիսավէտպօլի նահանգ):

Հայոց եկեղեցու մի քանի փառամոլ ներկայացուցիչներ
Ս. Էջմիածնի Աթոռի ընկճուած դրութիւնից օգուտ քաղելով,
ձգտում էին ինքնագլուխ եկեղեցական կենդրոններ կազմել և
կաթողիկոսի տիտղոս սեփականել: Այդպէս էլ յառաջ եկել
Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը Պարսկաստանում, որը գոյ-
ութիւն ունեցաւ մինչև Ղարաբաղի խանութեան միացումը
Ռուսաստանի հետ, որի իրաւասութեան տակ այն ժամանակ ճա-
նաչւում էին միայն Գանձակի (Նիսավէտպօլի) նահանգում և
Կասպից ծովի եզերքներում բնակուող հայերը: Սակայն այդ

միջոցին անգամ Գանձասարի կաթողիկոսները ճանաչում էին Էջմիածնի կաթողիկոսների գերազահութիւնը, որովհետեւ նրանց էին դիմում ամեն տարակոյսների, թիւրիմացութիւնների և վեճերի ժամանակ: Նոցա անկախութիւնը միայն իրանց հօտի վարչական գործերի վերաբերութեամբ էր:

Էջմիածնի Աթոռն իւր միացնող զօրութեան և բարոյական ազդեցութեան անխափան յարատեւութիւնը պարտական է, ի միջի այլոց, ժէ դարում նշանաւոր հանդիսացած մի շարք կաթողիկոսների, որոնք յաջորդաբար, իրենց անձնական հեղինակութեամբ գիտեցան պարտուպատշաճ բարձրութեան վրայ պահել այդ Աթոռը մահմեդական բռնութիւնից և կոթորիկ քարոզիչների որոգայթներից՝ պատսպարելով իրենց հօտը:

Արժ. Աղանեանց Գիւտ քահանայի «Իւրան Պատմութեան Հայոց» վերնագրով հրատարակած ա. Էջմիածնի հայրապետների կոնդակների հաւաքածուն մի զարմանալի տեսարան է պատկերացնում: Այդ հայրապետները, թէպէտ և ընկճուած իրենց ընկալալայրում, երբեմն նոյն իսկ ազատութիւնից զրկուած և յետին կարօտութեան մէջ ընկած, գիտէին դարձեալ ամուր բռնել վարչութեան դեկն իրենց ձեռքում, այնպէս որ ամեն տեղ, ուր վճռելու խնդիր կար, Էջմիածնի կաթողիկոսների բարոյական հեղինակութեան էին դիմում և նրանց հրամանն անսայթաք կատարում Վասպից ծովի սփերից սկսած մինչև Պարսկական ծովածոցը:

1763 թ. Էջմիածնի Աթոռը բազմեց Հայաստանեայց եկեղեցու ականաւոր հովուապետներից մէկը՝ սրբազնագոյն Սիմէոնը:

Նա մի մեծանուն տոհմի շառաւիղ էր և պատանեկան հասակից աչքի էր ընկնում իւր խելքով, հմտութիւններով, հեզ բարքով և քարոզչական տաղանդով: Իեւ սարկաւազ էր, երբ այլ և այլ պատուէրներով առաքուեցաւ Պարսկաստան, Թիւրքիա, Հնդկաստան և արժանի հանդիսացաւ այն մեծ վստահութեան, որ ընծայում էին իրեն. նրան ամեն տեղ սիրում էին և յարգում, և նա բարի յիշատակ թողեց ազգի մէջ:

Մինչ Սիմէոնը Կ. Պօլսից Էջմիածին գալու վրայ էր, հայրապետական Աթոռը Յակոբ կաթողիկոսի մահուամբ թափուր մընաց, և նա Էջմիածին հասնելուն պէս կաթողիկոս ընտրուեցաւ (1763 թ.): Ամենուրեք ցրուած հօտի կարիքներին լաւ տեղեակ սրբազնագոյն Սիմէոնը, չնայելով ձախող քաղաքական հանգա-

մանքներին և Մայր աթոռի աղքատիկ միջոցներին, հաստատամտութեամբ ձեռնամուխ եղաւ այն ծրագրի իրագործման, որ մշակել էր իւր բեղմնաւոր, լայն մաքում։ Նախ վանքը մի քարաշէն պարսպով պատեց, յետոյ Էջմիածնում և չրջակայքում այլ և այլ շէնքեր հիմնեց, մի թղթի գործարան և մի տպարան հաստատեց. այնուհետեւ պաշտպան հանգիստանալով մեր և կեղեցու դաւանութեան ու ճշմարտութեան՝ սկսաւ աստուածաբանական գրքեր լոյս ընծայել կաթողիկոսների քարոզչութիւնների գէմ, որ տարածուէր հոյերի մէջ։ Իրրե վարչական անձն կարգ ու կանոն մտցնելով ամեն տեղ, խստիւ պատժում էր զանցառուներին և միևնոյն ժամանակ զօրացնում Էջմիածնի գերագահութիւնը՝ Կանձասարի և միւս մասնաւոր հակաթոռ կաթողիկոսների վերայ։ Այսպիսի օրոժնէութեամբ կարճ միջոցում վստահութիւն ու հռչակ ստացաւ հայերի մէջ, և ժրջան կաթողիկոսին համակրող ազգը չլիցացաւ նիւթալէն օգնել նրան յօժարակամ նուէրներով։ Սիմէոնի ժողովրդականութիւնն ու ազդեցութիւնը միայն իւր հօտի մէջ չէր սահմանափակուած, նրա աջակցութեան դիմում էին թէ՛ վրաց Իրակլ թագաւորն և թէ՛ հարևան խաները, և նա իւր միջամտութեամբ քանիցս անգամ հրկիրը փրկեց Նրևանի խանի սպառնացած աղէտներից և աւերմունքից։ Անտարակոյս մի նշանաւոր քաղաքագիտական գործ էր Սիմէոն կաթողիկոսի ռուսաց կառավարութեան դիմելը և առաջին անգամ պաշտօնական յարաբերութիւններ հաստատելը Պետերբուրգի դրան հետ։

Իհու Պետրոս Մեծի ժամանակից ի վեր հայ ազգի մէջ արմատացած էր այն համոզմունքը, թէ Ռուսաստանը կը փրկէ նրան մահմեդական տիրապետութեան գարեւոր լծից. այդ ակնկալութեամբ Սիմէոնի նախորդ Յակոբ կաթողիկոսը 20 յուլիսի 1760 թ. դիմած էր ռուսաց կայսրին մի ուղերձով, որի մէջ խնդրում էր «զազգն մեր ողորմելի և զազգն վրաց հոգալ»։ Սակայն այդ քնդհանուր և անորոշ խօսքերով արտայայտուած խնդիրը ոչ մի հետևանք չունեցաւ, մանաւանդ որ ժամանակի պարագաներն էլ նրա յաջողութեան ձեռնառն չէին։

Աւելի չքննակատ ընթացք բունեց այդ գործում գերերջանիկ Սիմէոնը, մանաւանդ որ մի յարմար առիթ էլ ունէր ռուսաց կառավարութեան դիմելու։ — Աժտարխանի հայերը թօթափել էին Մայր Աթոռի իրաւաւորութիւնը և Կանձասարի կաթողիկոսի իշխանութեան տակ մտել։ Սիմէոն հայրապետն այդ

դէպքից վշտացած եպիսկոպոսներին խորհրդի կանչեց և գործի հանգամանքները քննելուց յետոյ, որոշեց Պետերբուրգ ուղարկել Դաւիթ վարդապետին մի օրհնութեան կոնդակով, ուր խնդրում էր. «1) որ ս. Գրիգորի՝ Հայաստանի Լուսաւորչի դաւանութեան հետևող ռուսիարենակ հայերը, ինչպէս մինչև այժմ, նոյնպէս և ապագային ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի իրաւասութեան և իշխանութեան ներքոյ մնան հոգևոր և եկեղեցու վարչական գործերում. 2) որ նրանց վրայ կարգուող եպիսկոպոսն այդ Աթոռի կողմից ընտրուի, իսկ Հայրապետին անյայտ և ուրիշ երկիրներից եկաւոր ինքնակոչ հովիւներ ժողովելու արգելուի. 3) և նրան մի Բարձրագոյն հրովարտակ շնորհուի, որը այն տեղի տաճարում մնայ ի նշան մշտական ողորմածութեան և ի յիշատակ բարեյաջող թագաւորութեան»: Այս կոնդակը գրուած է 1 օգոստոսի 1766 ամի: Կոնդակի հետ ընծայ ուղարկուեցան կայսրուհուն և թագաժառանգին Յովհաննէս Մկրտչի-Հովհաննէս կուսի, ս. Գէորգի մասունքն և Նոյեան տապանի մի մասը:

Միևնոյն ժամանակ Սիմէոն կաթողիկոսը կոնդակներ գրեց Ասիականի ռուսաց Մէքսիկայի եպիսկոպոսին և Պետերբուրգում ու Մոսկովայում բնակուող հայերից մի քանիսին խնդրելով, որ Դաւիթ վարդապետի առաքելութեան յաջողուելուն նպաստեն:

Մայր Աթոռի դեսպանութիւնը բարեսէր ընդունելութիւն գտաւ Պետերբուրգի դրան կողմից: Կայսրուհու հրամանով արտաքին գործոց Յանձնաժողովը յօրինեց մի հրովարտակ յանուն կաթողիկոսի և յանձնեց Դաւիթ վարդապետին՝ Նորին Սրբութեան հասցնելու համար:

Այդ հրովարտակում, որ գրուած է 30 յուլիսի 1768 թ., կարդում ենք, թէ «Ըստ օրինակի նախնեաց՝ Մեզ ևս հաճելի է Մեր կայսերական զթութիւնն ու մարդասիրութիւնն ընծայել թէ արդի գերագնիւ Սիմէոն կաթողիկոսին և թէ նրա հայրապետական աթոռի ապագայ յաջորդներին, ինչպէս և իւրաքանչիւններն ու կառավարիչներին և բովանդակ ազնուաբարոյ Հայ ազգին: Հաճելի է մեզ նաև թոյլատրել յիշեալ Սիմէոն կաթողիկոսին և նրա յաջորդներին, որ նրանք հոգևոր գործերի և եկեղեցական ծէսերի նկատմամբ՝ իրենց իրաւասութեան ներքոյ պահեն Ռուսաց Կայսրութեան մէջ բնակուող հայազգի ու հայադաւան մարդկանց... այս պատճառով՝ երբ որ դրանք պա-

հանջին մի հայ արքեպիսկոպոս և կամ մի ուրիշ աստիճանի հոգևոր անձն առաքել իրենց մօտ, թող այդ պաշտօնեաները նոյն ինքն հայրապետի վկայագիրն ունենան և առանց այդ վկայագրի Մեր պետութեան մէջ չընդունուին... Բացի այդ՝ եւ քաշխաւորում ենք յիշեալ վեհազնեայ Սիմէոն կաթողիկոսին և ազնիւ իւզբաշիներին ու կառավարիչներին և ամբողջ ազնուաբարոյ Հայ ազգին և մանաւանդ ոռոսաց կայսրութեան մէջ բնակւող հայերին Մեր Բարձրագոյն Վայսերական շնորհն ու հովանաւորութիւնը. և ընդ սմին ծանուցանում, որ Սիմէոն հայրապետի կողմից՝ Դաւիթ վարդապետի ձեռքով Մեզ առաքուած մասունքները... առանձին հաճութեամբ ընդունած ենք... և յիշեալ Դաւիթ վարդապետը... կարող է բերանացի հաղորդել համայն Հայ ազգին Մեր Վայսերական շնորհի և բարեսիրութեան հաւաստիքը, որով կամք և մնամք...»: Այս հրովարտակի պատճէներն առաքուեցան պարտուպատշաճ գործադրութեան համար Աժտարխանի և Կիեւի գեներալ նահանգապետներին:

Դաւիթ վարդապետն այդ Բարձրագոյն հրովարտակից զատ Էջմիածին տարաւ մատուցանելու հայրապետին նաև մի նամակ մինիստր կոմս Ն. Յ. Պանինի կողմից և ընծաներ արքունի տանից — «մի քանի կտոր դիպակ և գազ, յապացոյց», ինչպէս գրում էր Պանին կոմսը, «Նորին Մեծութեան առանձին արքայական բարեհաճութեան յատկապէս դէպի Ձեր անձը»:

Կոմս Ն. Յ. Պանինը վերոյիշեալ նամակում, ի միջի այլոց, գրում էր հայրապետին, «թէ Ձեզ և թէ ամբողջ ազնիւ Հայ ազգին ուղղուած ամենաշնորհ հրովարտակից հանգամանօրէն կիմանաք, թէ Նորին Վայսերական Մեծութիւնն ինչպիսի յօժարութեամբ բարեհաճեց զիջանել յիշեալ Դաւիթ վարդապետի ձեռքով Ձեր առաքած խնդրին և ինչ առանձին արքայական հաւանութեամբ ընդունուեցան նրա բերած մասունքն և Նոյեան տապանի մասնիկ: Քաղցր է ինձ», յարում է կոմսը, «որ կարողացայ այս առթիւ իմ կողմից մի փոքր ծառայութիւն մատուցանել Ձերդ Սրբութեան և ըստ կարելոյն նպաստաւոր լինել Ձեր փափագի կատարման, որի մասին այս գրութիւնս բերտիլը չի զլանայ վերադառնալուն պէս անձամբ գեղուցում տալ Ձերդ սրբութեան»:

Դաւիթ վարդապետի առաքելութեան այդ աստիճանի յաջող ելքը մեծ յոյսեր ներշնչեց սրբազնագոյն Սիմէոնին: Այսու-

հետև ոչ միայն Հայոց ազգը, այլ և եկեղեցին և մայր Աթոռը՝ կարող էին դժուար պարագաներում ապաւինել ռուսաց կառավարութեան հովանուն և օգնութեան: Եկատերինէ Բ., իբրև հետևող իւր մեծ նախորդի արևելեան քաղաքականութեան, որ խոստացած էր «իւր յատուկ գթութեան և հովանաւորութեան տակ առնել հայոց ազգը», վերոյիշեալ 30 յունիսի 1768 թ. հրովարտակով սկիզբ դրաւ այն յարաբերութիւններին, որոնք չատարդինաւոր եղան Անդրկովկասեան երկրի ապագայ վիճակի նրկատմամբ և նպաստեցին ռուսաց տիրապետութեան տարածուելուն Կովկասում:

Սիմէոն կաթողիկոսը ջերմ երախտագիտութիւնից գրդուելով, որի մասին խօսում է 10 յուլիսի 1771 թ. կոնդակի մէջ, մի եկեղեցական մաղթանք շարադրեց Ռուսաց Կայսրի և ամբողջ Կայսերական տան համար, որ կատարուելու էր արքայական տօներին: Այդ մաղթանքը, որ կազմուած է մի շարք սաղմոսն լից, աղօթքներից, Աւետարանի և Գործք Առաքելոցի պատշաճ հատորածներից, սկսւում է հետևեալ օրհներգութեամբ.

«Ամենագոր Աստուած և թագաւոր յաւիտենից, որ ի պատկեր քո երկնաւոր և աներևոյթ թագաւորութեանդ, հաստատեցեր յերկրի թագաւոր (այս անուն) ի կառավարել և ի պահպանել զքո ժողովուրդ. պահեա՛ս զսա անսասան և անպարտելի:

«Աղբիւր կենաց և պարգևիչ խաղաղութեան և զօրացուցիչ քոյոց ծառայից. յաւել զկեանս խաղաղականս ի քէն պատկեցեալ Արքայիս մերոյ (այս անուն) և զօրացո՛ւ ի թշնամեաց պատերազմի ի փառս անուանդ և ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ քում սրբոյ. յորում փառաւորի անդադար տէրութիւնդ քո:

«Բարձրացո՛ Տէր և փայլեցո՛ զգաւական իշխանութեան Սորա ընդ ամենայն ծագս երկրի. ընդարձակեա՛ շառաւիղօք և հարազատ ժառանգակցօք մինչև ի կատարած աշխարհի. այլ և օրհնեա՛ս և պահպանեա՛ զամենեսեան, որք ընդ իշխանութեամբ սորին ենթադրին, յորոց փառաւորի անդադար տէրութիւնդ քո:

«Թագաւոր երկնաւոր՝ զեկեղեցի քո անշարժ պահեա՛ս և զերկրպագուս անուանդ քում պահեա՛ս ի խաղաղութեան»:

Վերջապէս աւագ հոգեւորականներից մէկը չորսօր կարդում է նոյն ինքն Սիմէոն կաթողիկոսի յօրինած աղօթքը, որի

մէջ բացորոշ արտայայտուել են հայ ազգի մտքերն ու զգացումները դէպի Ռուսիան և ռուսաց վեհապետները: Այդ աղօթքի բովանդակութիւնը քաղուածօրէն յառաջ ենք բերում:

«Եւ արդ՝ մեք ամենեքեան խոնարհեալ անկանիմք առաջի քո և մեծաւ պաղատանօք հայցեմք յամենաուստ յողորմութենէդ քումմէ, (Տէր Աստուած մեր) զի շնորհեսցես զՍա մեզ (զայս անուն) ամէնողորմած Կայսրն ամենայն Ռուսաց ընդ երկայն աւուրս արդարադատ և իրաւախոհ թագաւորութեամբ. յատկապէս շնորհք, ողորմութիւն և օգնականութիւն քո անպակաս արասցես ի սմանէ... Զթագաւորութիւն Սորա յաղթօղս, զօրաւորս և անսպարտելիս արասցես ի վերայ ամենայն թագաւորութեանց. ձեռն քո ընկալցի և բազուկ քո զօրացուցէ զսա. զթշնամիս սորա հալածականս արասցես. և դյարուցեալսն ի վերայ սորա ի ներքոյ ոտից սորա արկցես: Քո ամենայաղծ զօրութեամբդ և սրբոյ խաչիդ նշանաւն ամրացուցես. և պարսպեալ պահպանեսցես զսա և զթագաւորութիւն սորա յամենից յերեւելաց և յաներևութից թշնամեաց: Աճեցուցես և պտղաբերս արասցես զսա արքայազնօք և քոյսպարզն զաւակօր: Անպակասելի և անթառամելի արասցես զթագաւորութիւն սորա յազգէ յազգ և յորդոց յորդիս մինչև ի կատարած աշխարհի... Նոյնպէս և զսիրտ քոյսպսակ թագաւորիս մերոյ (այս անուն) քաղցր և զթած պահեսցես առ ամենայն ստորադրեցեալսն իւր և մանաւանդ առ ազգս Հայոց. ընդ Որոյ հովանաւորութեամբն մնալով ի խաղաղութեան, փառաւորեցուց զՀայր և զՈրդի և զՍուրբ Հոգիդ՝ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»:

Այդպէս են աղօթում հայերը ռուսաց Կայսրի համար, այդպէս էլ աղօթել են Նրա համար դեռ այն օրերում, երբ հայերի հայրենիքն և հայրապետական Աթոռը ռուսաց պետութեան սահմանների մէջ չէին մտած:

Սիմէոն կաթողիկոսը Բարձրագոյն հրովարտակի զօրութեամբ 1773 թ. Ռուսաստանի հայոց վիճակաւոր առաջնորդ կարգից իշխան Յովսէփ Արղութեան-Նրկայնաբազուկին: Այդ ընտրութիւնն էջմիածնի հովուապետի իմաստութեան և հեռատեսութեան ապացոյց էր: Յովսէփ Արղութեան-Նրկայնաբազուկ արքեպիսկոպոսը ծագում էր մի տկանաւոր իշխանական զարմից և վսեմ մտքի ու հոխ կրթութեան տէր անձն էր՝ գեղեցիկ ու պատկառելի դէմքով, խոշոր ու մտածկոտ աչքերով, որոնք

գրաւում էին նայողի ուշադրութիւնն ու համակրանքը. այդ յատկութիւնների շնորհիւ նա շուտ մուտք գտաւ Վայսրուհու և թագաժառանգի մեծազդեցիկ պրանիկների տներում:

Արքեպիսկոպոսին յատուկ թափանցիկ ու նուրբ միտքը, բնածին խոհականութիւնը, ընդարձակ գիտելիքներն և այն դարու քաղաքագէտներին զբաղեցնող արեւելեան երկիրների կացութեան ծանօթութիւնը հնար տուին նրան, չնայելով իւր երիտասարդական հասակին (ծնուած էր 1743 թ.) և ուսներէն չգիտենալուն, վաստակել այնպիսի անձանց համակրանքն ու վստահութիւնը, ինչպէս էին վսեմափայլ Գ. Ա. Պոտեօմկին իշխանը, Ա. Վ. Սուվորովը, Ն. Ի. Պանինն և Վ. Զուբովը: Իշխան Յովսէփ արքեպիսկոպոսի դատողութիւններն արեւելեան քաղաքականութեան վերաբերեալ խնդիրներում այն աստիճան կարեւոր էին Գ. Պոտեօմկին իշխանի, Սուվորով, Ն. Ի. Պանին և Վ. Զուբով կոմսերի կարծիքով, որ դրանք բացէ ի բաց անհրաժեշտ գտան նրա ներկայութիւնն երկրորդ տաճկական և պարսից պատերազմների ասպարիզում, և նա ուղեկից եղաւ ռուսաց զօրքին այդ արշաւանքների ժամանակ:

Սրբազանի հոյակապ ձիրքերը, երկու արքունեաց և բարձրագոյն կառավարչական շրջաններին մերձաւոր լինելը, ինչպէս և Օրթոդոքս եկեղեցու զխաւոր հովիւների՝ այն է Մոսկուայի Պատոն միտրոպոլիտի և Ս. Պետերբուրգի Գաբրիէլ միտրոպոլիտի հետ բարեկամական յարաբերութիւններ ունենալը շատ նպաստեցին նրա Հայաստանեայց եկեղեցու և հայ ազգի զանազան կարեաց հեղինակաւոր և ազդեցիկ ներկայացուցիչ հանդիսանալուն: Փառասէր էր նա, սակայն ձգտում էր յագեցնել այդ զգացմունքը ծառայելով և օգուտ տալով այն պետութեան, որին անկեղծ նուիրուած էր, և իւր ազգին՝ որին ի բոլոր սրտէ անձնանուէր էր: Յանուն նորա գրուած հրովարտական և ուրիշ թղթերը ցոյց են տալիս, թէ կառավարութիւնը որքան էր գնահատում նրա մատուցած ծառայութիւնները. Եկատերինէ Վայսրուհին և Պօղոս Վայսրը յաճախ ընդունում էին նրան մասնաւոր ունկնդրութեան համար և արքայական պարզաներով լիացնում նրան: Եկատերինէ Վայսրուհին ընծայեց նրան մի շքեղ փիլոն, վեղարի մի ականակուռ խաչ և թանդագին մատանիներ. իսկ Պօղոս Վայսրը Ս. Աննայի առաջին կարգի պատուանշանը շնորհեց նրան և բարձրացրեց զերդաստանով հանդերձ յաստիճան իշխանութեան ռուսաց

պետութեան, մինչդեռ նրա տոհմը մինչև այն ժամանակ միայն վրացի իշխանութեան կոչումն ունէր:

Իշխան Յովսէփ արքեպիսկոպոսի Ռուսաստան ժամանելուց եօթը տարի յետոյ, այն է՝ 26 յուլիսի 1780 թ. Սիմէոն կաթողիկոսը վախճանուեցաւ, և օգոստոսի 2-ին Էջմիածնի միաբանութեան ընտրութեամբ կաթողիկոս օծուեցաւ Կարնեցի Ղուկաս արքեպիսկոպոսը, որ Սիմէոնի մտերիմ գործակիցն էր: Հանգուցեալը մահուան ժամին Էջմիածնի միաբանութեան հետ խօսակցելիս՝ նրան էր մատնացոյց արել, որպէս իւր յաջորդի: Սակայն նրա ընտրութիւնը, կամ լաւ է ասել՝ ընտրութեան եղանակը, մի քանի կնճիռներ առաջ բերաւ Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքի կողմից: Այն ժամանակ ծայրագոյն կաթողիկոսի համազգային ընտրութեան սկզբունքը հետևեալ կերպով էր իրագործուած. Էջմիածնի միաբանութիւնն և Պարսկաստանի (գլխաւորապէս Արարատեան նահանգի) հայոց ներկայացուցիչները հաւաքաբար ընտրում էին մի կամ մի քանի կանգիտատ և իրենց որոշումն այդ մասին Կ. Պօլսի առաքում: Կ. Պօլսի հայ ժողովուրդը, ի դիմաց Թիւրքիայի հայոց, ընտրում էր առաջարկուած կանգիտատներէց մէկին, որի համար և Թիւրքիոյ պետութեան սահմանների մէջ իրաւասութիւն չնորհող «բերաթ» խնդրում Սուլթանից:

Էջմիածնի միաբանները, վախենալով մահմեդական խաների միջամտութիւնից կաթողիկոսի ընտրութեան մէջ՝ և մանաւանդ Նըւանի խանի, որ Գանձասարի կաթողիկոսի դըդմամբ հակամէտ էր պաշտպանել զրա թեկնածութիւնը հայրապետական Աթոռին, — փութացին սրբազնագոյն Սիմէոնի մահից յետոյ՝ իրենց ընտրածին նստեցնել թափուր մնացած Աթոռի վրայ և նրան կաթողիկոս օծեցին՝ առանց զեկուցում տալու այդ մասին Կ. Պօլսի հայ ժողովրդեան:

Այդ հանգամանքն առիթ տուաւ Կ. Պօլսի Զաքարիա պատրիարքին, որ կարծեօք ինքն էր ուզում Սիմէոնին յաջորդել, պնդելու, թէ Ղուկասն «առանց ընտրութեան ազգի է օծեալ», և թէ նա՝ Զաքարիան անկարելի է համարում «բերաթ» խնդրել Սուլթանից և կարգադրել, որ Ղուկասի անունն եկեղեցիներում յիշատակուի: Կ. Պօլսի պատրիարքի այդ ընթացքը շատ էր տագնապում խաղաղասէր Ղուկասին: Նա ցաւում էր ոչ այնքան իւր անձնասիրութիւնը չօշափուած համարելով, որքան Սայր Աթոռի սրբութեան և հեղինակութեան նսեմանալուց:

երկիւղ կրելով, որովհետեւ նրա հակառակորդը, փորձում էր սահմանափակել Մայր Աթոռի իրաւունքները, ինչպէս գրում էր Ղուկաս կաթողիկոսը Զաքարիայի մասին, և աշխատում էր «զանխոնարհի իշխանութիւն սրբոյ Աթոռոյս արկանել ի ներքոյ ստորագրելոց իւրոց»: Սրբազնագոյն Ղուկասն իւր կոնդակի մէջ ի 15 դեկտեմբերի 1780 ամի, որ ուղղուած էր Կ. Պօլս, անկեղծաբար յայտարարում է, թէ նա պարտք համարեց ընդունել ընտրութիւնն աչքի առաջ ունենալով հայրապետական Աթոռի օգուտը և թէ ինքն արդար և ծանր մեղադրանքի կենթարկուէր, եթէ մերժէր այդ ընտրութիւնը: Ապա թէ Կ. Պօլսի պատրիարքի բողոքը մի վիրաւորուած անձնասիրութեան վերագրելով, հայրապետը քրիստոնէական հեզութեամբ յօժարութիւն է ցոյց տալիս նրան թողնել իւր տեղն և յետ քաշուիլ իբրեւ մի սոսկ արեղայ, եթէ տաճկահայոց ընտրութիւնը Զաքարիայի վրայ կալանայ: Ղուկաս կաթողիկոսը՝ ամբողջ ժամանակ, մինչ իւր ընտրուելու առթիւ թղթակցութեան մէջ էր Զաքարիայի հետ, ձեռնպահ էր մնում որ և է կարգադրութիւն անելուց, որպէս կաթողիկոս, և նոյն իսկ էջմիաճնի մայր տոհմարի հայրապետական Աթոռի վրայ չէր նստում: Նրա կոնդակներին մեզ հասած ժողովածուի մէջ յառաջ են գալիս պատմութեան արժանի տողեր, ուր տպաւորուած են նրա խոնարհութիւնը, բարիպաշտութիւնը, կորովի միտքը, անձնուիրութիւնը Մայր Աթոռին և այն խորին վիշտը, որ մաշում էր նրան, երբ փորձում էին աղաւաղել այդ Աթոռի իրաւունքներն և կամ զլանում արժանաւոր յարգանք ընծայել նրա հեղինակութեան, Կ. Պօլսի ռուսաց դեսպան Թամարան իւր զեկույագրի մէջ 30 մայիսի 1801 ամի գրում է. «Ղուկաս կաթողիկոսը, որին անձամբ ճանաչել եմ, հայոց վարչական գործերում պատուական յատկութիւններ ցոյց տուող մարդ է, և նրա նուիրական, թէև համեստ, բայց լուսամիտ փափազն է վերականգնել իւր ազգը Ռուսաստանի օգնութեամբ, երբ որ վերջինիս հանգամանքներն ու վիճակը յոյս տան իւր հովանաւորութեան դիմելու յօգուտ, այլ ոչ ՚ի կորուստ հայ ազգի»:

Սրբազնագոյն Ղուկասի այդ դժուար կացութեան վախճան դրին Կ. Պօլսի հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները, որոնք երկիւղածութիւն և որդիական հաւատարմութիւն զգալով՝ դէպի էջմիածինը, յաջողացրին պաշտօնանկ անել Զաքարիա պատրիարքին. այնուհետեւ նրա յաջորդը, որը պառակտման ա-

ջակցելու տրամադիր չէր. փութաց Ղուկասի համար բերաթ ձեռք բերել Բ. դռնից և կարգադրեց յիշատակել նրա անունը եկեղեցական պաշտամունքներում: Ղուկաս կաթողիկոսն Աթոռի վրայ հաստատուելուն պէս 1780 թ. սովորական օրհնութեան կոնդակ առաքեց իւր հօտին, որի մէջ Սիմէոնի վախճանուիլը ծանուցանելով, յայտնում էր իւր նորան յաջորդ ընտրուելը: Ռուսաստան ուղարկած իւր աւերանիկ կոնդակում նախ և առաջ մաղթում էր Աստուծու օրհնութիւնը «ռուսաց ազգի աստուածապահ ու բարեկեցիկ երկրի վերայ և Աստուծով կարգուած ու նրանով զօրացած, խաչապսակ բարեպաշտ օգոստափառ մեծ Ինքնակալ Եկատերինէ Ապարուհու և նրա տիրախնամ Ժառանգ Որդու Աստուծով զօրացած Մեծ Իշխան Պաւէլ Պետրովիչի և բարեփառ Մեծ Իշխանուհու Մարիա Ֆեօդորովնայի և նրա տիրաձիր մատաղ որդոց՝ Ալէքսանդր և Կոնստանդին Պաւլովիչների վրայ»: Ապա թէ Սիմէոն կաթողիկոսի մահուան հանգամանքներն և իւր կաթողիկոս ընտրուիլն և օծուիլը հաղորդելով, մաղթում էր Աստծոյ օրհնութիւնը համայն հօտի և սուրբ Աթոռի հաւատարիմ որդու՝ Յովսէփ Արղութեան արքեպիսկոպոսի վրայ, և վերահաստատելով նրան պաշտօնի մէջ, որպէս զի նա 'ի կատար ածէ իւր սկսած աստուածահաճոյ գործերը, պատուիրում է առաջուայ պէս որդիական սիրով հնազանդուել իրեն և աջակցել ամեն բանում:

Ինչպէս վերն ասացինք, Սրբազնագոյն Ղուկաս կաթողիկոսը շատ նախանձախնդիր էր Մայր Աթոռի գերագոյն իրաւունքների պահպանութեան: Իւր նախորդի նման՝ նա էլ զգուշանում էր Գանձասարի Իսրայէլ կաթողիկոսի դաւերից և հրակում, որ դա չփորձէ ընդարձակել իւր իշխանութիւնը ռուսահպատակ Հայոց վրայ: Այս նպատակով Ղուկաս կաթողիկոսը հետևում էր 1768 թ. Բարձրագոյն հրամանի պորժադրութեան, այսինքն որ ոչ մի հայադաւան եկեղեցական իրաւունք չունենայ առանց Էջմիածնական հայրապետի գրաւոր թոյլտուութեան մուտք գործել Ռուսաստան. և դարձեալ Սիմէոն կաթողիկոսի նման ստէպ ստէպ օրհնութեան թղթեր և աղերսական կոնդակներ էր գրում սահմանամերձ քաղաքների հրամանատարներին, որ ստորագրեալ պաշտօնեաները խստիւ ջանան վերոյիշեալ Բարձրագոյն հրամանի սահմանած պահանջը կատարել:

Կայսերական կառավարութիւնը ռուսաց պետութեան սահմանների մէջ Հայաստանեայց եկեղեցուն և Մայր Աթոռին

հովանաւոր լինելուց զատ՝ չէր զլանում նաև մահմեդական երկիրներում հայերին թեարկու հանդիսանալ իւր ներկայացուցիչներին միջնորդութեամբ: Այսպէս՝ երբ 1780 թ. Յովսէփ արքեպիսկոպոսը Ղուկաս հայրապետի պատուէրով խնդիր տուաւ Արտաքին Գործոց Ատենին, որպէս զի յանձնարարուի Օսմանեան պետութեան մօտ կարգուած դեսպանին՝ կարեւոր դէպքերում «օգնել ու պաշտպանել հայոց Հայրապետի նուիրակներին Թիւրքիայի մայրաքաղաքում», — այդ առթիւ 23 յունուարի՝ 1781 ամի մի Բարձրագոյն պիր առաքուեցաւ յանուն Կ. Պօլսի ռուսաց դեսպան ստատսկի սովէտնիկ Ստախէյեվի, ուր ի միջի այլոց ասուած էր. «Ի նկատի առնելով այդ Հայոց Հայրապետի մշտատե անձնուիրութիւնը Մեր Գահին և Հայերի քրիստոնեայ լինելն, և այն հանգամանքը, որ նրանցից շատերը Մեր պետութեան մէջ են բնակւում և ընդ միշտ Մեզ հպատակ են, Մենք ամենայն ողորմածութեամբ յօժարամիտ ենք ամեն պատահ դէպքերում ցոյց տալ Մեր արքայական բարեմտութեան և ձեռնտութեան հաւաստիքը թէ՛ նոյն Հայրապետին և թէ՛ ամբողջ Հայազգին: Ուստի այսու կամեցանք իմացնել ձեզ, որ Հայոց Հայրապետը ոչ միայն ընդունած է Մեր Վայսերական հրովարտակն և ըստ այնմ հրամաններ առաքուած են մի քանի սահմանամերձ տեղեր, և թէ՛ այժմ նոյն հրամաններն առաքուած են նաև Ազովի ու Նովորոսիյսկի նոր նահանգների վրայ, այլ՝ թէ՛ դժւր ևս պարտաւոր էք համակերպուել այն հրամաններին ամեն յառաջ եկած դիպուածներում: Հաճելի է Մեզ նմանապէս, որ այն ամեն տեղերում և դէպքերում, ուր Մեր ծառայութեան և Մեր բուն հպատակների անմիջական առևտրին վնաս չլինի, և Մեր ուղղափառ եկեղեցու հետ միակրօն և այժմ տաճկական լծի տակ հեծող յունաց եկեղեցուն ոսոխութիւն չյայտնուի և վերջապէս ճւր և երբ Ձեզ յանձնուած կոչման պատուին նուազումն բերող բան չը յայտնուի, — այդ ամեն պարագաներում Դուք Ձեր բարի ջանքը Հայոց Հայրապետի Ձեր ծառայութեան տեղն առաքած նուիրակների օգտին գործ դնէք, ըստ որում նրանք քրիստոնէական օրէնք պաւանոզներ են, և մարդասիրութեան և սոյն հրահանգներին համեմատ ամեն պատշաճաւոր օժանդակութիւն ընծայէք նրանց»:

26 փետրուարի 1798 ամի Բարձրագոյն հրովարտակ չնորհուեցաւ յանուն Ղուկաս կաթողիկոսի և համօրէն Հայ ազ-

զի և 16 մարտի 1798 ամի Կ. Պոլսի Թամարա դեսպանին ուղղուած հրամանագրով կրկնուեցաւ՝ «ամեն կարելի օգնութիւն և պաշտպանութիւն հասցնել Հայոց Հայրապետից՝ Թիւրքիոյ մայրաքաղաքն առաքած եկեղեցական պաշտօնեաներին բոլոր դէպքերում և յամենայնի վարուիլ այն հրովարտակին (23 յունիւլ. 1781 ամի) համեմատաւ»:

Այդպէս էր ուռւաց կառավարութեան ընթացքն առ հասարակ Հայ ազգի և ՚ի մասնաւորի Հայաստանեայց եկեղեցու վերաբերմամբ. և այդ ընթացքն արտայայտում էին ոչ միայն գահի բարձունքից արձակուող հրովարտակները միայն, հապա և առանձին դէպքերում նոյն իսկ պետական անձինք, ինչպէս որ տեսնում ենք Ղուկաս կաթողիկոսի թղթերից առ վսեմափայլ Պոտեօմկին իշխանը, Րումեանց և Կոմսը, Պանին Կոմսն և այլն, ուր Հայրապետն այդ թղթերով շնորհակալութիւն է յայտնում նրանց, որ նրանք հովանաւոր են Հայոց ազգին, բարեւէր են դէպի Մայր Աթոռն և բարեկամ ու ձեռնառու իշխան Արղութեան արքեպիսկոպոսին:

Ղրիմի խանութիւնը Թիւրքիայից անկախ հրատարակող Քուչուկ-Վայնարչեան հաշտութիւնից յետոյ ուռւաց պետութիւնը ձեռնամուխ եղաւ մարդաբնակ դարձնել նոր գրաւած Նովորոսիյսկի երկիրը: Կառավարութիւնը յարմար դատեց գաղթեցնել այդ չրջսնը Ղրիմի յոյներին ու հայերին և սկսաւ դանազան արտօնութիւններ խոստանալ նրանց, որ յանձն առնեն կայսրութեան սահմանների մէջ բնակուել: Նա հրամայեց «ամեն կերպով յորդորել այն քրիստոնեաներին, որպէս զի մեր կողմը գան, և յուսադրել նրանց, թէ Կայսերական հովանաւորութիւն կընտանան և այն բոլոր նպաստները, որոնք անհրաժեշտ կըլինին սկզբում: 9 մարտի 1778 թ. Բարձրագոյն հրամանը յանուն վսեմափայլ Պոտեօմկին իշխանի պատուիրում էր՝ «ամենայն քաղցրութեամբ ընդունել և ճանապարհի պաշար ու պարէն մատակարարել Ղրիմից գաղթելու յօժարութիւն յայտնող բոլոր յոյներին, հայերին և վրացիներին... որպէս զի այդ նոր զիւղացիք մեր սահմանները ոտք դնելու օրից սկսած ոչ միայն ուտելիքի սրն է կարիք չգզան, այլ և Ձեր տնօրէնութեամբ բաւարար երկիր ու տնտեսութեան բոլոր պէտքերը մեր գանձարանից ստանան. բացի այդ մենք չենք յապաղիլ կարևոր արտօնութիւններ շնորհել նրանց»: Ղրիմի քրիստոնեայ բնակիչներն, առանց դաւանանքի խտրութեան, յունաց միտրոպո-

լիտի միջնորդութեամբ խնդրեցին տալ իրենց պետական կնիք կրող մի արքունի հրովարտակ, որ Բարձրագոյն անուամբ խոստացուած արտօնութիւնները վաւերացնէր, և այդպիսով գեղջուկների կասկածները փարատուէին: Հայերն իրենց կողմից ռուսաց կառավարութեան իրաւէրն ընդունեցին. մահմեդական լծից ազատուելու և հզօր քրիստոնեայ պետութեան հովանին գտնելու յոյսը այն աստիճան ոգեւորել էր նրանց, որ ամենեւին չվախեցան տեղափոխութեան վստահներից:

Ղրիմի խանն և ամբողջ մահմեդական ազգաբնակչութիւնը Ռուսաստանի այդ ձեռնարկութեան լուրն առնելուն պէս վերին աստիճան չփոթուեցան. քրիստոնեաների գողթն անազին չարիք էր սպառնում նրանց և անշուշտ պիտի վնասէր նրանց նիւթական բարօրութեան, քանի որ արդիւնք տուողը միայն քրիստոնեայ ժողովուրդն էր: Սկզբում խանը չէր հաւատում լրի ստուգութեան և բացատրութիւն խնդրեց գինեւալ պորուչիկ Ա. Վ. Սուվորովից, որ և պատասխան տուաւ, թէ Կայսրուհին մարդասիրութեան զգացման և քրիստոնէական պարտքին հետեւելով, հաճել է իւր սահմանները տեղափոխել քրիստոնեաներին, «որպէս զի նրանք մօտալուտ աղէտներից և սպառնալու կոտորածից փրկուին»: Ապա Սուվորովը յոյս է յայտնում, թէ խանը ոչ միայն չի հակառակուիլ, այլ դեռ նրա պատուաւոր կը լինի, և յարու՜մ՝ «որովհետեւ Ձեր անձի մասին ինք կը տարուի և 'Իււր վարձատրութիւն կըստանաք»: Այդ յուսադրութիւնը ոչ միայն չմիամտացրեց խանին և միրզաներին, այլ կատաղութիւն պատճառեց նրանց: «Վսեմ, փայլ խանը», գրում էր Պոտեոմկին իշխանը Սուվորովին, «զայրոյթից ուժասպառ լինելով, Բախչիսարայից դուրս գնաց՝ օղափոխութեան համար»: Նոյնչափ դժգոհ էին և Ղրիմի թաթարները, որոնք ասում էին, թէ քրիստոնեաներին կորցնելն իրենց համար «հոգին մարմնից անջատելուն հաւասար է»: Եւրո թաթարները տեսան, որ «սպառնալիքով, յորդորանքով, խոստումներով և իրենց յատուկ ուխտագրութեան նենգութիւններով» նպատակին հասնել անկարող են, սկսան աղերսական գրեւ և նոյն իսկ պատգամաւորներ ուղարկել ռուսաց արքունիք. սակայն և այնպէս նրանց բոլոր ջանքերը, Ղրիմում պահելու հայերին, զուր անցան: Սուվորովի կարծիքով՝ «պէտք է վարձատրել թաթարներին մի քանի մասնաւոր պարտքերի փոխարէն... իսկ քրիստոնեաներին անհրաժեշտ է նրանց կորցրած կաջերի և

յատկապէս այգիների փոխարէն գոհացնել, մանաւանդ որ նրանցից շատերը միայն դրանցով են ապրուստ ձարում»։ Նոյն Սուլտանովը 30 յուլիսի 1778 ամի զեկուցանում էր Րումեանցե-Ջադունայսկի կոմսին, թէ «Գրիստոնեաների գերագոյն փափազնայն է, որ նրանք միասին և արդիւնաբեր տեղերի վրայ բնակեցուին... Նրանք ցաւելով են թողում իրենց հայրենի անշարժ կայքը՝ ուստի ես ստիպուած էի խոստանալ հէնց այստեղ վարձատրել նրանց՝ արբունի գանձարանից, ապա թէ ոչ՝ չէին յօժարուիլ դուրս գալթել»։

Սուլտանովի զեկուցմամբ Հայոց գաղթումն սկսուեցաւ 1778 թ. յուլիսի վերջին օրերը։ «Փառք Աստուծու», գրում էր նա. «գաղթականութիւնն սկսուել է»։ Նոյն թուականի օգոստոս ամսին հայերը Մարկոսեան Պետրոս վարդապետի առաջնորդութեամբ նոր հայրենիքի սահմանը մտան։ Բայց այդ տեղ առաջին իսկ քայլափոխին ամեն տեսակ անսպասելի աղէտներ պաշարեցին նրանց... Եկատերինէի փոյթն և Պոտեոմկին իշխանի ու Սուլտանովի նման աշխատակիցների ջանքը՝ ըստ կարելոյն շատ դիւրութիւններ տալու Ռուսաստան գաղթող եկուորներին՝ կարծես թէ համակրութիւն չէին գտնում բնակութեան համար որոշուած տեղի մերձաւոր իշխանութիւնից։ Ոչ միայն բաւարար պարէն ու տեղափոխութեան միջոցներ չէին պատրաստուած, այլ մինչև անգամ երկրի այն մասերը չէին սահմանուած, ուր որ նորիկները պիտի նստէին։ Գաղթականները Նկատերինոսկւ և Սամարա (արդի Նովոմոսկովսկ) հասնելուն պէս ստիպուեցան կանգ առնել և այդ տեղ բացօթեայ մնալով, առաջին անգամ ծանօթանալ մինչև այն ժամանակ իրենց անյայտ հիւսիսային ձմրան խստութեան հետ, որ նրանց չար բախտից, մանաւանդ այն տարին, առանձնապէս խիստ էր։ Հայերի կրած տառապանքն անհնարին է նկարագրել. սառնամանիքը, ցուրտն ու հիւանդութիւնները նրանց թիւը կիսով չափ նուազեցրին. շատերը ցիր ու ցուն փախան, շատերն էլ, որոնց հետ և Պետրոս վարդապետը, նոյն իսկ թուականին մեռան։ Մնացածները՝ գարունը հասնելուն պէս սիրտ առին Սուլտանովին գրմելու։ «Երբ մեզ Ղրիմից դուրս հանեցիք», գրում էին նրանք 18 ապրիլի 1779 ամի, «հաճած էիք, բացի յայտնի 14 յօդուածներից, խոստանալ մեզ, թէ մեր թողած տները փոխարէն՝ նրանց նման շինուած տներ կըտրուին մեզ, տեղերը մեր ցանկութեամբ կորոշուին, թոչակն ու պա-

րէնը կը հայթայթուին: Սակայն մեր գալուց յետոյ այնպիսի տեղեր յատկացրին մեզ, ուր ոչ ջուր կայ, ոչ անտառ. բայց այդ վայրերումն անգամ հարկադրում են ամենքիս գրով վկայել, թէ զրանք մեզ յարմար են, սակայն մենք այդպիսի վկայութիւն չենք կարող տալ, որովհետեւ այդ վայրերն անպէտք են: Սկզբում պարէն ու պաշարն ամենքին բաշխում էր. իսկ այժմ մի քանիսին ամենին չէ տրւում. երկրագործ մշակներին 120 վերստով անջատում են մեզանից... և մենք ոչ միայն նպաստ չենք ստանում, այլ դեռ աւագակների յափշտակութեան և ուրիշ կեղեքումների պատճառով, նոյն իսկ մեր յետին գոյքից զրկուած ենք և այնպիսի նեղութեան հասած, որ առաջուայ բարեկեցիկ մարդիկն անգամ այժմ մուրալով են հաց ճարում, իսկ միւսները սովից ստիպուած՝ մի չնչին գումարի կամ պատառ հացի փոխարէն իրենց զաւակներին ծախում են: Սովի պատճառով խաշած թեփն իբրեւ սնունդ գործածելուց շատ և շատ մանուկներ մեռան»:

Այնուհետեւ Հայ պատգամաւորները նոյն թուականի յուլիսի 15-ին մի աղերսագիր ուղղեցին նաեւ Պոտեօմկին իշխանին, բացատրելով, թէ՝ «նրանք խնդրած էին Ս. Գիմիտրիյ Ռօստովցու արուարձանում նստեցնել իրենց, և այդ խնդիրը Ձերդ վսեմափալութեան հաւանութիւնը գտած էր. սակայն... Ազովի նահանգապետի օգնական (Азовской губернской Канцелярии губернаторский товарищ) Գարսեանովը բոլոր երկրագործներին ստիպում է Թերս գետի վրայ հաստատուել և ամենառուկալի եղանակով հրամայում, որ այն տեղ չինեն իրենց տները. բայց որովհետեւ նրանք յօժար չէին, ուստի ումանց չղթայեց և մի քանի օր բռնի և անարգ աշխատութեան դատապարտեց (канальная работа): Բացի այդ՝ ամենքն էլ բնակելի տներ չունենալուց և միշտ անապատում մնալուց՝ արեգակի և ստէպ-ստէպ անձրևների տակ տանջւում են, ըստ որում ահա երեք ամսից աւելի է, որ նոյն նահանգապետի օգնականի հրամանով բնակարաններից արտաքսուած ենք և այժմ դուրսն ենք ապրում, և այս փոփոխութիւնների պատճառով շատերն արդէն մեռել են...» ուստի և աղաչում էին պատգամաւորները՝ «Թոյլ տալ մեր ժողովրդին վերոյիշեալ Ս. Գիմիտրիյ բերդի արուարձանում և դրա շրջակայքում հաստատուել»:

Հայ գաղթականները ոռոս իշխանաւորներին դիմելուց զատ՝ իրենց ողորմելի վիճակը նաեւ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին

յայտնեցին, և Յովսէփը, որ այդ միջոցին Աժտարխան էր, փութաց գնալ Պետերբուրգ միջնորդելու նրանց համար, ուր և հասաւ 5 օգոստոսի 1799 ամի:

«Պոտեօմկին իշխանը», գրում է եպիսկոպոսն իւր յիշատակարանում, «մեր գալստեան լուրն առնելով իսկոյն իւր մօտ հրաւիրեց մեզ, երկու ժամ խօսակցեց կրօնական խնդիրների, եկեղեցական ծէսերի, զգեստաւորութեան ու զարդերի և իմ մասին. շատ սէր ու յարգանք ցայց տուաւ մեզ և հրամայեց գալ հետեւալ օրը Քրիստոսի Այլակերպութեան եկեղեցին, ուր տաճարական տօնի առթիւ ներկայ պիտի լինէր Վայսրուհին: Եկեղեցում խորան հրաւիրեցին ինձ: Վայսրուհու ժամանելուն պէս՝ ես իշխանի ցուցման համեմատ արքայական դռնից դուրս գալով, գլուխ տուի Վայսրուհուն. իշխանը զեկոյց նրան իմ մասին: Պաշտամունքից յետոյ Վայսրուհին խորան մտաւ և ժպտալով ողջունեց ինձ»:

Վայսրուհու ողորմած ուշադրութիւնը Յովսէփ արքեպիսկոպոսին և վերջնոյս սերտ յարաբերութիւնները Պոտեօմկին իշխանի հետ հայ գաղթականների վիճակի դիւրացման նպաստեցին. նրանք ոչ միայն տեղ ստացան Ռօստովի մօտերքում 'Իօն գետի վրայ, ինչպէս որ կամենում էին, այլ և մի առանձին արտօնագիր շնորհուեցաւ նրանց: «Ես իմ խընդրածից աւելի ստացայ», գրում էր Յովսէփ սրբազանն իւր յիշատակարանում: Բարձրագոյն հրովարտակով 'ի 14 նոյեմբերի 1779 ամի առ Մեր ամենահաւատարիմ Մարկոսեան Պետրոս վարդապետն և ամբողջ հայադաւան դրիմեցի Հայ հասարակութիւնը՝ հրաման ելաւ «հայերի յարմարագոյն բնակութեան համար տալ նրանց Ս. Դիմիտրիյ Ռօստովցու բերդի գաւառը՝ ուրոյն միւս գիւղերից...»: «Բարձրելոյ աջը թող ձեր բարեմիտ ընդհանուր ձեռնարկութիւնն օրհնէ», գրում է Վայսրուհին... «հաճ և հաւան ենք ոչ միայն ձեզ բոլորիդ Մեր գթառատ հովանու ներքոյ ընդունել, հապա և Մեր սիրասուն գաւազների պէս սփռփել և այնքան բարեկեցիկ անել ձեզ, որքան որ այդ կախուած է մահկանացուի փափագից և Մեր անընդհատ հօգատարութիւնից...»: Հրովարտակի 4-րդ յօդուածում ասուած է՝ «Ամենողորմածաբար յանձնարարում ենք Պետրոս ծայրագոյն վարդապետին հովուել իւր հետ Ղւբիմից ելած բոլոր Հայ ժողովուրդը, և թոյլ ենք տալիս նրանց եկեղեցիներ և զանգակատուններ չինել և ազատօրէն ամեն պաշտամունք կատարել

իրենց դաւանութեան համեմատ՝ և թող այդ վարդապետն և հայոց քահանաները միմիայն Արարատեան հայրապետական վանքում նստող Հայոց Հայրապետի իշխանութեան ներքոյ գտնուին...»:

«Պօլուգենկի» կոչուած սահմանավայրի մօտ Նախիջևան քաղաքը հիմնելուց և դրան 12 հազար գետեատին արօտատեղի յատկացնելուց յետոյ՝ հրամայում ենք սահմանել մի մագիստրատ (խորհրդարան) և դրա մէջ ձեր օրէնքների ու սովորութիւնների համեմատ դատաստան կտրել և գործադրել ձեր միջից իսկ վիճակով ընտրուած աւագների ձեռքով, որոնք և կը վայելեն Ազովեան նահանգի շտատին համապատասխան աստիճաններ ու ռոճիկներ և փոխարքայի իրաւասութեան ներքոյ կըլինին: Իսկ քաղաքի և գիւղերի մէջ՝ ամեն կարևոր դէպքերում պաշտպանութիւն հասցնելու համար՝ կը կարգուին առանձին ռուս մեծաւորներ, որոնք պարտաւոր կը լինին՝ առանց միջամտելու այդ բնակիչների դատավարութեան՝ միմիայն պաշտպանել նրանց և պատասպարելը...»

Բարձրագոյն հրովարտակի վերոյիշեալ 4-րդ յօդուածը, որ բովանդակում էր Վայսրուհու հոգածու խնամքն իւր նոր հպատակների հոգևոր կարիքների նկատմամբ, չէր մոլծուած նոյն թուականի մայիսի 21 յանուն յոյն դաղթականների արձակուած հրովարտակում:

1780 թ. հայերն սկսեցին գետեղուիլ իրենց շնորհուած հողի վրայ, իսկ հետեւեալ թուականի ապրիլ ամսին Յովսէփ արքեպիսկոպոսը Նոր-Նախիջևան քաղաքի հիմքը դրաւ: Հիմնարկութեան տեղում նա հաստատեց և օծեց չորս հիմնաքար չորս Աւետարանիչների անունով և թափօր կատարեց. ապա թէ զանազան ժամանակ թէ քաղաքում և թէ մերձակայ գիւղերում մի քանի եկեղեցի օծեց—իսկ քաղաքի չրջանից դուրս մի բարձրաւանդակի վրայ մի վանք շինուեցաւ և դրան կից՝ մի վարժարան և տպարան:

Միևնոյն թուականին Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մի հոգեւոր ատեան (կոնսիստորիա) կազմակերպեց Աժտարխանում և յետոյ նոյն թուականի սեպտեմբերի 9-ին օծեց Մոսկվայի հայոց եկեղեցին՝ յանուն Ս. Խաչի: Իսկ Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին նա օծած էր աւելի առաջ, և յատկապէս 18 փետրուարի 1780 ամի: Այդ հանդէսը մի առանձին չքով կատարուեցաւ. ներկայ էին Պոտեօմկին իշխանն և ուրիշ բազմաթիւ

քարձրաստիճան անձինք: Սրբազանը մի հայերէն քարոզ կարգաց և դրա տպագիր թարգմանութիւնը բոլոր հանդիսականներին բաժանուեցաւ. և այդ քարոզի երկու փառակազմ օրինակները մատուցուեցան Պոտեոմկին իշխանի ձեռքով Կայսրուհուն և Մեծ Իշխանին: Կայսրուհին փետրուարի 23 մի հոյակապ պանագիա և ականակուռ խաչ առաքեց սրբազանին՝ ի նշան իւր բարեհաճութեան դէպի նա. իսկ մայիսի 3-ին սրբազանն արժանացաւ ներկայանալ Կայսրուհուն և մատուցանել նրան արքայական տան համար յօրինուած մաղթանքի տետրը, որի հեղինակը, ինչպէս արդէն ասած ենք, հանգուցեալ Սիմէոն կաթողիկոսն էր:

Մոսկվայի եկեղեցու օծումից յետոյ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մտադիր էր Աժտարխան վերադառնալ, սակայն Պոտեոմկին իշխանի փափագին զիջանելով ստիպուած էր փոխել իւր միտքը:

Պոտեոմկին իշխանն երկրորդ տաճկական պատերազմի նախապատրաստութիւններն աչքի առջև ունենալով, կամենում էր, որ սրբազանը նրա հետ Ղրիմ գնայ և ապա պատերազմում ուղեկցէ նրան: Սրբազանի մտերմութիւնն իշխանի հետ, նրա ծանօթութիւնն արևելեան երկիրների և դրանց բարքերի ու լեզուների հետ և մանաւանդ ազդեցութիւնը թիւրքական նահանգներում բնակուող Հայերի վրայ շատ օգտակար էին առնում նրա գտնուիլն իշխանի մօտ: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որի վրանը Պոտեոմկին իշխանի վրանին կից էր, ժիր կերպով մասնակցում էր պատերազմական գործերի ընթացքին. իշխանի յանձնարարութեամբ նա մի քանի անգամ զնաց Մոլդաւիայի, Վալախիայի և Բուկովինայի հայաբնակ քաղաքներն և իւրաքանչիւր քաղաքի նուաճումից յետոյ նոյն իշխանի պատուէքով դուրս էր բերում հայերին և բնակեցնում Գուբոսարի մօտերքը, ուր այդպիսով մի նոր քաղաք առաջ եկաւ, որ Հայաստանեայց Լուսաւորչի անուամբ Գրիգորոպօլիս կոչեցին: Այս անգամ էլ ռուսաց կառավարութիւնը մի առանձին խնամք ցոյց տուաւ Հայ գաղթականներին. արքունի գանձարանից միջոցներ տրուեցան մի մայր տաճար, մի վանք, երկու ծխական եկեղեցի, մի առաջնորդարան և մի հոգևոր ատեան կառուցանելու համար, որին կից մտադիր էին հիմնել մի զիմնագիտաբնական գանձարանը յանձն առաւ նմանապէս չինել քաղաքային ևսրհրդարան, արհեստաւորների խանութներ, ջրանցք և այլն,

և բացի այդ՝ դրամական նպաստներ բռնանեց եկաւորների
առաջին պէտքերը հոգալու համար:

Կայսրուհին, Հայերի գաղթը դէպի Ռուսաստան քաջալի-
րելով, չէր մոռանում մի կողմից խրախուսել այդ գործում ի-
րեն աջակցող Յովսէփ սրբազանին. ուստի 25 մարտի 1793 ա-
մի մի վեղարի խաչ պարգևեց նրան. միւս կողմից հրաւէր էր
կարդում տեղական իշխանաւորներին օգնել իրեն և պատուի-
րում, որ իւր նոր հպատակների մասին ուչի ուչով հոգ առ-
նեն: Այսպէս նա՝ Եկատերինոսլաւի նահանգապետի ուշադրու-
թիւնը հրաւիրելով այդ նորեկ հայերի վրայ, 23 փետրուարի
1793 ամի հրովարտակի մէջ պատուիրում էր նրան՝ լաւից լաւ
ապահովել նրանց կացութիւնը, չորպէս զի ոչ միայն մեր
սահմաններն անցած հայերը պահուին, այլ և տարաշխարհում
մնացող նրանց կրօնակիցները, եկաւորների բարօրութիւնը
տեսնելով, գան միանան նրանց հետ»:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶԵԱՆ

(Վերջը միւս անգամ)

Մ Է Կ Ձ Ա Խ Պ Ա Ր Տ Ի

Մաուրուս Իոկայիի

Ահմադադ Մահամէդը, Տունիսի զօրքերի սարգարը, իւր զինուորներէի վերաբերեալ անսովոր խիստ կարգապահութեամբ ամեն տեղ յայտնի էր:

Ոչ թէ թշնամուց, այլ ինձնից պէտք է վախենաք, ասում էր նա այն նորակոչներին, որոնք պէտք է իւր գնդի մէջ մտնէին: Եւ հենց այդ էր պատճառը, որ նորա զինուորները միշտ քաջաիրտ էին: Նոքա, որ պատերազմի դաշտում վախ ասած բանը չգիտէին, իրանց հրամանատարի առաջ դուրում էին:

Առաջին արշաւանքը, որ Մահամէդի զօրքերը կատարեցին և հիանալի ծառայութիւն մատուցին, Թիւրքիայումն էր՝ Ալքանիայի ապստամբ յոյների դէմ:

Մէկ անգամ Մահամէդն իւր ութը զինուորներին իրանց ձիաներով Արտա աղբիւրի մօտ պահակ նշանակեց, որտեղից յոյները աւելի յաճախ էին յարձակուում: Զինուորներին խստիւ հրամայուած էր աչքերը չփակել, ոտքերը ասպանդակներից չը հանել և գնացող եկողին կանգնեցնել պահել:

Զինուորները վարուեցին, ինչպէս իրանց հրամայուած էր: Կէս գիշերին մի սայլ կամենում էր աննկատելի անցնել. բայց զինուորները ժամանակին նկատեցին և իսկոյն առաջը կտրեցին, յետ քերին: Եզները քշող սայլապանը՝ սայլը բաղդին թողնելով՝ փախաւ ազատուեցաւ:

Սայլի վերայ մի տակառ կար: Թէ ինչ կար տակառի մէջ, այդ իմանալու համար կարիք չկար ձիուց իջնել և կամ աչքերը փակել. բաւական էր միայն խցանը հանել, որպէս զի դիւրեկան ըմպելիքի հոտը վեր բարձրանար:

Պէտք է, որ շատ համով խմիչք լինէր, որովհետեւ թզից և չորացրած խաղողից էր պատրաստած: Գեաւուրները գիտեն թէ ինչն է լաւը:

Ձինուորներին չէր արգելուած յափշտակած խմիչքներից օգտուել: Նոքա ամանով չէին խմում, այլ ծծում էին եղեգնի խողովակի միջով: Եւ ինչ կարող է վնասակար լինել, երբ երկաթ խողովակից է ծծւում: Այդ նոյն իսկ խմել չի կարելի անուանել:

Սակայն մարգարէն ոչ առանց հիմունքի հաստատում է, որ գինին պատրուակող խմիչքն է, որի մէջ սատանան իւր լեզուն կոխել է, որովհետեւ հենց այդ խմիչքն է մարդկանց վատ բաներ թելադրում:

Նախ և առաջ յորդորում էր զինուորներին, թէ ինչօչ նոքա ձիւրի այն չոր թամբերի վերայ պէտք է նստած մնան, քանի որ մարգագետնի կանաչն այնքան փափուկ է: Եթէ մի կարճ ժամանակ նոքա կանաչի վերայ մեկնուեն, ոչ ոք չի կարող իմանալ: Ձիանքն էլ սալից կկապեն. ձիանքն էլ հօ գաղտնիքը չեն յայտնի:

Երբ նոքա կանաչի վերայ բազմեցին, դժոխային խմիչքն սկսեց նոցա բացատրել, որ ութ մարդու հսկելու կարիք չկայ: քանի որ չորսն էլ բաւական են. իսկ միւս չորսը կարող են քնել: չէ՞ որ քունը Աստծուց տրուած մի ազնիւ պարգև է:

Չորսին, որոնց վիճակուեց սկզբում հսկել, մինչև իրանց հերթին գալը, ժամանակը շատ երկար թուաց և այդ պատճառով համաձայնուեցան, որ երկուսն հանգստանան, իսկ միւս երկուսը հսկեն:

Երկու արթուն մնացողները, որոնք պէտք է հսկէին, կոչւում էին Մարուֆ և Զէֆէր:

—Գիտե՞ս ինչ անենք, Մարուֆ—ասաց Զէֆէրն իւր ընկերին—երկու մարդ կատարում են միևնոյն պաշտօնն այնպէս, ինչպէս և մէկը կարող է կատարել: Միանգամայն բաւական է որ մեզանից մէկն ու մէկը հսկէ: Այդպէս չէ՞:

Մարուֆը հաստատեց նորա ասածը:

—Արի մի օյին շախ խաղանք և ու՛ր խալը տանուլ տայ, թող նա հսկէ, իսկ տանողը հանգստանայ:

Մարուֆն ընդունեց այդ առաջարկութիւնը:

Երկու բէդուիներն իրանց առաջ գետինը հարթեցին. աւազի վերայ նիզակների ծայրերով մի քառակուսի քաշեցին և բաժանեցին 64 մասի: Խաղալու քարերի փոխարէն անտառի պտուղներ վերցրին: Վայրի տանձը՝ որպէս թագաւոր, խնձորը՝ թագուհի, ամրոցին փոխարինեց կաղինը, ցասկողին՝ թրթնջուկի պտուղը (sauerrampferbeer), վագողներին՝ մասուրները և զիւղացիներին՝ փոքրիկ ելունդները:

Յետ նստեցին և պահականոցի կրակի լոյսի տակ դորանցով սկսեցին չախ խաղալ:

Սկզբում Ձէֆէրն առաջ էր բայց յետոյ թմրացնող խմիչքն ազդեց այնքան, որ ձևերն այլ ևս իրարից չէր կարողանում տարբերել: Իւր թագուհին կորցրեց և քիչ էր մնացել մի քանի շարքով խաղը տարուէր:

— Լսի՛ր, Ձէֆէր, — սասաց Մարուֆը, երբ տեսաւ, որ խաղը համարեա արդէն տարած է — դու շատ անհաճոյ տազնապի մէջ ես:

— Ճիշտ ես ասում. քունս այնպէս է տանում, ինչպէս ծովը՝ քամու դադարած ժամանակ:

— Դու օյինդ տարւում ես:

— Տեսնում եմ:

— Ուրեմն յանուն Ալլահի գլուխդ վեր դիր. քո փոխարէն կհսկեմ:

Ձէֆէրն ընկերի ձեռքը սեղմեց նորա այդ զոհաբերութեան համար և ուզում էր մի բան ասել, բայց արդէն տեղեւ տեղը քնեց:

Մարուֆն աչքերը չփակեց. իւր հրացանի վերայ յենուելով քուն մտած ընկերների մօտ հսկում էր:

Բայց դժոխային խմիչքը հետզհետէ սկսեց նորա ականջին սաղրել:

— Ինչո՞ւ դու էլ ներքեւ չես նստում. դու մի յիմար մարդ ես, որ ոտքերդ յոգնեցնում ես. այն ինչ նստած էլ շատ լաւ կարող ես տեսնել:

Բայց հէնց որ նստեց, սատանան նորից սկսեց — ինչո՞ւ ես աչքերդ յոգնեցնում. եթէ մէկը փակես, միւսով էլ այնքան կտեսնես որքան և երկուսով:

Սե յետոյ հետզհետէ միւս աչքն էլ փակեց: Մարուֆն ինքն իրեն հանգստացնում էր նրանով, որ թէպէտ աչքերը փակ են, բայց ականջները շատ լաւ են լսում և եթէ մի փորձանք տեղի ունենայ՝ իսկոյն առաջը կառնի:

Սե ամենահաստատ մտադրութեամբ, որ չի քնիլ՝ նա էլ քնեց:

Դարան մտած յոյները յանկարծ դուրս եկան, սայլերից կապած ձիաները յետ արին, վերաները նստեցին և զուցէ և թուրքերին սպանէին, եթէ Մարուֆը վտանգի նախազգացման մէջ բարձր աղաղակած չլինէր:

Առաջինը, որ վեր թռաւ տեղից, Մարութն էր. նորանից յետոյ միւսները վեր թռան և ուղղակի վրայ ընկան զէնքերին. իսկոյն սթափուեցան. քունն ու խմելը անյայտացաւ: Նոքա թշնամու յետևից ընկան:

Միայն Մարութի ձին էր, որ չէր ուզում իւր վերայ նըստող յոյնին հպատակիլ. երկու ոտքերի վերայ ծառս էր լինում, որպէս դիւահար այս ու այն կողմն ընկնում, մինչև որ իւր վերայի նստողին վայր գցեց և մի աքացի տալով՝ յետ փախաւ: Միւս յոյները միայն բաւականացան յետ նայելով:

Ուրեմն ութ մարդու համար մի ձի էր միայն մնացել:

Այժմ ինչ կասի Մահամէղը զորա համար:

Բէդուիններն ափսոսում էին իրանց երիտասարդ կեանքը, որ Մահամէղը անկասկած չի խնայիլ. Նւս առաւել իրանց ձիաների համար, որ յոյները փախցրին, իսկ առանց՝ ձիու մարդս ինչացո՞ւ է:

Տխուր և յուսահատ նոքա վերադարձան իրանց բանակը և Ահմանզադին բոլորը ճշտօրէն պատմեցին. թէ ինչպէս նորա հրամանից անցել են, թէ ինչպէս գինի վայելուող յետոյ քունները տարել է և թէ ինչպէս վերջին երկու հսկողները շախ են խաղացել և վերջապէս թէ ինչպէս իրանց ձիաները յոյները փախցրել են:

Ահմանզադէն երբ դատաւճիռ էր կտրում, բարկացած զէմք չէր ցոյց տալիս. նորա մշտական երեսին չէր կարելի ոչ մահու և ոչ կեանքի վճիռ կարգալ:

— Որովհետև ութ մարդու համար մի ձի է մնացել, ուրեմն ինքներդ ևս տեսնում էք, որ եօթ մարդն աւելորդ են. քանի որ ես ոչ Ղուրանում և ոչ էլ Ազարատում չեմ կարգացել, որ ութ մարդ մի ձիու վերայ նստեն: Նւ որովհետև զուք յայտնի շախ խաղացողներ էք, ուրեմն թող խաղը որոշէ, թէ ով կլինի ձեզանից այն մէկը, որ այն ձիու վերայ կնստի. իսկ մնացեալներին մահուան հրեշտակին կյանձնենք:

Այն ժամանակ Ահմանզադը հրամայեց չորս հատ շախի տախտակ բերել, որը թուրքերն ամեն ճանապարհի վերայ իրանց հետ ունենում են. և երբ խաղն արդէն պատրաստ էր՝ ութ բէդուինները խաղի նստեցին:

12 պատրաստի զէնքեր էլ ետևները պատրաստ էր, որ երբ մէկը տարուի՝ իսկոյն հրացանի քռնեն:

Մէկը կամ միւսը տեղի էր տալիս իւր հետ լաւ խա-

դացողին: Յաղթուողներին իսկոյն դուրս տարան և միանուագ հրացանաձգութիւնը հաղորդեց, որ նոցա կեանքի վերջն է լինելու:

Առաջին կարգը վերջացաւ. չորսը սպանուեցին. իսկ միւս չորսը որպէս յաղթողներ մնացին:

Այժմ յաղթողներն իրար հետ են խաղում:

Նոր յոյս, նոր սարսափ և ահ ու դող: Լարուած ուշադրութիւն կեանքի և մահի համար կրկնակի կռուի մէջ: Մի սխալ խաղ, մի աննկատելի մնացած դէպք և խաղացողն արդէն պէտք է խաղալուց դադարի. դա կլինէր նորա մահուան վճիռը: Նրկուսն էլ նորից տարուեցին. նոցա էլ դուրս աւարան և հրացանի բռնեցին:

Միայն երկուսը մնացին:

Մարուֆն և Ջէֆէրը:—Նրկու հմուտ և լաւ խաղացողներ՝ ինչպէս և դրսում, պահապանների կրակի լոյսի տակ:

Նոցանից մէկն այժմ խաղում էր իւր վերջին խաղը:

Նրկուսն էլ լարուած ուշադրութեամբ սկսել են խաղը. ձակատները ձեռքի ափի մէջ պահելով, մտածելով և հտշուելով խաղում են առանց բարկանալու և շտապելու:

Նրկար ժամանակ ոչ մէկն էր տարւում և ոչ միւսը: Մէկի յաղթութիւնը դիմացինի համար կորուստի էր հաւասար: Նայողներն ըստ մեծի մասին գլխի շարժումներով հետևում էին խաղացողներին, երբ նոցանից մէկն ու մէկն անսպասելի կերպով լաւ կամ վատ էր խաղում:

Հետզհետէ չափի տախտակէ երեսը դատարկւում էր. գլխաւոր ձեւերն աջ և ձախ էին տարւում. դասաւորութիւնը սկսւում էր պարզուել: Նրկու խաղ էլ՝ և Ջէֆէրն իւր ամրոցը կորցրեց, Այժմ Մարուֆն աւելի առաջ է, նա մի ամրոցով ուժեղ է հակառակորդից. իսկ դա մեծ նշանակութիւն ունի. իւրաքանչիւրը հաւատացած է, որ խաղը Մարուֆն է տանելու:

Յանկարծ Մարուֆի ճակատից սկսեց քրտնքի կաթիլներ թափուել. մահուան երկիւղը պաշարեց նրան. նա ամբողջ մարմնով սկսեց դողալ:

Միայն այժմ գլխի ընկաւ, որ չնայելով իւր հակառակորդի ունեցած այն կորստին, որ ինքը նորան հասցրեց, այնուամենայնիւ իւր ձեռքի տակ մի խաղ ունի, որով նորան որպէս յաղթող հրատարակել կարող է, եթէ միայն նա այդ նկատէ:

Եթէ Ձէֆէրն իւր Թագուհին Մարուֆի ամրոցին զոհէ, այն ժամանակ նա իսկոյն ցատկողով խաղը կտանի: Բայց արդեօք Ձէֆէրն այդ խաղը կնկատէ: Այս հարցը այժմ կեանքին ու մահուան նշանակութիւնն ունի:

Ձէֆէրն երկար նայում էր չախի տախտակին. նորա աչքերի նայեացքը պարզ ցոյց էին տալիս, որ ազատութեան խաղը շատ լաւ տեսնում է: Բայց և այնպէս ձեռքը խաղին չէ մեկնում. այլ թւում է թէ ուրիշ բան է մտածում:

— Մարուֆ, — յանկարծ դիմեց Ձէֆէրն իւր հակառակորդին — քանի՞ երեխայ ունիս:

— Չորս, պատասխանեց Մարուֆը դողացող շրթունքներով:

— Կինդ շուտով հինգերորդն էլ կբերէ, չէ՞:

— Այո՛.

— Դու մի բարի կին ունիս, չէ՞:

— Նա բարի է և հաւատարիմ, պատասխանեց Մարուֆը հոգոց քաշելով:

Ձէֆէրի դէմքը վարանման, չփոթի արտայայտութիւնն ստացաւ. նա սկսեց ինչ որ մըմնջալ. կարծես աղօթում էր:

Յետոյ կոնքով ջուր պահանջեց, որի մէջ իւր դէմքն, աչքերն և ձեռքերը լուաց. աջ և ձախ կուացաւ: Այդպիսի ժամանակ երկու պահապան հրեշտակներն անտեսանելի կանգնած են աղօթողի ետև:

— Դու անցեալ գիշեր գիշար քո յաղթութիւնն ինձ, որ ես քնեմ, այդպէս չէ. նորից սկսեց Ձէֆէրը:

Մարուֆը միայն գլխով արաւ:

— Դու միշտ ինձ համար լաւ ընկեր ես եղել, Մարուֆ:

Սա ոչինչ չպատասխանեց:

Ձէֆէրը մեկնեց ձեռքը խաղի ձևին, բայց ոչ թէ Թագուհուն, այլ ցատկողին:

— «Շախ մատ ¹⁾» լսուեց չորս կողմից. իսկոյն կանգնածներից իւրաքանչիւրը շտապեց հաղորդել: Մարուֆը վերջապէս յաղթեց. Ձէֆէրը կորած էր:

Ձէֆէրը հանգիստ կանգնեց, նորից մի անգամ սեղմեց իւր անշարժ նստած ընկերի ձեռքը և նշան արաւ իւր յետևը պատրաստ կանգնած պահապանին, որ ինքը պատրաստ է:

Երկու ըռպէից յետոյ հրացանի գնդակը հաղորդեց, որ

¹⁾ Տարած:

խաղը վերջացել է:

Ձէֆէրը նոյնպէս հրացանի բռնուեց:

Բայց Մարուֆը դեռ վարջացած խաղի տեղում նըստած էր:

Դաժան հայեացքով նայում էր իւր առաջ և դողդոջուն ձեռքերով խաղի ձևերը նորից դարսում. բայց այնպէս էր դարսում, կարծես խաղի մասին գաղափար չունի. աստիճանաւորները գիւղացիների հետ և սպիտակները սևերի հետ էր խառնում:

—Վեր կաց, կանչեց նորան Ահմանգադէն—ձի նստի՛ր գու կենդանի մնացիր:

Բայց Մարուֆը չէր վերկենում և շարունակ նայում էր իւր առջև:

Միաժամանակ նա սկսում էր անմիտ խաղեր խաղալ. յետ ու առաջ էր տանում, դիտում և ծիծաղում. «որքան յիմար բան, մէկը մի տուրբան ունի, իսկ միւսը մի ձիու գլուխ»:

—Վեր կացրէք տեղից, հրամայեց Մահամէդը:

Նրկու զինուորներ բարձրացրին Մարուֆին, բայց նա երկշոտ ծիծաղով այս ու այն կողմն էր նայում: Նրկինք, երկիր, մարդիկ նորա համար անծանօթ բաներ էին դառել: Նա ցնորուած այս ու այն կողմն էր նայում և ինչ որ խօսում էր՝ մարդկային արտայայտութեան չէր համապատասխանում:

Նա վերջին խաղի ժամանակ խելագարուել էր:

Գերմ. քարգմ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ-ՅԱՆՆԻՍԵԱՆ.
Հալլէ.

ՀՆՈՅ ԵՒ ՆՈՐՈՅ

(Հաղորդեց Մ. Բարխուդարեան)

III

ՀԱՅՈՅ ԱԶԳԻՆ ՏՈՒԱԾ՝ ԱԼԻՒ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ.

1852 թ. «Կաւկազ» լրագրի 75 համարում տպագրած է Ալիի՝ Հայերին տուած հրովարտակի ոռւսերէն թարգմանութիւնը, որին կցած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Տեղիս հայ վաճառականներից մէկը՝ Շերմալանեանը (Գալուստ?), մի քանի տարի առաջ Պարսկաստանում լինելով, իմանում է, որ Արդաբիլում՝ տեղական մղկիթներից մէկում, պահւում է այն հրովարտակը, որ տուել է Հայերին Ալին՝ չորրորդ խալիֆը, Մահմեդի ազգականը: Շերմալանեանցի ասելով, նա բիջ ջանք չէ թափել, մինչև որ կարողացել է հանել պատճէն, որի թարգմանութիւնը զետեղում ենք այստեղ: Հրովարտակը գրուած է բուֆի տառերով, Խորազվալ (?) անապատում, Սաֆար ամսին, հիւրայի 40 թուականին, Վալազի որդու Աթարի որդի մի ոմն Համամի ձեռքով՝ Ալիի, Աբու-Թալէբի՝ Քաջերի գլխաւորի, սրբերի սուրբի և Աստուծոյ առիւծի—յաւիտենական յայթողի»¹⁾ հրամանով, ինչպէս ասած է հրովարտակի մէջ:

Ահաւասիկ այդ հրովարտակի հայերէն թարգմանութիւնը որ մենք առնում ենք ոռւսերէնից:

«Յանուն Աստուծոյ Բարեբարի և հովանաւորի. Թո՛ղ նորա ողորմութիւնը միշտ անպակաս լինի մեզանից:

Տիեզերքի Արարչին՝ զօհութիւն և փառաբանութիւն և արժանաւայել երկրպագութիւն մեր մեծ մարգարէին՝ բարե-

¹⁾ Այս բոլոր խօսքերը չկան հրովարտակի մէջ: Մ. Բ.

բարոյ Մահմէդին և նորա բոլոր սրբազան տան: Հայ ժողովրդեան մի քանի պատուաւոր, լուսաւորութեամբ և հռչակաւորութեամբ յայտնի անձինք, ինչպէս՝ Յակոբ Սէյիդ, Աբդմուս և Սահակի որդին, Աբրահամ քահանան, Կոստի եպիսկոպոսը և ուրիշ շատերը, թուով մինչև քառասուն մարդ, որոնք աջակցութիւն էին ցոյց տուել ամրոցներն ու սահմանները ուղարկած մեր մարդուն, խնդրեցին մեզանից այս հրովարտաւոր շնորհելու Ի պատիւ որոյ՝ նոցա ներկայութեամբ, հրամայում ենք ինչպէս մեր կողմից, այնպէս և Իսլամի բոլոր սերունդի կողմից՝ արեւելքից մինչև արևմուտք, մեր հովանաւորութեան ներքոյ բոլոր գտնուողներին, քանի որ ես կենդանի եմ և իմ մահից յետոյ, քանի որ իսլամականութիւնը գոյութիւն կունենայ, բոլոր թագաւորները, տիրապետող իշխանները և բոլոր իշխանութիւն ունեցողները պարտական են սրբութեամբ կատարելու այս մեր որոշումը, քանի որ ծովերը կը պահպանեն իրենց թացութիւնը, երկնքից անձրև կը գայ, երկիրը բոյսեր կ'արտադրէ, աստղերը կը լուսաւորեն և արեգակը կը շերմացնէ, թող ոչ ոք չյանդգնի խախտել և փոփոխել իմ պատուէրը ոչ մի որ և է բան, աւելացնելով, ոչ պակսեցնելով և ոչ էլ փոփոխութիւն մտցնելով նորա մէջ: Մի որեւիցէ բան աւելացնողը կը սաստկացնէ իւր պատիժը և կը պակսեցնէ մեր ներողամտութիւնը, իսկ ով որ կ'փորձէ փոխել մեր կարգադրութիւնը, նա չարագործ, անհաւատարիմ հպատակ, Աստուծոյ պատուիրանը խախտող կհամարուի և նորա ցասման պատճառը կլինի: Որովհետեւ այս հրամանը Սէյիդի, եպիսկոպոսի և ուրիշ նշանաւորագոյն քաղաքացիների, որոնց անունները վերը յիշուած են, խնդիրքով գրուած է բոլոր քրիստոնեաների համար, որոնք մեր հովանաւորութեան ներքոյ են, ուստի թող նորա զօրութեամբ մշտապէս խաղաղութիւն և մտերմութիւն լինի բոլոր քրիստոնեաների և մահմեդականների մէջ: Այդ ես կամենում եմ և սիրով անխախտ կը պահեմ այս որոշումը, քանի որ քրիստոնեաները իմ հպատակութեան մէջ կլինեն և չեն արհամարհիլ իմ հպատակների կրօնը: Այն քրիստոնեաները, որոնք հաւատարիմ կը լինեն իրենց խօսքին, թող հաւասար լինեն մահմեդականներին և ուղղահաւատներին: Այսպէս քրիստոնեաների խնդիրքով՝ մահմեդական աւագանիի և իմ ամենազինաւոր պաշտօնեաներիս ժողովում, տալիս եմ այս հրամանը և թո՛ղ հաստատապէս կատարեն թէ՛ նոքա և թէ՛ նոցա սերունդները:

Եթէ Թագաւորներից կամ տիրապետող իշխաններից մէկը նեղէ Հայերին, Թող նեղիչներին նոքա ցոյց տան այս պահպանողական հրովարտակը: Թագաւորները և մահմադականները պարտաւոր են ամեն բան մեր հրամանով կատարելու. իրենց բոլոր գործողութիւններում պարտաւոր են յարմարուել մեր կամքին, ամեն կերպ աշխատել արմատախիչ անելու ամենափոքր անգամ անհամաձայնութիւնը, չնեղել քրիստոնեաներին և չարհամարհել նոցա: Եւ, ես կամենում եմ, որ տարածայնութիւն չլինի քրիստոնեաների և իմ հօր ու փառապանծ ժողովրդի մէջ: Եթէ մէկը մի որեիցէ բանով խախտէ քրիստոնեաների համար իմ դրածը, որոնք արժանացել են իմ ողորմութեանս, Թող նա լիւնի Աստուծոյ կամքը չկատարելու պատճառը, Որ ներշնչել է ինձ բարերարել քրիստոնեաներին, ապատել նոցա ամեն տեսակ հալածանքներից և նեղութիւններից. այս դիտաւորութեամբ շնորհում եմ նոցա այն պահանջողական հրովարտակը, որի մէջ՝ քրիստոնեաների և իմ մերձաւորների խնդիրքի համաձայն, ուխտ արի յանուն Աստուծոյ, մարգարէների և բոլոր սրբերի՝ առաջնից մինչև վերջինը, համաձայն Աստուածային պատուիրանին, որ հրեշտակի և սուրբ մարգարէի միջոցով հասել է մեզ և յորդորում է հնապանդուել օրէնքներին և կատարել պարտականութիւնները, նմանապէս և անխախտ պահել Աստուծոյ ներշնչած այս կարգադրութիւնը, որ իմ հպատակութեան մէջ գտնուող քրիստոնեաներին, որոնք իմ ժողովուրդն են կազմում, ես պարտական եմ թարերարել և ապատել նոցա ամեն տեսակ դժբաղդութիւնից և հալածանքից, որի համար ինչպէս ես, այնպէս էլ աշխարհիս երեսին տարածուած իմ ժողովուրդը կարժանանայ պարգևի: Հրամայում եմ, որ իշխանները քրիստոնեաներից հարկ վերցնեն իմ որոշմամբ, չվիրաւորեն, չհալածեն նոցա, չստիպեն նոցանից և ոչ ոքի կեանքի եղանակը փոխելու՝ ոչ կրօնաւորին, ոչ քրիստոնեային, ոչ ճգնաւորին, չարգելեն բարոյիչներին իրենց հաւատը տարածել, քրիստոնեաների բնակարաններն ու գիւղերը չօջնջանեն, չյափշտակեն նոցա ինչքը և եկեղեցիներ կառուցանելու ժամանակ չարգելեն նոցա զանգակներ ունենալու:

Իմ այս կարգադրութիւնը կամ հրամանը խախտողը՝ խախտելով Աստուածային պատուիրանը, յաւիտենական պատժի է արժանի՝ լինի նա Թագաւոր կամ մի ուրիշ ոք. ոչ միայն նա չէ կարող քրիստոնեաներին բռնութեամբ մահմադական դարձ-

եյ, այլ և ոչ մի վիճաբանութիւն չպիտի անէ նոցա հետ կրօնի մասին, բայց ամենքը պարտաւոր են նոցա հետ խաղաղ ապրիլ և կարիք եղած դէպքում պաշտպանել նոցա, իրենց հովանաւորութիւնը ցոյց տալ նոցա և, ինչ տեղ էլ որ նոքա հաստատուելու լինեն, աշխատել պաշտպանելու նոցա ամեն տեսակ զփթալովութիւնից, որ կարող է պատահել նոցա:

Եթէ Հայերը եկեղեցիներ և վանքեր չիներու և կամ քաղաքների և իրենց տների բարեկարգութեան համար որևէ օժանդակութեան կարիք ունենան, մահմեդականները պարտաւոր են նոցա օգնելու՝ բաժին հանելով նոցա համար իրենց անտերացած (?) կայքի մի մասը, և այն՝ առանց յետ ստանալու, որպէս ողորմութիւն, և պարտաւոր են բարի խորհուրդներ տալու նոցա իրենց ամեն մի ձեռնարկութեան ժամանակ, որովհետեւ այդ հաճոյ է Աստուծուն և նորա մարգարէին: Ով որ խախտէ կամ փոփոխէ այս հրամանը, անհաւատարիմ կհամարուի և դաւաճան Աստուծոյ մարգարէին, կըպրկուի նորա հովանաւորութիւնից և յանցաւորին կը պատժէ մարգարէն: Մի խօսքով՝ ով որ չի հպատակուիլ այս պատուիրանին, նա անհնապանդ կլինի սրբերի սուրբ Ալի՝ ամենափառաւոր Աբուլթալէրի կամբին, որի հրամանը մուսուլմանները պարտաւոր են կատարելու, սիրայօժար ամենքին բարութիւն և ողորմութիւն անելով, քանի որ աշխարհս կանգուն է և մինչև ի կատարածն աշխարհի, ի փառս Արարչին տիեզերքի:

ԽԵՏԵՐԻ ԵՐԵՒԱՆ ԳԱԼԸ, ՆՐԱՆՑ ԲԱՂԱՔԱ- ԿԱՆ ՈՒ ԲԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Յարգելի արևելագէտ, Մարբուրգի համալսարանի պրոֆ. Ենչէնը իւր մի քանի աշխատութիւնների մէջ ճգնում է ապացուցանել, որ Ասորիքի հիւսիսում և Կիլիկիայի սահմաններում հին ժամանակներում բնակութիւն հաստատած և մեծ իշխանութեան հասած խետերը զանազան հանգամանքներից ստիպուած կամաց կամաց արևելք քաշուեցին և Ուրարտուի թագաւորութիւնը նուաճելով նրանց տեղը հաստատուեցին և որ ժամանակակից հայերի նախնիները այդ խետերն են. այս կարծիքները արտայայտուած էին նաև Արարատի վերջին համարի պ. Ա. Աբեղեանի փոքրիկ բեցենդիայի մէջ վերոյիշեալ պրոֆ. մի ընդարձակ յօդուածի մասին, որը թարգմանուած է «Հանդէս.Ամսօրեայ»ի վերջին համարում: Այս պատճառներով անհետաքրքիր չէր լինի ծանօթացնել խետերի պատմութեան հետ, որոնք յաւակնութիւն ունին մեր նախնիները դառնալու: Հետաքրքրուելով այդ խնդրով՝ վերջրի նշանաւոր արևելագէտ Ե. Մայրոի յայտնի գիրքը՝ Geschichte des Altertums I. տպ. 1884, որը արևելքի պատմութեան համար անգնահատելի նշանակութիւն ունի և թարգմանաբար կազմեցի այն յօդուածը, որով ընթերցողը ծանօթանալով այդ ազգի պատմութեան հետ կգայ առնուազն այն եզրակացութեան, որ յարգ. պրոֆ. Ենչէնի կարծիքը բաւական համարձակ է:

Վերոյիշեալ պատմաբանը խօսելով Ասորիքի ժողովրդների տեղաւորութեան մասին (213 էջ) խետերի մասին հետեւեալն է ասում. «Արամական ժողովուրդները բաժանուում էին բազմաթիւ ցեղերի, որոնցից նշանաւորագոյնը Խետերն են եղել (Եզիպտերէն Խետա, Ասորեստ. Խատտի, Եբր. Խատ): Այդ ցեղի բնակավայրն էր վերին Ասորիք Որոնդէսի հովտում, ուր նորա մի առ ժամանակ մեծ իշխանութեան հասան. Եբրայեցիք

նոցա քանանացի են համարում, ինչ որ յետագայ ժամանակների համար բոլորովին ճիշտ է: Միւս կողմից բազմաթիւ խետական յատուկ անունները, որոնք եգիպտ. արձանագրութիւնների մէջ պահուած են, քիչ չափով սեմական դրոշմ են կրում. աչքի է ընկնում, որ շատ անունները «ս» տառով են վերջանում: Այժմ ի հարկէ ոչ մի տեղ չփոթութիւնը աւելի հնարաւոր չէ քան այստեղ: Յամենայն դէպս հնարաւոր է, որ մենք խետայում մի հնագոյն ազգաբնակութեան պատմութիւն լսել կարող ենք, որը ժամանակի ընթացքում սեմականացել է, Բաբելոնի հին բնակչութեան նման:

Խետայի յետագայ զարգացման պատմութիւնը քաղում է յարգելի պատմագէտը գլխաւորապէս երկու աղբիւրներից, ա. բուն խետական արձանագրութիւններից և յիշատակարաններից, որոնք սփռուած են Փոքր-Ասիայում և Կիլիկիայում, բ. եգիպտական արձանագրութիւններից, որոնք պատմում են մեզ Փաւստոսների և Խետայի թագաւորների պատերազմների մասին:

Բուն խետական յիշատակարաններից. — «Փոքր-Ասիայի իշխանութիւնները անդադար յարձակում կրելով Խետայի թագաւորներից՝ հաւանորէն երկար ժամանակի համար նուաճուեցան: Նորա ամեն տեղ Փոքր-Ասիայում իրենց արշաւանքների յուշարձաններն են թողել, որոնք իրենց ոճով շատ նման են Զերարիսի յուշարձաններին և մասամբ էլ Համաթական արձանագրութիւնների հետքերն ունին: Այդ յիշատակարանների ծագումը մինչև այժմ առեղծուածային էր, բայց Ջերարիսի երևան գալուց յետոյ, դոցա մասին ոչ մի կասկած լինել չի կարող: Դոցա բնորոշ յատկութիւններից է հագուստը, բարձր սրածայր գլխարկը և կտցաւոր կօշիկը, սովորաբար կիսադէմ և հպարտորէն ձգած ոտներով են նկարած: — (եր. 199) Բաբելական քաղաքակրթութիւնը մուտք է գործել մասնաւորապէս Խետայի թագաւորութեան մէջ և այստեղ քիչ փոփոխութիւն է կրել. ինչքան որ մենք Ջերարիսում և Փոքր-Ասիայում գտնուած Խետայի ուրիշ յիշատակարաններից դատել կարող ենք, նրանց արուեստը աւելի կոպիտ է քան բաբելականը և Ասորեստանինը. այստեղ մարդկանց դիմագծերը աւելի խոշոր են, քան Գուտեսի արձաններում և գործի մէջ աւելի հոգատարութիւն ոչ մի մասում չի կարելի հանդիպել: — Այս կարգի յուշարձաններից են՝ մի բարձրաքանդակ արձանագրութեամբ հանդերձ Իբրեկի մօտ մի ժայռի վրայ Կիլիկեան Տաւրոսի հիւ-

սիսային լանջերում (Քուրբիստայի մօտ): Այդտեղ մի իշխան
 Հարուստ ասորեստանցւոց տարազով իւր առաջ կանգնած ող-
 կողներ և հասկեր կրող Աստուծուն ալօթում է. այնուհետև
 արձաններ մի հին շինութեան պատի վրայ Եփրատանում, Քա-
 րաիտիսի լճի մօտ՝ Իսաւրիայում և մի մարտիկի դէմք Իկո-
 նիայում: Այս կողմերից Խետայի զօրքերը մտան բուն Փռիւ-
 զիա և մինչև Եգէական ծովափերը հասան: Մի ժայռի վրայ
 Քեաւուրքալէսի բերդից ցած Փռիւկիայում (Անկիւրիայից հարաւ
 արևմուտ) քանդակուած են երկու խետացի կտրիճներ, որոնք
 եգիպտ. Ուրալիւս օձի ձևով մի բան են կրում գլխարկների
 յառաջակողմում. սրանց բոլորովին նման են Նիմֆէոնի երկու
 յայտնի բարձրաքանդակները Սիպիլլիսի մօտ (որոնց մասին յիշ-
 շում է Հեր. II. 106), որոնց բեկորների մօտ համաթական
 արձանագրութիւններ են մնացել: Այդպէս Սիւպիւլոսում, Մադ-
 նեզիայի մօտ, գտնուում է մի կոպիտ ժայռաքանդակ (որը
 գուցէ մի աստուածուհի է ներկայացնում, շատ նման Նիորէին)
 միևնոյն նշանադրերով. բայց աւելի նշանաւոր և աւելի հա-
 յուստ են այն աւերակներն ու արձանները, որոնք Ալլիւսից
 արևելք Վապադովկիոյ սահմանների վրայ Ուիւք և Բողազքեոյ
 կոչուած տեղերում են գտնուում: Այդ տեղ ընկնում են մի
 մեծ պալատի աւերակները, որոնց մուտքը երկու սփինքսներ
 պաշտպանում են. պատերի վրայ գտնուում են բազմաթիւ ներք-
 նաքանդակներ՝ աստուածներ և մարդիկ, առիւծներ, ցուլեր և
 դոցա հետ նաև (ինչպէս Բողազքեոյում) երկգլխանի արծիւ:
 Բողազքեոյում ընկնում են մի հին բերդի աւերակներն (պտե-
 րիա ? հեր. I 76) սրբատաշ պատերը մի քարանձաւի ներ-
 կայացնում են մի երկար թափօր, ենթադրօրէն կրօնական
 բնաւորութեամբ, իբր յայտնի խորհրդանշան բոլոր այս յուշ-
 արձանների վրայ հանդէս է գալիս արեգակի թևաւոր կիսա-
 բոլորակը շրջուած ձևով»:

(§ 256) «Այս յիշատակարանները ցոյց են տալիս որոշ
 կերպով խետերի տիրապետութեան տարածումը. դրքա ցոյց
 են տալիս նաև, որ այն ժամանակում ոչ թէ Որոնդէսի հովի-
 տը, այլ Վարկամիշն է եղել Խետայի թագաւորութեան կենդ-
 րոնը և գուցէ նա է եղել նրանց թագաւորութեան մայրաքա-
 ղաքը: Այս պատերազմների մասին ընդհանրապէս շատ քիչ տե-
 նեկութիւններ են մեզ հասել. Ոգիսականում (№ 519) ասուած է

Նէօպոլիտէոսը Տելեփոսի որդի Եւրիմեփիլոսին՝ Քետացիների իշխանին՝ սպանել է, մինչնա յետագայում միշտ իշխան Տիւթրանացւոց է անուանուում. պարզ է, որ այստեղ Խետա անուան հետքն է մնացել: Նոյն ձևով Արշալոյսի որդի Եթովպացի Մեմնոնի մասին եղած յունական զրոյցները, որոնց համաձայն նա մի մեծ արշաւանք է ձեռնարկել Պրիամոսին օգնելու համար, Խետացւոց արշաւանքներէրարձագանք կարելի է համարել: Հետոյ, II 106 յիշում է, որ Նիմֆէօնի բարձրաբանդակները որ ինքը Սեսոստրիսին է վերագրում, ուրիշներից Մեմնոնի պատկերներն են համարուած. այլ նաև յոյների պահպանած անուան տեղեկութիւնները այն տիրապետութիւնների մասին Եգիպտացւոց (Սեսոստրի արշաւանքները դէպի Փոքր-Ասիա և Թրակիա) բայց ամենից աւելի ասորեստանցւոց են վերագրուած. բայցի դրանից, եթէ Լիւդիայի աւանդութիւնը հերակլիտների ¹⁾ թագաւորական ցեղը Բելի որդի Նինոսից ծագած է համարում. պէտք է ենթադրել, որ Ասորեստանի առասպելական ներկայացուցիչները խետացւոց տեղն են բռնել: Ասորեստանցիք Լիւդացւոց հետ առաջին անգամ 7-րդ դարումն են ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտել: Նոյնպէս Լիւդացի Քսանտոսի երկու յաջորդները, դէպք վերափոփոխած հատուկոտորներում, որոնց մէջ Լիւդիայի հերոս Մոպսոսի և Տանտալոսի եղբայրներից Ասկալոսի դէպի Ասորիք (մասն, դէպի Ասկալոն) արշաւելու խօսք կայ, պահուած կարող է լինել մի յիշողութիւն Լիւդիացիների և Խետերի պատերազմների մասին:

Եգիպտական ազրիւրներից փոխադարձ պատերազմների մասին. «40 կամ 50 տարիներում, որ Ամենխոտեբ III-ի մահուանից մինչև Խարեմիսերի գահ լարձրանալը անցել էին ²⁾, խետերը ձեռք բերին գերիշխանութիւն Ասորիքում: շատ քիչ տեղեկութիւններ ունինք այն պատերազմների մասին, որոնց միջոցաւ Խետերի թագաւորներին յաջողուեց Ռուտէն կոչուած երկիրները ձեռնել ճանաչելու իրենց գերիշխանութիւնը. թուում է թէ՛ այդ գործը կիսով չափ զլուխ էր եկել, երբ Սեօի I-ը Ասորիք արշաւեց: Միևնոյն ժամանակում նորա տա-

¹⁾ Հերակլիտները յիւդիական թագաւորական մի ցեղ են խետական ծագումով:

²⁾ Եգիպտոսի այս թագաւորները այդ երկրի 18-րորդ հաստութեան տնից են:

րածել էին իրենց իշխանութիւնը Հիւսիսում. ամբողջ Փոքր-Ասիայում մինչև Զմիւռնիա պատահում են յուշարձաններ, որոնք աներկբայելի կերպով վկայում են նրանց արշաւանքների մասին: Եթէ մէկը հակուի այդ յիշատակարանները Ռամսէս II-ի մեծ պատերազմներին յաջորդող շրջանին ընդհանրապէս վերադրելու, պէտք է լսել եգիպտական տեղեկութիւններին, որոնք վկայում են, որ խետերը արդէն վաղուց են սկսել: Վերոյիշեալ պատերազմի բանաստեղծական նկարագրութեան մէջ, այսպէս կոչուած Պենդանորոսի բանաստեղծութեան մէջ ասուած է «Խետերի թագաւորը հաւաքել էր բոլոր ժողովուրդներին ծովի ափերից սկսած և իւր երկրի բոլոր զանձերը սպառել էր նրանց ոռձիկ տալու համար»: Lepsiusի Denk. III. 187. պատմական տեղեկութեան համաձայն խետացւոց թագաւորի գնդերը գալիս էին Խետաց երկրի բոլոր սահմաններից, նահարայինի երկրից և ամբողջ Քետի աշխարհից (Քետի ասելով պիտի հասկանալ անկասկած Ասորիքի հիւսիսային կողմերը, այսպէս, հարաւարեւելեան Փոքր-Ասիան կարելի էր զուցէ նաև այս անուան տակ Քիտիս (Kytis) երկիրը հասկանալ արևմտեան Կիլիկիայում (Ptolm. V. 8. 3) հաւանօրէն նաև Վատաօնեան, Կիլիկեան Տաւրոսից հիւսիս): Աւելի ուշ Ռամսէս II-ը հանդէս է գալիս իրր իշխան Քետի, բայց այդ դէպքում ենթադրուած Խետի Մեծ իշխանին: Վերոյիշեալ պատերազմի բանաստեղծական նկարագրութեան մէջ յիշուած են մի կարգ երկիրներ և իշխաններ որոնք Խետերի հետ կապուած կամ հպատակ են: Այսպէս՝ Արատոսի, Խալէքի և Կարկամիշի իշխանները, նաև Անաւկաս երկիրը, որը մեջ անծանօթ է: Մանայ և Ռուքա (Leka) իշխանների երկիրները բեւեռագրերում հանդէս են գալիս Մաշ ձևով, այսպէս է կոչուում Արարական անապատի մի մասը, Delitsch Paradies 242. Ծնունդը 10. 30, և Լաքի է կոչուում Երատի արևելքն և Կարկամիշի հարաւային կողմում գտնուող տափարակ տարածութիւնը (Հմտ. Schröder Ar. 1879) մնացած անուններն են Դարդենի (դժուար թէ Դարդանէյը լինի Կինդոսի վրայ), Պիտաս, Արունա (Մերունա ?) Բասագեն, Աքերէդ, Մուշանագ, որոնք իրենց համապատասխան բացատրութիւն չունին. արևմտեան Փոքր-Ասիայի ցեղերը, որոնք մէջ են բերում լուսաբանելու խնդիրը, ոչինչ չեն պարզում և եգիպտական ընագրերը որևէ յենակէտ չեն ընձեռուի :

«Ռամզէս II-ի 5 ըորդ տարում Կադէսի մօտ պատահած մեծ ճակատամարտում հանդէս են գալիս այդ կիսանկախ օգնական ժողովրդները, ինչպէս երևում է իրենց գեղի իշխանների հրամանատարութեան ներքոյ. միաժամանակ գտնում են օգնական զինքերի բազմաթիւ հրամանատարներ, որոնք մեզ բոլորովին անծանօթ աշխարհների անունով են կոչուած (Աքաւ կամ Աքիբսու, Անաս, Տանիս և յւրիշներ) տեղական հետեակ ամբոխի կենդրոնը, որ 17000 ի էր հասնում, Տահիր անունն է կրում և ենթարկուած է երկու զօրավարների. միաժամանակ գտնում ենք իբր բարձր անշուշտ զինուորական տիտղոս յաճախ գործածուած Քասէն բառը. Ուրիշ շատ բան չգիտենք նոցա պետական կազմակերպութեան մասին: Մայրաքաղաքը եղել է երեւի Քատէշը Որոնդի վերայ ¹⁾: Թագաւորներից ծանօթ են Սաիայէլը նորա որդին Մարսերը, վերջինիս որդին Մաթենները, որը Ռամզէս II-ի օրով սպանուած է: Մաթեններին յաջորդում է նորա եղբայրը Խեթապիրը, որին մենք յետոյ պիտի հանդիպենք:» ²⁾

Եգիպտացւոց պատերազմը Խետերի հետ—«Եգիպտոսի Խարեմսեր Թագաւորը այս նոր կազմակերպուած պետութեան հետ կռիւ չէ մղել. նոյնը պէտք է կարծել նաև նորա յաջորդ Ռամզէս I-ի կարճատե իշխանութեան միջոցին: Աւելի ուշ Ռամզէս II-ի և Խետի Թագաւորի միջև կապուած զաշինքը բացորոշ յայտնում է, որ Խետի մեծ Թագաւորների Սափայելի և Մարսերի ժամանակներում կայացաւ մի բարեկամական դաշնագրութիւն Եգիպտոսի հետ. բայց Ռամզէս I-ի որդին Սետի I վճռեց ձեռք բերել Ասիայի վերայ Եգիպտոսի կորցրած գերիշխանութիւնը: Հէնց իւր առաջին տարում արշաւեց նա Շասուի վրայ և հպատակեցրեց Ջարուի խետեմից (դուռ) սկսած մինչև Քանանացւոց երկիրը. այնուհետև շարունակելով յարձակուեց Ռուդինու երկրի վրայ. ետևում բերող տիրեց, նոյնպէս Քադէշի ամրութիւնը Ամուրի երկրում (այսին-

¹⁾ Այս բաղաբը գտնուել է Որոնդի մէջ գտնուող մի կղզու վրայ Եմեչայից հարաւ:

²⁾ Բազմաթիւ տեղագրական անուններ յիշուած են նաև Ռամզէս III-ի հետ կապուած դաշնագրութեան մէջ, ուր իւրաքանչիւրը իւր գլխաւոր աստուած իբր վկայ է կոչել, դժբախտաբար այդ անունները ոչ մի բանի հետ չի կարելի համեմատել:

քըն ամորաների բաղաբը. որը աւելի յետոյ Նեփթաղիմի սահմանումն ընկաւ. չպէտք է շփոթել Խետայ գլխաւոր բաղաբի հետ): Ռեմենան երկրի իշխանները հպատակուեցան և յանձնեցին Թագաւորին փայտ Նեղոսի վրայ մի լաստ շինելու, Ռուդինի շատ մեծամեծներ բռնուեցան: Այժմ միայն առաջ է շարժում Խիտայի Թագաւորը: Սետին պարծենում է թէ՛ նորան էլ է յաղթել, մինչ դեռ ոչ մի նշանաւոր հետեանքի չի հասել: Մենք ունինք ժամանակի Խետայ Մինտիններ Թագաւորի յիշատակարանները, ուր մենք կարող ենք հաւանորէն ամենաքիչ նոյնչափ եզրիպտացւոց վրայ տարած յաղթութիւնների պատմութիւնները կարգալ: Յամենայն դէպս Սետի բացի Հասու երկրից, ուր նա շատ չրհորներ և ամբուծիւններ շինել տուաւ, ամենաշատ հարաւային Պալեստինը ընդմիշտ իւր վրայ հաստատեց: Հպատակ ազգերի և ժողովուրդների գանկերը, որ նա և Ռամզէս II-ը և յետագայ Թագաւորները յառաջ են բերում, պատմականորէն անարժէք են: Հնացած և խիստ անորոշ անունները (ինչպէս Մենտիու Սատէտ, բոյոր հիւսիսի ժողովուրդները և այլն) այն ժամանակ սովորական դարձած, շատ անգամ պարզապէս Դիուտեմէս III-ի ցանկերից արտագրուած են. նոցա կարգի ու ճշտութեան ին խօսք լինել չի կարող:

Սետի I յաջորդ Ռամզէս II-ը իւր Թագաւորութեան երկրորդը տարում ձեռք է առնում ասիական արշաւանքը: Ինչպէս երևում է Պալեստինը և Ամորի երկիրը վերստին հաստատ կերպով գրաւուեցան: Քերինտոսից հիւսիս, Հան գետի վրայ (Նահեր էլ Բէլը, հնում Լիւկոս) հաստատեց Թագաւորը մի յաղթական բարտ, որի մօտ երկու տարի յետոյ մի երկրորդը գրուեցաւ: Երկրորդ անգամ իւր Թագաւորութեան 5-րորդ տարում յարձակուեց նա ուղիղ Խետայի վրայ: Խետայի Թագաւորը բոյոր իւր դաշնակից կամ հպատակ ցեղերը կանչել և մի հսկայ բանակով կանգնել էր Քադէշի մօտերը: Բիչ էր մնացել, որ նորան յաջողուէր եզրիպտացւոց յառաջադգնները, որի մէջ էր նաև Ռամզէսը, ծուղակի մէջ բռնել և ոչնչացնել, որովհետև ցօրքերի բազմութիւնը, որ նա կանչել էր շտապով՝ ժամանակին չհասաւ ճակատամարտի տեղը: Միայն անձնական բաշուծիւնը Թագաւորի, որը պարծենալով հռչակում է՝ թէ մենակ հպարաւորների դէմ է կռուել, երբ բոյորն իրեն թողել էին, կորզում է յաղթութիւնը: Թշնամիները մեղուեցան գէպի Որոնտը, ուր նոքա շաա կորուստներ ունեցան:

Խալբերի իշխանը բիչ էր մնացել խեղդուէր: Ռամկէս II ը հըռ-
չակում է իրեն կրկին և կրկին անգամ այս յաղթութեան առի-
թով: Նա այս պատերազմը Լուքսորում Սոննաքում և իւր գե-
րեզմանի պաշտաման համար Թերէի արեւմտեան քաղաքում
շինած Ռամէսէտումի մէջ, Արուսեմելի տաճարում Նուրիպում
նկարագրել և բանաստեղծօրէն հռչակել է տուել. մինչդեռ,
չնայած որ դա անձնական քաջագործութիւն էր, զինուորական
տեսակէտից անհետեանք մնաց: Քաղէշի զրաւման մասին ոչ
մի խօսք. և եթէ Ռամկէսը հաստատում է, որ Խետայի թա-
գաւորը դարձրեց իւր ձեռքերը Նորան աղաչելու, պէտք է են-
թադրել, որ խնդիրը առժամանակեայ բանակցութեան կամ
զինադադարի մասին է, որովհետեւ մենք տեսնում ենք, որ պա-
տերազմը անընդհատ շարունակում է»:

«Պատերազմի շարունակութեան մասին ունինք միայն
խիստ կցկտուր տեղեկութիւններ: Միայն մի անգամ գտնում
ենք Եգիպտացւոց թագաւորին հեռու, խոր հիւսիսում պատե-
րալմելիս. Տունէրի սահմաններում Նահարայնի երկրում Խե-
տայի հետ անձամբ պատերազմում է նա. ինչպէս է եղել, որ
նա այդքան հիւսիս է առաջացել, չգիտենք. իւր ութերորդ
տարում տեսնում ենք բացառապէս Պաղեստինի քաղաքները
զրաւելիս, որոնցից Նամէր Մերօմ, Քարպու Բայիտ — Անատի
սահմանում, Տագուր՝ Ամուրի երկրում բոլորովին զրաւում են:
Աւելի յետոյ տեսնում ենք Նորան իւր՝ պատերազմում փոր-
ձուած բազմաթիւ որդիների հետ յարձակում գործելիս Սագուլ
հսկայ բերդի վրայ. վերջապէս ճնշում է նա ապստամբ Ասկա-
լոնը: Այստեղից պարզ կարելի է տեսնել, թէ ինչպէս եգիպ-
տացիք յետ յետ են ընկրկում և ի վերջոյ բոլորովին կազմա-
լուծուում: Անկասկած Խետայի թագաւորը պիտի բազմաթիւ
յաղթութիւններով պարծենալ կարող էր: Բայց եթէ Ռամկէսը
իւր տաճարների արձանագրութիւններում յաղթած ժողովուրդ-
ների և քաղաքների անուններն է տալիս, որ իրեն Բիւսմէս
III ին հաւասարեցնելու համար, Ասուուր, Սանկար, Մենուս և Քա-
րաք (Կիլիկիան) անունները չի մոռանում յիշել, որոնց հետ թա-
գաւորը հաջիւ թէ մօտիկ շփում է ունեցել, պէտք է կարծել,
որ դատարկ պարծենկոտ շաղակրատութիւն է: Մի հայեացքից
ցանկերի բոլորովին անկանոն և հին ու նոր անուններ կու-
տակուելու հանգամանքի վրայ կարելի է իմանալ, որ դոքա ոչ
մի պատմական փաստաթուղթ չեն»:

«Երբ և ինչ պայմաններում խաղաղութիւն է կնքուած, չենք իմանում ինչպէս և շատ անորոշ է աւանդուած, թէ եգիպտացիք Ասորիքի որ մասը իրենց վրայ հաստատեցին. յամենայն դէպս Պաղեստինը ըստ մեծի մասին եգիպտացւոց մնաց: Մեր ձեռն են ընկել հատուկոտորներ Ռամզէս II-ի յաջորդ Մերեպտախի ժամանակի օրագրութիւնից, որոնց մէջ ինչ որ անց էր կենում Եգիպտոս ասորական սահմանների վրայ գրի էր անց կացուում. դոցանից հետեւում է, որ Գազան Եգիպտոսէն էր ընկել: Տիւրոսը կառավարւում է սեփական թագաւորներով. ինչպէս երևում է, և այս բանը հաստատում է Ռամզէս III-ի իշխանութիւնը, որ երկու կողմերը համաձայնութեան են եկել, որ հարաւ. Ասորիք Եգիպտոսին թողնուի, իսկ Խետացիք ընդհակառակ տարածեցին իրենց ձեռքը հիւսիսում»:

«Այդ համաձայնութեան հիման վրայ կարելի եղաւ մի երկարատե խաղաղութիւն հաստատել երկու պետութիւնների մէջ, այնպէս որ շուտով անցան մի մտերիմ դաշինք կնքելու: Ռամզէս II-ի թագաւորութեան 21 տարում Խետացիք թագաւորը (Խետայի) առաջադրեց և ընդունել տուեց Փարաւոնին մի դաշադրութիւն բոլոր երկիրների համար. ըստ որում երկու պետութիւնները իրենց ամբողջութիւնը պահպանում էին. կապեցին պաշտպանողական դաշինք բոլոր արտաքին թշնամիների դէմ, փոխադարձաբար պարտաւորուեցին բոլոր աքսորուածներին, որոնք իրենց մօտ ապաստան կփնտոէին, վերահսկել և փախտականներին կամ սահման անցնողներին բռնել ու յանձնել: Այս դաշինքը երկար ժամանակ իւր ոյժը պահեց: 13 տարի յետոյ Խետացիք այդելեց Եգիպտոսի թագաւորին և իւր աղջիկը նորան կնութեան տուաւ. այսպէս առաջ եկաւ այն՝ սր Պտախ Աստուածը Ռամսէսին ասաց «Ռայի օրերից ի վեր մինչև քո օրերը չլսուած բան էր որ Եգիպտոսն ու Խետան մի սիրտ լինէին»:

Խետայի անկումը. — «Վերոյիշեալ Ռամզէս III-ը մատնացոյց է անում, որ այդ ժամանակներում տեղի ունեցող բարոբարոսների արշաւանքը, որ Եգիպտոսի սահմանների վրայ կանգ առաւ, առաջ Խետայի թագաւորութիւնը հեղեղեց. ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ այդ արշաւանքն այդ պետութեան կործանումն առաջ բերեց. այնպէս որ երբ 1120 թուերին Տիկլատպիլէզեր I Ասորեստանից իւր արշաւանքները Ասորիքի վայ ուղղեց, այդ պետութիւնն այլ ևս գոյութիւն չունէր.

միայն Վարկամիշի խետագիբ կազմում էին հիւսիսային Ասորիքի փոքրիկ իշխանութիւններից մէկը»։—

«Իններորդ դարում Վարկամիշի Խետայի թագաւորութիւնը գոյութիւն ունէր, միայն նորա իշխանութիւնը խիստ սահմանափակ էր։ Դաւիթ թագաւորի ժամանակը Բագէշը Խետական քաղաք էր յիշոււմ, բայց երեւի իւր նշանակութիւնը կորցրել էր գուցէ և բազմաթիւ նուաճումների ժամանակ կործանուած։ Ասորեստանցիք միայն Վարկամիշի խետացւոցն են ճանաչոււմ, միւս կողմից Խետան այս ժամանակ բոլորովին արամայացած էր»։

«876-ին Վարկամիշի Խետայի թագաւորը Ասորեստանի Ասուր Նասիրպալին հարկ էր վճարում»։

«Ութերորդ դարի սկիզբներում Ուրարդուի (Վանի) հզօր թագաւորներից Մինուասը կռիւ է մղում արդէն իսկ բաժան բաժան եղած Խետայի հետ և մեծ յաղթութիւններ է ձեռք բերում»։

«Ութերորդ դարու վերջերում 767-ին Ասորեստանի Սարգոն թագաւորը Խետայի Պեսիրիս թագաւորին գերի է բռնում, Վարկամիշ քաղաքը նուաճում է և այդպիսով Խետայի արդէն իսկ վաղուց կազմալուծուած թագաւորութեանը մի վերջ է դնում»։

Ահա Խետայի մինչև այժմ յայտնի պատմութիւնը, որ ընթերցողը նկատում է, ա. որ Խետայի կամ Խետիտների տնկոււմը այն ժամանակ է տեղի ունենում, երբ Ուրարտում սեմական հզօր թագաւորութիւնն է հաստատուում. բ. որ Խետացիք իրանք սեմացած ժողովուրդ են, մինչ բոլորին յայտնի է, որ հայերը հնդկա-գերմանական են, նոյն բանը հաստատում է և՛ վերոյիշեալ պատմագիրը։ Այս երկու հիմունքներից կարելի է հետևանքել, որ Խետերը չեն կարող մեր հայերիս նախայրերը լինել, անունների նմանահնչութիւնը կարող է պատահական լինել, հայերի հնագոյն պատմութեան մասին թէև համառօտ, բայց շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս մեր պատմագիրը. այս մասին միւս անգամ։

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԱՆԴԵԱՆՅԸ ՀԵԴԿԱՍՏԱ-
ՆՈՒՄ ¹⁾

ԳԼՈՒԽ Է.

Դատը Բենգալիոյ ընդհանուր կառավարիչ Չարլ-
լըզ Սվինտոն Հադի դէմ Մասեհ Բաբաջանի գործի մա-
սին տեղի է ունենում Սուպրեմ-Կորտի ատեանում Բեն-
գալիոյ Ֆորտ Վիլեամում 1861 թուի սեպտեմբերին։
Նալբանդեանցի կողմից վերոյիշեալ հայ օրէնագէտ Պետ-
րոս Յակովբ Պօլը ներկայացնում է դատարանին մի ըն-
դարձակ բողոքագրի հետ հետեւեալ վեց խնդրակէտը.

Ա. Որ կտակողի կտակը մեկնուած ու կատարուած
լինի կտակողի դէտաւորութեան համաձայն.

Բ. Որ գրաւոր ակտը, որ գրուած է 1795 թուի
Ապրիլի 1 ին, մեկնաբանուած լինի և որոշուած նորա
իրաւաբանական հետեանքը.

Գ. Որ բոլոր որբերի շահերը պարգաբանուած լի-
նի, ըստ մտաց կտակին և գրաւոր ակտին, և մի ան-
հրաժեշտ կարգ սահմանուած լինի կտակողի կայքի վե-
րաբերմամբ:

Դ. Որ այն դէպքում, եթէ դատարանը ճանաչէ,
որ յիշեալ գրաւոր ակտով նորա մէջ յիշուած տուներ
տրուած է Ս. Գրիգորի եկեղեցուն, հաշիւ ու համար
կազմուած լինի, թէ որքան «Կոմպանու թղթեր» տո-
կոսների և տան արդիւնքի հետ միասին է գտնուում
պատասխանատու Չարլլըզ Սվինտոն Հադի ձեռքին:

Ե. Որ այն մասերը, որոնք պատկանում են չորս
բարեգործական հաստատութիւնից ամեն մէկին և Ս.
Գրիգորի եկեղեցուն, եթէ այդպիսիներն որոշուած կը

¹⁾ Տես Վաւագր № 4.

լինեն, յանձնուեն պահանջողին:

Զ Որ պահանջողը նոյնպէս ստանայ և յետոյ այն բոլոր իրաւաբանական օգնութիւնն ու ձեռնտուութիւնը, որ հարկը կ'պահանջէ:

Այս խնդրակէտերի դէմ հակառակ կողմը ներկայացրել էր միայն երկու հետեւեալ պատճառաբանութիւնը, որոնց հիման վերայ նա մերժել էր կատարել նախնադեանցի պահանջը. նախ, որ պատասխանատու Հազը ստացել է վարչութեան խորհրդից խրատ՝ ոչ մի բան իւր ձեռքին գտնուած կալքից չտալ, եթէ միայն չլինի այս դատարանի վճիռը, և այդ հիման վերայ էլ նա հրաժարուում է յանձնելու իւր ձեռքին եղած գումարներն ու կալքը. երկրորդ, որ պատասխանատուն, հնգկական գործերի պետական սեկրետարը, պահանջում է լիշեալ Մասեհ Բաբաջանի կամ Մարտիրոսի կալքի շահերի պաշտպանութիւնը աչն հիման վերայ, որ կտակողը վախճանել է ոչ նորա ժամանակ և որ լիշեալ կազմիլը վկայուած է միայն երկու ստորագրութեամբ:

Բողոքագիրն էլ իւր մէջ պարունակում էր գործի ամբողջ պատմութիւնը, կտակի համապատասխան յօդուածները և սեժ տան յատակագիծը: Հետաքրքրական էին նամանաւանդ մի քանի մանրամասնութիւններ, որոնք վերաբերում էին Հագի նախորդներին և նոցա պահած հատ ու կտոր հաշիւներին: Կտակողի մահից յետոյ, 1797 թուի յուլիսի 12-ին, կտակի և կազմիցիլի հաստատութիւնը ստացուել է կտակակատար Դիոնէսիոս Հայրապետեանի միջնորդութեամբ Սուպրեմ-կորտի հոգեւոր բաժնից. 1807 թուին դեկտեմբերի 15-ին վախճանել է այդ Դիոնէսիոսը և հաստատութեան իրաւունքը ձեռք է բերել միւս կտակակատար Ներսէս Յովհաննէսը, որի մահից և միւս կտակակատար Անտոն Մակտիերի կրտակակատարութեան պաշտօնից հրաժարուելուց յետոյ, 1814 թուի յունիսի 12-ին ստացել է լիազօրութիւն կառավարելու կալուածքը Սուպրեմ-կորտի հոգեւոր բաժնի ընդհատրատոր պ. Դեմպլոստեր Հելլինգը, որ վարել է ընդհատրատորի պաշտօնը մինչև 1822 թիւը, երբ նորա տեղը նշանակուել է Սէր Զեմսօն վեր Հոգգը:

Յիշեալ Հելլինգը կարգի է բերել կտակողի կալքի շատ հաշիւները. առաջին հաշիւը նա կցել է գործին 1815 թուի նոյեմբերի 14-ին, իսկ վերջինը 1822 թուի օգոստոսի 22-ին: Այդ հաշիւներից երեւում է, որ նա 1815 թուի օգոստոսի 29-ին պարտք է եղել կտակողի կալքին 6964 կոմպանու ռուփի, որ կազմում էր այն գումարը, որ ստացուել էր Պորտուգալացւոց եկեղեցու մօտ գտնուած տան վաճառումից, և որ նա առձեռն պատրաստի ոչ մի գումար չի ստացել իւր նախորդ ներսէս Յովհաննէսից: Սէր Զեմսօն Հոգաբ 1824 թուի Մայիսի 31 ին կցել է գործին միայն մի հաշիւ, որից երեւում է, որ նա 1824 թուի յունուարի 12-ին ծախել է միւս տունը, որ գտնուում էր Ստ. Յարութիւնեանի տան մօտ, 1500 ռուփիի, որովհետեւ Աննա աղախինը, որ մինչև իւր մահը պիտի ապրէր այդ տան մէջ, մեռել էր: Բացի սորանից, Հելլինգի և Հոգաբի կազմած հաշիւներից նկատուում է, որ շատ փոքր է հատուցուած Պարտապահանջ դատարանի վճռով դատապարտուածների օգտին. Սէր Զեմսօն վիր Հոգաբ հեռացել է պաշտօնից և նորա տեղը կարգուել է պ. Թէոդորոս Գիկկենսը, որ շուտով վախճանել է և նորան հետզհետէ յաջորդել են Տուրտունը, Սանդէսը և Զարըրը Սվենտուն Հոգը, որ, ինչպէս ասացինք, Նալբանդեանցի Կալկաթալում եղած ժամանակները Բեն. գալիոյ գլխաւոր կառավարիչն էր: 1824 թուից սկսած յիշեալ ընդհատարարներից և ագմինիստրատորներից ոչ մէկը կտակողի կալքին վերաբերեալ և ոչ մի հաշիւ չի ներկայացրել: Յիշեալ Սէր Զեմսօն վիր Հոգաբ կազմած հաշիւներից միայն երեւում է, որ 1824 թուին նա ստացել է արքունի արժէթղթերով, որոնք սովորաբար կոչուում էին «Կոմպանու թղթեր», 12,500 ռուփի ի հաշիւ կտակողի կալքին: — Դատարանը կարդալով պահանջատիրոջ բողոքագիրը, լսելով Նալբանդեանցի բացատրութիւնը և Գէորգ Աւետիքի, Յովհաննէս Յարութիւնի և Յարութիւն Մալիլի, իբրև վկաների, ցուցմունքներն յօդու ապահանջի, ի նկատի առնելով երկու կողմի օրէնսգէտների և փաստաբանների դատողութիւններն ու մէջ բերած թեր ու դէմ փաստերը

ևս և Նալբանդեանցի տուած երգումը, թէ Նախիջևանում կտակ անելու ժամանակներն եղել են և այժմ էլ գոյութիւն ունին այն դպրոցները և բարեգործական հաստատութիւնները, որոնք յիշուած են կտակի մէջ, իւր սեպտեմբերի 14-ին կայացած ղեկըտով վճռում է՝ նախ, որ Նախիջևանի դպրոցներն, աղքատանոցը, որբանոցը և հիւանդանոցը հէնց այն հաստատութիւններն են, որոնց կտակողը կամեցել է թողնել իւր կարողութեան կէսը. երկրորդ, որ Նալբանդեանցն այդ հաստատութիւնների կառավարիչների իսկական և լիազօր երեսփոխանն է. երրորդ, որ զօրութիւն ունի միայն առաջին կտակը, այսինքն 1774 թուի մայիսի 30-ին կազմուածը. չորրորդ, որ երկրորդ կտակը կամ յաւելուածը, այսինքն 1775 թուի ապրիլի 1-ին կազմուածը, պարզեութիւն չէ, ինչպէս պնդում է Նալբանդեանցը, այլ կտակ, և որ այդ կտակն էլ վաւերական չէ, որովհետեւ երեքի փոխարէն միայն երկու վկայի ստորագրութիւն ունի. հինգերորդ, որ Նալբանդեանցն իրաւունք ունի ստանալու մինչև 1861 թիւն անշարժ կալուածքից հաւաքուած եկամտի կէսը, երկու կողմի դատարանական ծախսերը միջից հանելուց յետոյ և ապագայում ևս նորա ամեն տարուայ բերած եկամտի կէսը ևս և ծախուած տներից գոյացած 10,464 ռուփի գումարի տոկոսների կէսը. վերջապէս, եօթերորդ, որ կալուածքը պիտի մնայ այնուհետեւ ևս ազմինխտրատորի ձեռքին, որ պէտք է կառավարէ և տարէցտարի նորա արդիւնքի կէսն ուղարկէ Նախիջևան քաղաքագլխին:

Ազմինխտրատորի դատարանին ներկայացրած հաշիւներից այդ ժամանակ յայտնուում է, որ նորա ձեռքին ի հաշիւ ժառանգութեան կայ կոմպանու ռուփի—մի լակ, արքունի զրամատումսերսով—32 հազար ռուփի և Սիկկասի ռուփի— 38,600, ուրեմն, ընդամենը—170,160 ռուփի, որովհետեւ մի լակը հաւասար է 100,000 ռուփիի: Այս գումարից էլ հանելով 10,464 ռուփին, որ իբրեւ առանձին գումար առանձին էլ հաշիւ պիտի ունենար, Նալբանդեանցն իրաւունք է ձեռք բերում ստանալու 160,135 գումարի կէսը: Ի հաշիւ այս գումարի Նալբանդեանցը նախապէս ստանում է ազմինխտ-

տրատորից 60,000 ռուբլի, որի համար և տալիս է ձեռացագիր կամ ստացագիր, իսկ մնացեալ հաշիւները վերջացնելու համար, նա կարգում է Հազի համաձայն նութեամբ լիազօր երեսփոխան Աբգարեանց առևտրական տունը, որովհետև հաշիւները վերջնականապէս տեսնելու համար, հարկաւոր էր նորան այլ ևս մի քանի ժամանակ մնալ Կալիթայում, որ նա չէր կարող անել. որովհետև սետեմբերն արդէն վերջանում էր և մօտենում էր հոկտեմբերը, այսինքն ծովային երկար ճանապարհորդութիւն կատարելու համար ամենափափոքամանակները:

Թէ յետոյ ձրքան է այլ ևս ստանում Նալբանդեանցը, մեզ ոճով յայտնի չէ, որովհետև յայտնի չէ, թէ ձրքան դատարանական ծախս էր եղել երկու կողմից, սր, դատարանի վճռով, առաջ պէտք էր հանել ընդհանուր դրամագլխից, յետոյ արդէն մնացածն երկու կէս անել: Յայտնի չէ նոյնպէս, թէ ձրքան փող է ստանում նա ծախուած տների 10,464 ռուբլի գումարից, որովհետև մենք տեղեկութիւն չունինք, թէ ձրքան տոկոս էր տալիս կտակաւատար ազմինիստրատորը և ձր գումարից նա պիտի հատուցանէր $\frac{8}{100}$ մասը Նախիջևանի քաղաքագլխին: Մենք միայն գիտենք, որ Նալբանդեանցը Կալիթայից դուրս գալուց առաջ մի թուղթ է գրում պ. Յարութիւն Աբգարեանցին, որի մէջ իւր անկեղծ սրտի շնորհակալիքը յայտնելով «Առ մեծարու Հայկազն» այն մեծ կարեկցութեան համար, որ նա ցոյց էր տուել նորան ազգային հրեւանքների վերաբերմամբ իւր առաքելութիւնը կատարելու ժամանակ և, բացի դորանից, սիրալոթար կերպով համաձայնել էր լիազօր երեսփոխան լինելու Հազի հետ հաշիւները վերջացնելու և մնացեալ փողերը նորանից ստանալու համար, աւելացնում է, թէ որովհետև կրտակի ընդհանուր հաշուետեսութիւնը տեսնու է այլ ևս մի քանի ժամանակ և ինքն այլ ևս միջոց չունի մնալու Կալիթայում այդ պատճառով էլ նախապէս ստանալով Հազից 60,000 Կումպանու ռուբլի «ի հաշիւ կիսոյ բաժնին» և այդ մասին տալով նորան տնօրրագիր իւր ձեռնագրով և պ. Սէթ Յարութիւնեան Աբ-

գարի և Պօլի վկայութեամբ, կարգում է նորան երես-
փոխան և խնդրում է, որ Հագի հետ հաշիւը տեսնե-
լուց յետոյ, բարեհաճի, նա գումարի մնացորդը Բենգա-
լու դրամանոցի միջոցով փոխադրել իւր անունով Լոն-
դոն և փոխանակագիրն էլ ուղարկել իրան, որ նա կա-
րողանալ ստանալ Անգլիոյ «բէնկից»։ Այդ փոխանակա-
րի մէջ նորա անունը պիտի գրուէր «Michel Nalban-
doff», իսկ հասցէն՝ «Ches ham Hous, ches ham place
ի դեսպանատունն Ռուսաց ի Լոնդոն» և դորա, այդ
փոխանակագրի հետ միասին պիտի ուղարկուէր նորան
Հագի և Պօլի հաշիւները, որ նա կարողանար ներկայաց-
նել Նախիջևանի Հայոց կառավարութեան։ Բացի սորա-
նից, Նալբանդեանցն այդ թղթում յայտնում է, թէ
ինքն երկու վկայի—Գէորգ Աւետիքի և Յովհաննէս
Աւզալի վարձը՝ առաջինն 204 ռուբլի և երկրորդին 80
ռուբլի, հատուցել է արժանայարգ պ. Սէթ Յարութիւ-
նեան Աբգարի ձեռքով պ. Պօլին և խնդրել է նորսո-
նից, այսինքն Պօլից, որ նա այդ երկու հարիւր չորս
Կումպանու ռուբլին մտցնէ ծախսերի ընդհանուր ցու-
ցակի մէջ և իւր ստացածի հետ միասին ստանալով կա-
ռավարիչ Հագից, յանձնէ Ս. Յ. Աբգարին, որ նա միաց-
նէ այն գումարի հետ, որ դեռ պիտի ստացուի։

Թէև Նալբանդեանցի համար մի մեծ հարուած է
լինում այն հանգամանքը, որ դատարանը մերժում է
յաւելումաճը կամ գրաւոր ակտը պարգեւագիր ճանա-
չելու, որով Նախիջևանը զրկուում է մի խոշոր գումա-
րից ու սեփականութիւնից, բայց նա բաւական է մը-
նում վճռից և աւելորդ է համարում գործը Լոնդոնի
գերագոյն ատեանը փոխադրել։ Նա կարծում է, որ Նա-
խիջևանցիք դորանով էլ պէտք է շատանան և գոհ մը-
նան, որ հնարաւոր է եղել ազատել մինչև այդ ժամա-
նակ կորած համարուած ժառանգութեան, գոնէ, մի
մասը, և երախտապարտ համարեն իւրեանց անձը դէ-
պի բարբերարի իշատակը. նա միտքն է դնում Նախիջե-
ւան վերադառնալուն պէս, յորդորել իւր համաքաղա-
քացիներին մի մահարձան կանգնելու հանգուցեալի
գերեզմանի վերայ և մի պատշաճաւոր տապանադրով
արտայայտելու իւրեանց երախտագիտութեան զգաց-

մունքը և դորանով յաւերժացնելու բարերարի յիշատակըն ապագայում: Այդ նպատակով էլ ահա նա մի պաշտօնական գրութեամբ դիմում է Ս. Նազարէթ եկեղեցու «եկեղեցական» պ. Կարապետ Յ. Վրթանիսեանցին և խնդրում է, որ նա գրաւոր տեղեկութիւններ հաղորդէ իրան 1797 թուին վախճանած Մասեհ Բաբաջանի կամ հասարակ կոչմամբ Աբգալմսեհ Մարտիրոսի մասին, թէ որտեղ է նա թաղուած՝ անգլիական գերեզմանոցում, թէ եկեղեցու բակում, ինչպէս ասուած է կտակում, որովհետեւ, ինչպէս երևում է, նա անձամբ չէր կարողացել տեսնել գերեզմանը և ճշտել նորա տեղը:

Նոյն սեպտեմբեր ամսին տեղի է ունենում և տիկին Կատարինէ Խօջամալեանի դատը: Օրէնսգէտ Պօլը Նալբանդեանցի կողմից ներկայացնում է դատարանին հետեւեալ իւր ձևով ու խմբագրութեամբ. շատ հետաքրքրական բողոքագիրն երեք խնդրակէտով:

Բարձրագոյն դատարանին Փօրտ Վիլիամում, բենգալիայում
Միքայէլ Նալբանդեանց պահանջատէր.
Վառվառէ Ելիագ, կտակակատար . . պատասխանատու.

Բողոքագիր.

Պարոններին բարձրապատիւ Սէր Բարնէյ Պիկոկին, ասպետին, գլխաւոր դատաւորին, և բարձրապատիւ Սէր Չարլըլըզ—Բոբերտ—Միտչեյ Ջակսօնին, ասպետին և Սէր Մորգառլենտ Լաուսօն Վելսին, ասպետին, յիշեալ դատարանի կրտսեր դատաւորին:

Խոնարհաբար խնդրում է Ձեր լորդութիւնից իւր կողմից և ևրոպական Ռուսաստանում գտնուած Նախիջևանում ապրող հայերի կողմից Միքայէլ Նալբանդեանցը, որ այժմ ապրում է Կալկաթայում, Դուրումտոլլա հում, իսկ առաջ ապրել է յիշեալ Նախիջևանում, հետեւեալը:—

Ա. Ոմն հայուհի Կատարինէ Խօջամալ, որ 1803 թուին վախճանել է Բուսսորում, ունեցել է իւր սեփական կալքը Կալկաթայում. նորանից յետոյ մընացել է իբրեւ ամենամօտ ազգական նորա եղբայրը:

Բ. 1796 թուի փետրուարին լիշեալ Կատարինէ Խօջամալը կանոնաւորապէս կատարել ու յայտնել է իւր վերջին կամքը մի կտակով, գրուած հայ լեզուով ու տառերով, որով նա իւր եղբայր աղա Էլիազ Մինասին և միւսներին կարգել է կտակակատար.

Գ. Այդ Էլիազ Մինասը միայն ինքը ներկայացրել է կտակն այս յարգելի դատարանի հոգեւոր բաժնին 1803 թուին և կանոնաւոր կերպով վաւերացնել է տուել.

Դ. Կատարինէ Խօջամալն իւր կտակը գրելու ժամանակ ևս ապրելիս է եղել Կալկաթայում: Նա, ինչպէս ասուեցաւ վերը, վախճանել է չոչնչացրած և չփոխած լիշեալ կտակը.

Ե. Կտակողն իւր կտակով որոշել է, որ իւր ամբողջ կարողութիւնը բաժանուի տաս մասի և մի մասը — վեցերորդն ուղարկուի Նախիջևան երկրի կամ գիւղի բարեգործական հաստատութիւններին: Յետոյ նա իւր կտակում հետեւեալն է կարգադրում. «նայեցէք, այսպիսով վերոյիշեալ տաս մասը պէտք է բաժանուի և իւրաքանչիւրը նոցանից պէտք է տրուի այստեղ փաստաբանի ձեռքով, կամ թէ հաւատարիմ մարդկանց ձեռքով: Բացի սորանից, ես պահանջում ու պարտականութիւն եմ դնում վերոյիշեալ քաղաքների ու վանքերի իշխանութիւնների վերայ, որ նոքա իմ կարողութիւնիցս իրանց բաժին ընկած մասերով գնեն տներ, շէնքեր, մի կտոր գետին կամ այգի մի որոշեալ և ապահով տեղում և գնածը պահեն անձեռնմխելի, ինչ լիշատակ, և նոցա եկամուտը միայն գործ գնեն յաւիտենականապէս. իսկ նոքա, որոնք կօգտուեն, լիշեն ինչ իւրեանց աղօթքներում»¹³⁾

Զ. Այս կտակն անելու և կտակողի մեռնելու ժամանակ եղել և այժմ էլ կան Նախիջևանում երկու

¹³⁾ Մի մեծ թիւրիմացութեամբ «հնդկական գումար» ասելով, Նախիջևանում մինչև ցայսօր հասկացել են միայն Մասհ Բաբայանի գումարը, և եկեղեցական Հոգաբարձութիւնը, որ ներկայումս այդ գումարի տնօրինողն է, դորա տոկոսները ծախսելով կտակում յիշուած հաստատութիւնների վերայ, իւր

դպրոց, աղքատանոց, հիւանդանոց և որբանոց, որոնք հիմնուած են այնտեղի Հայերի ձեռքով և որոնք պահուել են և այժմ էլ պահուում են նոյն Հայերի ձեռքով: Պահանջատէրը կարծում է, որ վերոյիշեալ կտակով կտակողը միտք է ունեցել նպատակել նախնական Հայերին յիշեալ բարեգործական հաստատութիւնները պահպանելու գործում և այսպիսով իւր սահմանած մասով մի որոշ հասոյթ հասցնել նոցա.

Ե. Էլիազ Մինասը վախճանել է շատ տարի առաջ, թողնելով մի կտակ, որով նա կարգել է կտակակատար իւր որդի Յովհաննանին, որ և հաստատել է տուել կրտակն այս յարգելի դատարանում.

Ը. Յովհաննէս Էլիազը վախճանել է 1860 թուին, թողնելով մի կտակ, որով նա կարգել է իւր ալրիին, պատասխանատուին, իրան կտակակատար, որ և հաստատել է տուել այդ կտակն այս յարգելի դատարանի հոգեւոր բաժնում.

Թ. Պատասխանատուն իբրեւ իւր ամուսնի կտակակատար ներկայումս ունի իւր ձեռքին 21,433 ռուփի պետական օրիգացիանների ինը տոմսակով և 456 ռուփի առձեռն պատրաստի գումար, իսկ ընդամենը ի հա-

հաշիւներում ու թղթերում յիշում է միայն Մասեհ Բաբաջանի անունը: Այդ մենք մի մեծ անարդարութիւն ենք համարում, որովհետեւ թէեւ, Ճշմարիտ, Բաբաջանի փողը մի խոշոր մասն է կազմում այդ գումարի, բայց նա ամբողջապէս նորան չէ պատկանում: Հնդկաստանից, ինչպէս մեր այս յօդուածից երևում է, բերուած է ընդամենը 54 հազար 750 ռուբլի, որի մէջ կար և Պատարինէ Խօջամայեանի 14 հազարի չափ գումարը: Արդարութիւնը պահանջում է, որ այդ գումարը 62 թուից մինչև հոգարարձութեան ձեռքն անցնելը հաւաքուած իւր տոկոսներով ջոկուի Մասեհի գումարից, առանձին հաշիւ պահուի ու նորա տոկոսներից ծախսուին այն նպատակների համար, որոնք յայտնուած են հանգուցեալ տիկնոջ կտակում, և այդպիսով և նորա անունը յիշուի հաշիւների մէջ, բարերարութեանն էլ իմանան այդ և յիշեն նորան իւրեանց աղօթքներում, ինչպէս որ ինքը բարերարուհին խնդրել է իւր կտակակատարներից:

շիւ ժառանգութեան—21890 ռուբլի, և նա կամենում է այդ հատուցանել, բայց միայն այս դատարանի վրճարով, ոչ այլապէս.

Ժ. Պահանջատէրը հայ է և եղել է մինչև Նախիջևանից դուրս գալը, անցեալ տարուայ հոկտեմբերին, Կալկաթա գալու վերոյիշեալ կտակն ի յայտ ածելու նըպատակով, Նախիջևանի բնակիչ, և նա ունի օրինական լիազօրութիւն, Նախիջևանի Հայերից տրուած, որ դատարանով կարողանայ պահանջել և ի յայտ ածել ժառանգութիւնը, և այն լիազօրութիւնը Հայոց, Ռուսաց, Փրանսիացւոց լեզուներով անգլիական թարգմանութեան հետ միասին նա պատրաստ է ներկայացնել դատարանին.

ԺԱ. Պատասխանատուն Կալկաթայի բնակիչ է, և այդ իսկ պատճառով ենթարկուում է այս դատարանի իրաւասութեան:

Խնդրակէտեր

Պահանջատէրը խնդրում է հետևեալը.—

Ա. Որ Կատարինէ Խօջամայի կտակը մեկնաբանուած լինի և կտակի Նախիջևանին վերաբերեալ մասի իսկական իմաստը պարզաբանուած.

Բ. Որ ընդունուի, թէ Նախիջևանի Հայերն իրաւունք ունեն ստանալու իրանց օգտին թողած ժառանգութիւնը կտակով սահմանուած նպատակի համար, և որ պատասխանատուն պարտաւորուած լինի հատուցանելու ի հաշիւ ժառանգութեան իւր ձեռքին եղած գումարը.

Գ. Որ պահանջատէրը ստանայ յետոյ ևս հարկ եղած իրաւաբանական գործակցութիւնը:

Պատասխանատուի անունը.

Այս բողոքագրի պատասխանատուն է Վառվառէ Էլիազ, կտակակատարը.

Պահանջատիրոջ օրէնսգէտը . . . Պ. Յ. Պօլ.

Ծանօթութիւն. Այս բողոքագիրը պատրաստուած է պ. Պօլի, վերոյիշեալ պահանջատիրոջ օրէնսգէտի ձեռքով, № 8, Հաստինգս-Ստրիտ, Կալկաթայում:

Վիկտորիա թագուհին.

Սորանում յիշուած պատասխանատու Վառվառէ Ելիազ, Յովհաննան Ելիազի կտակակատարին, ողջոյն: Մենք հրամայում ենք Զեզ, որ դուք... օրուայ ընթացքում սորա ձեզ յանձնուելուց յետոյ, բացի յանձնուելու օրից, գաք Մեր մօտ Փորտ-Վիլիամի բարձրագոյն դատարանը, Բենգալիայում, Միքայէլ Նալբանդեանցի բողոքադրով, որ դուք տեսնէք, թէ Մեր դատարանը կանոնաւոր է: Վկայում ենք Սէր Բարնէյ Պիկոկ, Փորտ-Վիլիամի բարձրագոյն դատարանի դատաւոր, ասպետ: Օգոստոսի... Ողորմութեամբ Աստուծոյ 1861 թուին և Մեր թագաւորութեան—25:

Ծանօթութիւն. դատարան գալը պէտք է գրուած լինի բարձրագոյն դատարանի ըզգիստրատուրի մէջ Կալկաթայում, և եթէ դուք վերոյիշեալ ժամանակամիջոցում դատարան չգաք, պահանջատէրը ստանում է իրաւունք դատը վարել Զեր դէմ Զեր բացակայութեամբ:

Դատարանը լսելով, նախ, Նալբանդեանցի դատարանում տուած բերանացի մեկնութիւնները և երկու կողմի փաստաբանների մէջ բերած փաստերն ու ապացոյցները, երկրորդ, կարգալով կտակը և վերահասու լինելով նորա իմաստին, երրորդ, խորհրդակցելով, թէ ինչ հաստատութիւններ պէտք է հասկանալ կտակող տիկնոջ «Նախիջևանի աստուածահաճոյ հաստատութիւններ» խօսքերից, և հաւաստիանալով Նալբանդեանցի տուած երդումից, թէ Նախիջևանում հանգուցեալ տիկնոջ կտակ անելու ժամանակներն եղել են երկու դպրոց, մի աղքատանոց, մի հիւանդանոց և մի որբանոց և այժմ էլ դոքա գոյութիւն ունեն, վճռում է, որ հէնց դոքա էլ, այսինքն դպրոցները, աղքատանոցը, հիւանդանոցը և որբանոցն, այն հաստատութիւններն են, որոնց ղիտաւորութիւն է ունեցել կտակել հանգուցեալն իւր կարողութեան վեցերորդ մասը: Այդ իսկ հիման վերայ պատասխանատու Վառվառէ Ելիազը պարտաւորուած է իւր ձեռքին գտնուած ի հաշիւ ժառանգութեան Նախիջևանի մասը հատուցանել Նալբանդեանցին, իբրև Նախիջևանի վերոյիշեալ հաստատութիւնների լիազօր ներկայացուցչին:

Պատասխանատուի դատարանին ներկայացրած հաշիւներէց յայտնուում է, որ Նախիջևանին պատկանելիք գումարի քանակութիւնն այդ ժամանակ եղել է 21,433 ռուբլի արքունի դրամատոմսերով և առձեռն պատրաստի գումար 456 ռուբլի-ընդամէնը կումայանու ռուբլի-21,890, և տոկոսների հետ միասին—21,978, որից, դատարանի վճռով, հանելով երկու կողմի դատարանական ծախսերը-809 ռուբլի, նալբանդեանցը 1861 թուի սեպտեմբերի 14-ին ստանում է 21,168 ռուբլի, որի համար և տալիս է ստացագիր:

Գլուխ Ը.

Բացի հրետակների խնդրից, նալբանդեանցը Կալիթայում գործից ազատ ժամանակ պարապում է և ուրիշ գործերով. նա իբրև լաւ դիտող և ամեն բանի հետաքրքիր մարդ ուշադրութիւն է դարձնում իրան շրջապատող կեանքի պայմանների և իրան պատահած մարդկանց ու հասարակութիւնների վերայ և առատ ու հետաքրքրական նիւթեր է հաւաքում, որ իւր ճանապարհորդական բազմաթիւ լիշողութիւնների հետ միասին մտածում է մի օր կարգի բերել և հրատարակել: Նորա դիտածն և ուսումնասիրածը, ի հարկէ, գըլխաւորապէս վերաբերում էր հայկական կեանքին, հայ հասարակութիւնների, հայ նշանաւոր մարդկանց, հայ հաստատութիւնների կացութեան պայմաններին: Առանձնապէս նորան հետաքրքրում էր հայ հոգեւորականութիւնը, և նա որտեղ միայն պատահում էր, աշխատում էր ծանօթանալ, իմանալ, թէ ինչպէս են պահում իրանց հայ հոգեւորականները, ինչպէս են նոքա կառավարում իրանց խնամքին յանձնուած հոգեւոր հօտը, ինչպէս է նոցա և ժողովրդի յարաբերութիւնը, քնն բարոյական ազդեցութիւն ունին նոքա ժողովրդի վերայ, և այլն և այլն:

Դեռ 1860 թուի փետրուարի 11-ին նա Պետերբուրգից մի ընդարձակ նամակ էր գրել երջանկայիշատակ Մատթէոս կաթողիկոսին, որի մէջ ներկայացրել, նշակարարել էր մեր հոգեւորականութեան անմխիթար

դրութիւնը և ցոյց էր առել դորանից առաջ գալիք վտանգը հայ ժողովրդի համար ապագայում և դորա առաջն առնելու անհրաժեշտութիւնը: «Առ մեզ անպէտք առ ամենայն կացութիւն մարդ, պիտանացու դատի առ հոգեւորականութիւն»—ահայն այն գլխաւոր տեղիսը, որ նա զարգացրել էր այն նամակի մէջ, աղբսելով, որ նորին վեհափառութիւնը բարեհաճի ուղարկութիւն դարձնել այդ հանգամանքի վերայ, որ չարիքի սկզբնապատճառն էր, և իւր ազգու խօսքով ու նպատակաւորմար կարգադրութիւններով հոգեւորական բարձր պաշտօնը և կոչումը նախանձելի դարձնէ և արժանաւոր մարդկանց համար:

Այժմ Կալկաթայում դիտելով հայ փոքրիկ գաղութի հոգեւոր և բարոյական անմիջական կացութիւնը և այդ հանգամանքը վերագրելով հայ հոգեւորականութեան ապիկարութեան, նա վերստին դառնում է նոյն խնդրին և սկսում է նիւթեր հաւաքել այդ մասին: Կարճ միջոցում նորա ձեռքին ամբարոնում են բազմաթիւ շատ ցաւալի, բայց և նոյն ժամանակ շատ հետաքրքրական նիւթեր, որոնք բոլորը ևս ցոյց են տալիս հայ հոգեւորականութեան ընկած դրութիւնը և այդ հեռաւոր անկիւնում, որտեղ վտանգն աւելի մեծ էր, որտեղ հոգեւոր իշխանաւորներից պահանջում էր աւելի աչալըջութիւն: Կենդրոնական իշխանութիւնը—Ասպահանու և Հնդկաստանի առաջնորդը, Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքում նիրհում էր քաղցր հանգստութեան մէջ. բազմաթիւ նուիրակներ Նոր-Ջուղայից ամեն տարի գալիս-գնում էին, անընդհատ առատ նուէրներ էին հաւաքում Կալկաթացի, Մադրասցի, Բոմբայցի, Բատտալիացի և ուրիշ տեղերի հարուստ վաճառականներից յօգուտ առաջնորդանիստ վանքի, Նոր-Ջուղայի դպրոցների, տպարանի և ուրիշ բարեգործական և ազգօգուտ հաստատութիւնների, բայց և ոչ մի ուռփի իւր իսկական նպատակին չէր հասնում: Դարձեալ դպրոցներ չկային ոչ միայն Ասպահանի շրջակայքում գտնուած խղճուկ հայ գիւղերում, ոչ միայն Հնդկաստանի կորստեան անդունդին հասած հայ գաղութներում, այլ և նոյն իսկ մի օրինա-

ւոր դպրոց չկար և Նոր-Ջուղայում, որտեղից, իբրև կենդրոնից, իսկապէս և պէտք է տարածուէր հայ հոգեւոր լոյսն այդ ընդարձակ թեմի ամեն կողմը ցրուած հայ գաղութների վերայ. չկային բարեգործական հաստատութիւններ, չկար ոչ մի ազգագուտ ձեռնարկութիւն, չկար գործ, կենդանութիւն, այլ ամեն բան մեռած, ամեն բան մատնուած անտարբերութեան: Առաջնորդական տպարանն ընկած-մնացած էր անգործագրելի փոշիների տակ, սիմօնականութիւնը բոյն էր զրել առաջնորդարանում և նորանից կախեալ բոլոր վիճակներում, իսկ Ամենափրկիչ Վանքն այն աստիճան աղքատ, այն աստիճան կողոպտուած էր, որ մինչև անգամ վանքի և առաջնորդարանի առօրեայ պէտքերը հոգալու համար Վանական վարչութիւնը ստիպուած էր պարտք անել, այն էլ ումից — առաջնորդի Ղազար ծառայից... Եւ երբ ամբողջ թեմն այս վիճակի մէջ էր, ինքն առաջնորդը Թադէոս արքեպիսկոպոս Բէկնազարեանը, փառայեղ, փաշաներին միայն վայել կեանք էր վարում, շքանշաններ էր ստանում Պարսից իշխանութիւնից և այդ առթիւ շքեղ հանդէսներ էր սարքում և փառաւորում ու հռչակում «Մասեաց Աղաւնի»-ի էջերում Այվազեանից: ¹⁴⁾

Նալբանդեանցն այդ նիւթերից զրդուած, իւր վերադարձին, դարձեալ Պետերբուրգից գրում է կաթողիկոսին երկրորդ ընդարձակ նամակը, որի մէջ ամենավատ գոյներով է նկարագրում Թադէոս արքեպիսկոպոսի գործունէութիւնը և թեմի մէջ եղած բոլոր չարիքը վերագրում է ամբողջովին նորան: Առաջնորդը, նորա ասելով, եւ անգործունեայ էր, եւ կաշառակեր, եւ ժողովուրդը կեղեքող, եւ Ամենափրկիչը կողոպտող: Որքան ուղիւ էր նորա գրածը և առհասարակ որքան արդարացի էր այդ նամակի մէջ նորա վերաբերմունքը դէպի առաջնորդը: Մեր ձեռքը

¹⁴⁾ Տես 1861 թուի «Մասեաց Աղաւնի»-ի յուլիսի տետրակը — «Նկարագիր հանդիսի պարգևընկալութեան Սրբազան Արքեպիսկոպոսին Թադէոսի, Առաջնորդին Հայոց Պարսկաստանի և Հնդկաստանի»:

չեն հասել այն գրաւոր վկայութիւնները և փաստերը, որ նա, իւր ասելով, ստացել էր Կալկաթալում թէ աշխարհականներից և թէ հոգեւորականներից և որոնց հիման վերալ գրել էր իւր նամակը, որ մենք կարողանայինք մի ճիշդ հայեացք կազմել այդ մասին: Մենք կարծում ենք, որ նորա նրկարագրածն ընդհանրապէս ճիշդ է, միայն մեզ թուում է, որ հանգուցեալն աւելի է խտացրել այն փաստերի գոյները, որոնք վերաբերում էին առաջնորդի անձին, և այդ ոչ առանց անձնական հաշիւների ներշնչման, որոնք բղրում էին առաջնորդի հնդկական հրիտակների վերաբերմամբ բռնած դիրքից և նորա այդ մասին Ալվազեսանի հետ ունեցած յարաբերութիւնից: Թագէոս արքեպիսկոպոսն այդ ժամանակները, այսինքն 1861 թուին, արդէն տասերորդ տարին էր ինչ կառավարում էր Ասպահանու և Հնդկաստանի թեմը, և չէր կարելի ասել, որ Նալբանդեանցի մէջ բերած չարիքները և նկարագրած թեմի բարոյական տխուր պատկերը գոյութիւն ունէին, առաջ էին եկել հէնց նորա առաջնորդութեան օրերով: Թեմի այդ անմխիթար դրութիւնը պատմական տխուր անցեալի հետեանքն էր, մի երկար շարք թեմական առաջնորդների վատթար գործունէութեան, կամ, յաւ է ասել, անգործութեան արգասիքը:

Մեր հին առաջնորդներն իւրեանց պարտականութիւնն ընդհանրապէս այնպէս չէին հասկանում, ինչպէս այն ժամանակ հասկանում էր Նալբանդեանցը, կամ այժմ մենք. բարոյական ազդեցութիւն, լուսաւորութիւն և բողոքական մտքով, հոգեւոր հօտի շահերի պաշտպանութիւն նոքա կամ իսպառ լսած չէին և կամ, եթէ լսած էլ էին, չգիտէին, չէին հասկանում, թէ ինչպէս պէտք է լինէին դոքա կեանքում, գործադրութեան մէջ: Դպրոց ասելով, նոքա հասկանում էին մի գիրք կարդալ սովորելու, շարական երգել վարժուելու և փոխասացութիւն անելու տեղ. եկեղեցի ասելով, նոքա հասկանում էին մի ժամ ասելու, մոմ վառելու, աղօթք անելու, զանազան ծէսեր կատարելու, մատաղ ուտելու ու բաժանելու տեղ: Առաջնորդն իրան համարում էր լիազօր տէր իւր թեմում գտնուած բոլոր ե-

կեղեցիների, վանքերի, ուխտատեղիների. նա իւր անձնական և հասարակաց հաստատութիւնների ունեցածի մէջ խտրութիւն չէր անում. նա կարծում էր, որ ժողովուրդը պէտք է պահէ իրան, առատ ժամոցներ ու աջահամբոյրներ պիտի տայ, իսկ դուրս փոխարէն ընքը պիտի լիչէ նորան աղօթքներում պատարագի ժամանակ և քահանայ ձեռնադրէ նոցա համար, և այլն և այլն: Թագէոս արքեպիսկոպոսն անցեալի այդ երկար շարք առաջնորդներից մէկն էր նոցա բոլոր առաւելութիւններով ու պակասութիւններով և Նալբանդեանցի ասածները պէտք է վերագրել ի դէմս նորա բոլոր առաջնորդներին անցեալում: Ժողովուրդն թնչ էր տուել նոցա, որ ինչ պահանջէր, Մայր Աթոռն թնչ պատաստութեամբ էր ուղարկել նոցա վիճակ, որ ինչ ակնկալիք ունենար նոցանից: Մենք զեռ աւելին կասենք, Թագէոս արքեպիսկոպոսը զեռ մի բանով էլ վեր էր իւր նախորդներից և իւր ժամանակակից պաշտօնակիցներից շատերից. նա այնքան հետաքրքրւում էր հասարակաց գործերով, որ աշխատում, հետամուտ էր լինում ստանալու ազգին պատկանած հրիտակները, եթէ ի հտրկէ, դորանում էլ, առաջնորդի այդ ձգտումի մէջ էլ, շահասիրական միտումներ տեսնելու չլինենք, ինչպէս որ տեսնում էր Նալբանդեանցը:

Բացի հոգևորականութեան մասին գրած նամակից, Նալբանդեանցն, իւր վերադարձին, գրում է այլ ևս մի նամակ կաթողիկոսին, որքան լիջում ենք, դարձեալ Պետերբուրգից: Այս անգամ էլ նա հաղորդում է վեհափառին իւր՝ Կալիթայի Ս. Նազարէթ եկեղեցու տարեկան հաշիւների ուսումնասիրութեան արդիւնքը. նա եկեղեցւոյն պ. Վրթանիսեանցի ծխական ժողովին ներկայացրած հաշիւներից, ի միջի այլոց, վերահասու լինելով, որ Էջմիածնապատկան մի փոքրիկ գումար կայ եկեղեցու փողերի մէջ, հարց ու փորձ է անում այդ մասին և խօսք է առնում պ. Աբգարեանից իսկոյն և եթ ուղարկելու այդ փողը Մայր-Աթոռը, եթէ միայն լինի կաթողիկոսի գրաւոր հրամանը: Հաղորդելով այդ մասին Ս. Էջմիածին, Նալբանդեանցը հրաւիրում է նորին վեհափառութեան ուշադրութիւնն այդ հանգա-

մանքի վերայ և առաջարկում է կամ իրան յանձնել այդ գումարի ստանալն ու տեղ հասցնելը, կամ անմիջապէս դիմել Կալկաթա պ. Աբգարեանցին և այնտեղից ստանալ:

Թէև Նալբանդեանցը յունիսի 26-ից Սուլթանշահին գրած իւր վերոյիշեալ նամակում գրում էր, թէ դեռ ինքն էլ չգիտէ, թէ ո՞ր ճանապարհով պիտի վերադառնայ Ռուսաստան— Լոնդոնը, թէ Պոլսի վերայով, բայց նա վերջերում արդէն որոշած է լինում այդ խնդիրը և վերադառնում է Լոնդոնի վերայով: Նա Կալկաթայից ճանապարհ է ընկնում հոկտեմբերին և անցնելով սովորական ճանապարհով, այսինքն Սուէզով, մտնում է Միջերկրական ծովը: Թէ այդտեղից նա դէպի որ կողմն է ուղղուում, առաջ ո՞ր քաղաքն է մտնում,—մենք մեր ձեռքին այնպիսի հաւաստի վաւերականներ չունենք, որ ճշտիւ որոշենք: Սակայն մի կողմից ի նկատի առնելով ժամանակակիցների վկայութիւնը, միւս կողմից էլ մեր ձեռքին եղած հատուկորթ թղթերի հաղորդածը, կարող ենք շատ հաւանական կերպով ասել, որ նա, նախ՝ մտնում է Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա և Կահիրէ քաղաքները, յետոյ այցելում է Յոպպէ-Երուսաղէմը, որտեղից ուղևորուում է Պոլիս և այդտեղից էլ Իտալիայի և Ֆրանսիայի վերայով անցնում, հասնում է Լոնդոն և վերադառնում է Պետերբուրգ 1862 թուի յունիսի 18-ին, գործ դնելով իւր այդ վերադարձի ամբողջ ճանապարհորդութեան վերայ 8—9 ամիս ժամանակ:

Այստեղ մեզ դարձեալ պակասում են այնպիսի գրաւոր վկայութիւններ, որոնց հիման վերայ մենք կարող լինէինք ճշգիւ որոշել այն բոլոր տեղերը, որ նա այցելել է և որտեղ նա երկար մնացել է, անուն անուն յիշել այն նշանաւոր մարդկանց, որոնց հետ նա տեսնուել, ծանօթացել ու յարաբերութիւն է ունեցել, և մէջ բերել այն գործերը, որոնցով նա հետաքրքրւել ու զբաղուել է արտասահմանում: Մենք միայն կարող ենք ասել, որ նա երկար մնացել է Երուսաղէմում, Պոլսում, Պարիզում և Լոնդոնում և այդ կենդրոններում նա ընդհանրապէս ունեցել է այն գործունէու-

Թիւնը, որ մենք մէկ անգամ արդէն նկարագրել ենք ¹⁵⁾։ Մեր ասածների վերայ մենք ա՛յժմ միայն կարող ենք աւելացնել մի քանի մանրամասնութիւններ։ Պօլսոմ Հալերն ընդունել են նորան գրկաբաց. նորա պատուին այնտեղ բազմաթիւ հանդէսներ և ճաշկերույթներ են սարքել, լրագիրները յայտնելով նորա Թուրքիոյ մայրաքաղաքը ժամանելու մասին, նորա անձի վերաբերմամբ մեծամեծ զրուատիք ու ներբողեաններ են կարդացել, և այլն և այլն։ Իտալիայում հնդկական ռուփիների իտալական արքունի արժէթղթերի փոխելու գործը նա կատարել է ոչ ինքնուրուի, այլ նշանաւոր Մաձինիի խորհրդով, որ յուսադրել է նորան, թէ իտալական նորակազմ թագաւորութեան այդ դրամատոմսերի գինը շուտով շատ կբարձրանայ։ Պարիզում նա գրելով իւր «Երկու տող»-ը և տպագրելով Արամեան տպարանում, դորանով նա նպատակ է ունեցել, բացի Այվազեանին խայտառակելուց և «Երևակի» խմբագիր Յովհաննէս Տէր-Կարապետեան Տէրոյեանց Չամուռճեան Պրուսացուն պատասխանելուց, և ի մի ամփոփելու հայ հոգեւորականութեան մասին զանազան տեղերում իւր հաւաքած նիւթերի ուսումնասիրութեան արդիւնքը, պարզելու Հիւսիսափայլի «Հայոց եկեղեցու ոտքից մինչև գլուխ ըէֆորմ» պահանջելու խնդիրը և ձևակերպելու իւր ցանկութիւնները Հայոց եկեղեցու վարչական կազմակերպութեան մէջ լինելիք բարեփոխումների նկատմամբ։ «Այո, ըէֆորմ խնդրում ենք այն սկզբունքների մէջ, գրում է նա, իւր այդ ցանկութիւններին վիճաբանութեան ձև տալով, որոնցից կախուած են հոգեւոր մարդերի որ և է պաշտօն ստանալը, ըէֆորմ պահանջում ենք եկեղեցու տնտեսական կառավարութեան մէջ, որպէս զի այսուհետև գէթ եկեղեցական

¹⁵⁾ Մենք մեր «Միքայէլ Ղազարեան Նալբանդեանց» գրքում այդ գործունէութիւնը նկարագրել ենք իբրև կատարուած հանգուցեալի Հնդկաստան մեկնելու ժամանակ։ Այստեղ այդ պէտք է ուղղել այն մտքով, որ դա, այդ գործունէութիւնը, կատարուել է հանգուցեալի և, մեկնելու եւ վերադառնալու ժամանակ, 1861—1862 թուերին։

գանձերը չլափշտակուեն, չգողացուեն և եկեղեցական ոսկի և արծաթի սպասքը հրէայ ոսկերիչների քուրաների մէջ չհալուեն..., Իէֆորմ պահանջում ենք հոգևոր իշխանների և առ հասարակ եկեղեցականների դէպի ազգը ունեցած յարաբերութեան մէջ: Պարտական են նոքա ուղղել իւրեանց ընթացքը. մինչև այժմ վարձկան պորտաբոյժ և ոչ հովիւ հօտաբոյժ, մինչև այժմ բողոքել է նոցա համար մարգարէն. «Ո՛հ հովիւք, որք զանձինս արածէք և ոչ զխաչինս»: Իէֆորմ պահանջում ենք եկեղեցականների կրթութեան և դաստիարակութեան մէջ. քահանայ ունենք, որ կարդալ չգիտէ, քահանայ ունենք, որ հայերէն չէ կարող խօսել: Իէֆորմ պահանջում ենք եկեղեցականների ձեռնադրութեան պայմանների մէջ. մինչև այժմ «Առ մեզ անպէտ առ ամենայն կացութիւն մարդ, պիտանացու դատի առ հոգևորականութիւն», մինչև այժմ սիմոնականութիւնը վերջին տեղը չունի... Իէֆորմ պահանջում ենք առ հասարակ եկեղեցական կառավարութեան մէջ, որ խառն ի խառն և անկարգութեամբ յառաջանալով, մեծ մասով պատճառ է եղել ազգի դարաւոր թշուառութեան»: ¹⁶⁾

¹⁶⁾ Պարիզում և այդ ժամանակն է հաւանականապէս զրբել նալբանդեանցն և իւր մի ընդարձակ յօդուածը, որ այժմ կորած է համարուում և որից մեր ձեռքն է հասել միայն մի հատուած: Թէ ի՞նչ նիւթի մասին է եղել այդ գրուածքը և ի՞նչ բովանդակութիւն է ունեցել նա ընդհանրապէս, մօտաւորապէս մեզ կարող է գաղափար տալ այդ մասին մեր ձեռքը հասած հատուածը, որ կրում է հետեւեալ վերնագիրը՝ «Հոգաբարձութեան համակարգութիւնը Լուդվիկոս XIV ձեռքով ներս է բերվում դպրութեան մէջ: Այսպիսի դաշնակցութեան — մտածող դասակարգերի և կառավարող դասակարգերի մէջ — հետեւանքի բնութիւնը»:

(Գլուխ Թ.) «Ընթերցողը կարող է այժմ հասկանալ, թէ ինչ կերպով ուժ ստացան Փրանսիոյ մէջ հոգաբարձական համակարգութիւնը և նորա հետ կապակից ստորագրութեան հասկացողութիւնը, որ բնաւ անծանօթ էր Անգլիայում, և պատճառեցին այս երկու աշխարհների էական տարբերութիւն-

Նախիջևան Նալբանդեանցը հասնում է մօտա-
ւորապէս յուլիսի կիսին և այդտեղ էլ նա կարողա-

քը: Որպէս զի կատարեալ լինի համեմատութիւնը, դեռ
ևս հարկաւոր է հետազօտել, թէ ինչպէս ազդեց այս
համակարգութիւնը ֆրանսիոյ՝ որպէս բուն մտաւորական
պատմութեան, նոյնպէս և նորա ընկերական և պօլի-
տիկական պատմութեան վերայ: Կախութեան (կախ լի-
նելու, ենթադրեալ լինելու) գաղափարքը, որոնց վրայ
հիմնվում է հոգաբարձական համակարգութիւնը, ուժ են տալիս
այն հաւատին, թէ պօլիտիկայի և հասարակական յարաբերու-
թեանց մէջ եղած ստորադրութիւնը պէտք է նոյնպէս, որ լինի
և դպրութեան մէջ, թէ հայրական, ամեն բանի մէջ մտնող և
կենդանացնող համակարգութիւնը, որ կառավարում է մի աշ-
խարհի նիւթական շահերը, պէտք է նոյնպէս, որ կառավարէ
և գիտութեանց շահերը: Այս պատճառով, երբ բոլորովին շնչ-
ված էր ֆրօնդը, ամեն բան պատրաստված էր այն անսովոր
մտաւորական վիճակի համար, որ յիսուն տարու միջոցում մի
յատուկ բնաւորութիւն տուեց Լուդովիկոս XIVի թագաւորու-
թեան և ֆրանսիական դպրութեան համար եղաւ նոյն բանը,
ինչ որ ներքին և արտաքին պօլիտիկայի համար էր Ֆէօդա-
լիզմը: Այս երկու դիպուածումն էլ մի կողմում էր պաշտելու-
թիւնը, իսկ միւսում՝ հովանաւորութիւնը և շնորք: Ամեն մի
մատենագիր մարդ դարձաւ ֆրանսիական գահի վասսալը: Ա-
մեն մի գիրք աշխատում էր արժանանալ թագաւորական ողոր-
մութեան, և թագաւորի հովանաւորութիւնը վաստակելը հա-
մարվում էր մտաւորական արժանաւորութեան մի ամենազօր
ապացոյց: Այս համակարգութեան պատճառած հետեանքը պի-
տի քննվին այս գրքի մէջ: Այս համակարգութեան երևութա-
կան պատճառը էր Լուդ. XIV-ի անձնական բնաւորութիւնը:
Բայց ստոյգ և հիմնաւոր պատճառները պարունակվում էին
այն պարագաների մէջ, որ ես արդէն ցոյց տուի և
որոնք արմատացուցին ֆրանսիական մտքում զանազան հաս-
կացողութիւնը, որ իրենց լիակատար ուժի մէջ մնացին
մինչև XVIII դարը: Հաստատել այս հասկացողութիւնքը
և ներս մտնել նրանց կեանքի բովանդակ ասպարէզ-
ներում էր Լուդ. գլխաւոր խորհուրդը, նպատակ, որին

նում է մնալ միայն 3—4 օր: ¹⁷⁾ Նա հաշիւ չի կարողանում տալ հասարակութեան իւր ստանձնած և այնքան յաջողութեամբ կատարած գործի մասին, թէ և պատրաստած է լինում մի ընդարձակ պաշտօնական գործ, որի մէջ ամփոփուած է լինում նորա գրած ու ստացած պաշտօնական թղթեր ու հաշիւները գործի ամբողջ պատմութեան հետ միասին: Նա կարողանում է միայն թողնել իտալական տոմսակները, որոնք նորա առած գնով արժէին 54,750 ռուբլի, և յետոյ Պետերբուրգից արդէն նորա ցուցմունքով նորա եղբայր Ղազարոսը ստանալով նորին կայսերական մեծութեան դիւանատան երրորդ բաժնից հրիտակներին վերաբերեալ ամենակարեւոր թղթերը, ուղարկում է քաղաքագլուխ Հայրապետեանին:

Ա. Կալկաթայի դատարանի վճռի պատճէնը Մասէհ Բաբաջանի գործի մասին, գրուած մտադալթի վերայ, մեծ կնքով:

Բ. Կառավարիչ Հագի ներկայացրած ընդհանուր հաշիւը Մասէհ Բաբաջանի գործի մասին:

Գ. Կատարինէ Խօջամալեանի տոկոսաբեր թղթերի հաշիւը:

Դ. Աբգար և ընկերութեան հաշիւը Կատարինէ Խօջամալեանի ծախուած տոմսակներին վերաբերեալ:

Ե. Կալկաթայի դատարանի վճռի պատճէն Կատարինէ Խօջամալեանի գործի մասին:

Հասաւ նա կատարեալ աջողութեամբ: Եւ ահա այս կողմից նորա թագաւորութեան պատմութիւնը շատ խրատական է, պատճառ նա մի խիստ նշանաւոր օրինակ է ամենակատար և ամենապարունակ յիսնամեայ բռնակալութեան Եւրոպայի գլխաւոր քաղաքագործուած ազգերի մինի վրայ—մի ազգի, որ ոչ միայն առանց դժգոհութեան տանում էր նորա լուծը, այլ ուրախ ուրախ և մինչև անգամ երախտապարտութեամբ հպատակում էր նորան, որ դրել էր այդ լուծը:

¹⁷⁾ Մենք կարծում ենք, որ հանգուցեալը հասած պիտի լինի Նախիչևան յուլիսի 10—11-ին, որովհետեւ նա իւր բանտարկութեան տարեգլուխը համարում էր յուլիսի 14-ը: Այդ մասին մենք նորա բանտում գրուած յիշատակարան-տետրակի

Ի՞նչ արգիւնք ունեցաւ Նախիջևանցւոց համար Նալբանդեանցի ստացածները և ի՞նչպէս օգտուեցան նոքա այն գումարից, որ նա այնքան մեծ աշխատանքով բերել էր Հնդկաստանից, և որ չափով և ի՞նչպէս առհասարակ իրագործուեցան նորա յոյսերը, նպատակները:

Նալբանդեանցը, ի հարկէ, չկարողացաւ տեսնել իւր աշխատանքի արգիւնքը, որովհետեւ նա այնքան էլ շուտ չազատուեց արգելանքից, իսկ երբ որ էլ ազատուեց, արդէն բանը բանից անցել էր. նա գնաց Կամիշին մեռնելու: Հոնգուցեալի գլխաւոր յայտն ու նպատակը՝ բերած փողով մի օրինաւոր հայկական դպրոց կանգնած տեսնել Նախիջևանում, տարէցտարի յետաձգուեց և, վերջ ի վերջոյ, իսպառ չիրագործուեց, առաջին տարիներն այդ առթիւ և այդ գումարի չորս կողմը ծագած խռովութիւնների պատճառով, յետագայ տարիներն էլ մայր գումարի տոկոսների և տարի տարի Հնդկաստանից ստացուող եկամտի սակաւութեան պատճառով, մինչև որ 1881 թուին հաստատուեց Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմական դպրանոցը, որ մի ուրիշ հայկական մեծ դպրոցի գոյութիւնը քաղաքում բոլորովին աւելորդ դարձրեց: Եթէ չլինէր քաղաքացւոց մշտական անհաշտութիւնը և ամեն բան իւր սաղմում խեղդող, մեռցնող Նախիջևանի հասարակութեան անտարբերութիւնը, գումարի պակասութիւնը ի հարկէ չէր կարող արգելք լինել. դպրոցի պահպանութեան համար հարկաւոր միջոցները կարելի էր հոգալ մասամբ եղած գումարից, մասամբ

3 էջում 1863 յուլիս ամսի 14 տակ նշանակուած ենք տեսնում հետևեալ ծանօթութիւնը՝ «Այսօր Տարեգլուխ է բանտարկութեանս, 14 յուլիսի, 1862-ից սկսած»: Դոյն թուի յուլիսի 10 և 11-ի տակ գրուած են՝ «Ստացայ բոլբի վիճակագրութիւն և Լուիսի գիրքը. նամակ գրեցի եղբօրս, որ կերթայ վաղը: Այս նամակը պատուեցի, չուղարկեցի և «Առողջութիւնս թէև լաւ է բան թէ առաջ, բայց տակաւին շատ տկար եմ: Լերդս ու գլուխս ցաւում են: Նամակ չստանալուս համար աղբաթն էլ խառնված է»:

քաղաքի գանձարանից, մասամբ էլ մասնաւոր աղբիւրներից, ինչպէս մի անգամ պաշտօնապէս վճռում էլ են անել, երբ Ստ. Նազարեանցին յայտնի «Հայկական գիմնապիօնի» ծրագիրն են գրել տալիս: Գլխաւորապէս չի եղել մի եռանդուն, կամքի տէր, սրտացաւ մարդ, որ գործի գլուխն անցնէր և իրագործէր թղթի վերայ միայն գոյութիւն ունեցած Սահակ Մեսրոպի դպրոցի գաղափարը, իսկ սովորական, հասարակ մարդկանց թոյլ ոյժերը հեշտութեամբ ջլատել են այնպիսի արգելքները, ինչպիսին էին գումարի պակասութիւնը և քաղաքում հին ժամանակներից բոյն դրած անընդհատ խռովութիւնները:

Նախիջևանցիք չիրագործելով Նալբանդեանցի գըլխաւոր նպատակը, չի կարելի ասել սակայն, որ բոլորովին չեն օգտուում նորա աշխատանքի արդիւնքից, միայն որ այդ օգտուելը լինում է վերին աստիճան տարօրինակ կերպով, աննպատակալարմար, հակառակ կրտակի բուն իմաստին և կտակողի իսկական դիտաւորութեան ու ցանկութեան: Մեր կարծիքով, որ հիմնուած է Նախիջևանի պատմութեան մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան արդիւնքի վերայ, Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի անունով դպրոցներ երբէք գոյութիւն ունեցած չեն Նախիջևանում. նոքա չեն եղել ոչ Բաբաջանի կտակի գրուելու ժամանակ, ոչ յետագայ ժամանակներում, ոչ էլ Նալբանդեանցի օրերով: Նալբանդեանցի Սուպրեմ-Կորտի ատեանում տուած երդումը, թէ դպրոցները և բարեգործական հաստատութիւնները, որոնք յիշուած են կտակում, գոյութիւն են ունեցել այն ժամանակները Նախիջևանում և այժմ էլ գոյութիւն ունեն, պէտք է մեկնել միայն հանգուցեալի բուն ցանկութեամբ՝ վերջ ի վերջոյ իրականացած տեսնել կտակողի դիտաւորութիւնը, որ այնքան հարկաւոր էր, այնքան կարևոր ու մեծ խորհուրդ ունէր Նախիջևանի համար: Մենք թիւրիմացութեամբ մեկնելով Ս. Սահակ-Մեսրոպի դպրոցների խնդիրը, այսպէս ենք պատկերացնում մեզ այդ գործը: Յովսէփ Արղութեանը հիմնարկելով Նոր-Նախիջևանը, չինելով նորա եկեղեցիները և Ս. Խաչ վանքը, կամեցել է մեր երջանկայիշատակ

Թարգմանիչների անունով և մի դպրոց հիմնել, բայց նիւթական միջոցների սղութեան պատճառով չի կարողացել իրագործել իւր այդ շատ կարեւոր դիտաւորութիւնը: Այդ ժամանակներն ահա հիմնադրի յատուկ պատուէրով գնացել է Հնդկաստան Պոլսեցի Տէր Ստեփաննոս քահանան: Հասկանալի է, որ այդ վերջինս համոզելով ու յորդորելով Կալկաթայի Հայերին կուսակներ անելու Նախիջևանի համար, պատմել, քարոզել ու յայտնել է նոցա քաղաքի հիմնադիր արքայիսկոպոսի և Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի անունով մի դպրոց հաստատելու դիտաւորութեան մասին: Թիւրիմացութիւնն առաջ է եկել միայն կտակի ոչ բոլորովին պարզ չու ճիշտ խմբագրութիւնից. փոխանակ զբրուելու, թէ կտակը լինում է յօգուտ ծրագրուած, լինելիք դպրոցին ու բարեգործական հաստատութիւններին, գրուում է թէ կտակը լինում է յօգուտ արդէն եղած, հաստատուած դպրոցներին և հիւանդանոցին, աղքատանոցին ու որբանոցին, մի խօսքով, Տէր-Ստեփաննոսի խօսքերը Կալկաթայում այնպէս են հասկացուում, որ իբրեւ թէ Նախիջևանում արդէն կան դպրոցները և միւս հաստատութիւնները և միայն պէտք է միջոցներ հալթալթել այդ հաստատութիւնները պահպանելու համար, այսինքն դիտաւորութիւնն ընդունուել է արդէն եղած, վերջացած փաստի տեղ:

Նալբանդեանցն էլ, երևի, հէնց այդպէս է հասկացել գործը, և երբում ուտելով, թէ վերոյիշեալ դպրոցներն ու հաստատութիւնները գոյութիւն ունեն: Նախիջևանում այժմ և գոյութիւն են ունեցել և առաջ, չի հետեւել «նպատակն արդարացնում է միջոցները» ճիգութեան սոփեստականութեան, այլ միայն աշխատել է լուծել դժբանակ անգլիական դատարանի իրաւաբանական ձեապաշտական կնճիռներն ու հանգոյցները: Ճշմարտութիւնը մնում էր ճշմարտութիւն և արդարութիւնը, որի ամենաջերմեռանդ երկրպագուն էր Նալբանդեանցը, չէր տուժում դժբանակ: Մասնէ Բաբաջանը կտակ էր արել և ցանկութիւն էր յայտնել, որ իւր թողած փողով պահուեն Նախիջևանում դպրոցներ ու բարեգործական հաստատութիւններ, իսկ

անգլիական դատարանը հիմնուելով օրէնքի պահանջած ձեականութեան վերայ, կարող էր մերժել, Նալբանդեանցի իրաւացի պահանջը և փողը չլսակացնել իւր բուն նպատակին:

Նալբանդեանցը հասաւ իր նպատակին. նա գործը տարաւ դատարանում և հաւաքուած գումարի կէսն ու ապագայում ստանալիքի իրաւունքը բերեց Նախիջևան: Իսկ Նախիջևանցիք ինչ արին: Նոքա, ինչպէս տեսանք, չիրագործեցին նորա յոյսերը... Բայց չէ՞ որ, վերջ ի վերջոյ, մի բան պէտք էր անել, չէ՞ որ կտակակատարը, Բենգալիոյ ընդհանուր կառավարիչն, անգլիական պետութեան ձեռքով ամեն օր կարող էր հաշիւ պահանջել, հսկողութիւն ունենալ, թէ արդեօք փողերը հասնում են իւրեանց նպատակին, իրագործուած են կտակողի ցանկութիւնները: Նախիջևանցիք գործնական մարդիկ են. նոքա հեշտութեամբ են լուծում այդ իւր տեսակի գորդեան հանգուցը. նոցա համար խորհրդաւոր նպատակը, գործի գաղափարական կողմը մի առանձին նըշանակութիւն չունէր: Նախիջևանում կար գեռ Խաչատուր Խումսըեան քաղաքագլխի օրով 34 թուին բացուած և 72 թուին երեքդասեան քաղաքային դպրոցի վերածուած մի գաւառական դպրոց. Նախիջևանցիք, առանց դէս ու դէն ընկնելու, առնում են ու այդ դպրոցի ճակատին հայերէն ու ռուսերէն խոշոր տառերով գրում են «Սահակ Մեսրոպայ դպրոց» և հնդկական գումարի տոկոսը յատկացնում են դորա պահպանութեան: Եւ զարմանալին այն է, որ այդ տարօրինակ կարգադրութիւնը տեղի է ունենում 78 թուին 72 հայ իրաւասունների պաշտօնական խորհրդակցութեամբ ու արձանագրութեամբ, և չի գտնուում մէկը, որ ձայն բարձրացնէր և հասկացնէր, թէ այդ կարգադրութիւնը գլխովին ապօրինի է, որ դորանով խախտուում է կտակը, փլուտակում են Նալբանդեանցի յոյսերը: Մի քանի խեղճ ու կրակ հայ վարժապետներ միայն այստեղ այնտեղ փսփսում ու բողոքում են այդ ապօրինութեան դէմ, բայց ով էր նոցա լսողը, նոցա ասածները բանի տեղ դնողը. ոչ ապաքէն նոքա աղա չէին, որ նոցա ձայնը լսելի չինէր, Նախիջևանում այն ժամանակները միայն աղա-

ների ձայնն էր լսելի լինում:

Այդ ժամանակներից պահպանուել ու մեր ձեռքն է հասել «Նալբանդի զայրոյթը» խորագրով Պատկանեանի մի ձեռագիր ոտանաւորը, որի մէջ հանգուցեալ քանաստեղծը կէս-հեգնական, կէս-ողբերգական երանգով նկարագրել է այդ դէպքը և արտայայտել է դորա առթիւ իւր մէջ ծագած մտքերը, խոհերն ու յօդերը: Երբոր բացուում է Սահակ-Մեսրոպի զպրոցը, այսինքն երբ տեղի է ունենում վերոյիշեալ կարգադրութիւնը, Ս. Խաչ վանքի բակի գետինը զղրդում է, քարքարոտ բլրակը փլչում, ճաքում է և միջից դուրս է գալիս Միքայէլ Նալբանդեանցը: Դոյն խկ օրը Գանգէս գետն էլ սաստիկ ալեկոծուելով ու իւր ժայռոտ ափերը խորտակելով, բաց է անում մի ուրիշ գերեզման, որի միջից դուրս է գալիս Մասեհ Բաբայանը և մի ակնթարթում սլանում, գալիս կանգնում է Նալբանդի առաջ: Սիրով բարով են տալիս դոքա միմեանց, գրկուում, համբուրուում են կարօտով և գալիս մտնում են նորաբաց դպրոցը, որի բացման հանգէսը պիտի կատարուէր և, գուցէ, նոցա լիշատակին եկեղեցում այդ արթիւ պպտարագ էլ մատուցուէր: Մտնում, տեսնում և ապշած են մնում: Առաջին նուագ նորա կարծում են, որ ինքեանք մոլորուել են, մի ուրիշ տեղ են մտել, բայց լետոյ վերահասու լինելով իրողութեան, լքած, յուսահատ, գլխիկոր վերստին զիմում են դէպի իւրեանց շիրիմները, մէկը ցաւելով, որ այնքան փոք է կտակել, միւսն ափսոսալով, որ այդ կտակած փոքը Նախիջևան է լերել: Բանաստեղծն իւր ոտանաւորը վերջացնում է հետևեալ խորհրդաւոր մտածողութեամբ. —

«Բայց դու խելագար, թշուառ Նախջուան:

Այլ չի գանգատուիս չոր տատղիդ վըրան.

Ինչ քեզ վատ արիր՝ այն կամաւ արիր,

Զարի բարւոյ մէջ միշտ չարն ընտրեցիր:

Այնպիսի օրեր դեռ ևս պիտ գան,

Որ այս օրերուս հայք երնէկ պիտ տան,

Բայց ուշ կը լինի, զի քու բարեկամք

Կը լինին արդէն սև, գէճ հողի տակ:»

Աւելի շուտ իրագործուում է Նալբանդեանցի միւս

ցանկութիւնը՝ մի վայելուչ մահարձան կանգնելու Նախիջևանի կողմից Մասեհ Բաբաջանի գերեզմանի վերայ և սլաղաճաւոր տապանագրով հայ հասարակութեան երախտագիտութեան զգացմունքը արտայայտելու հանգուցեալ բարերարի լիշատակին: Քաղաքագլուխ Հայրապետեանցը մի պաշտօնական գրութեամբ զիմում է պալատականացիք և հասարակութեան կողմից շնորհակալութիւն է յայտնում Աբգարեանց առևտրական տան և նոցա ընտանիքի բոլոր անդամներին, որ նոքա այնքան սիրով ընդունել էին Նախիջևանի ներկայացուցչին և նպաստել ու ձեռքերից եկած օգնութիւնը ցոյց տուել նորան, խնդրում է շնորհակալութիւն յայտնել Նախիջևանի կողմից տիկին Վառվառէ Ելիագին, որ նոքան հոգացողութեամբ պահպանել և, առանց մի առանձին զժուարութիւն ու արգելք յարուցանելու, յանձնել էր Նալբանդեանցին իւր ձեռքին եղած գումարը, ևս և խնդրում է, որ առևտրական տունը ներգութիւն յանձն առնէ Նախիջևան ուղարկելիք տան ընթացիկ եկամտից մի վայելուչ մահարձան գնելու Բաբաջանի գերեզմանի վերայ, փորագրել տալով նորա վերայ այդ թղթի հետ միասին ուղարկուած տապանագրի օրինակը:

Իսկ ինքը Նալբանդեանցն իւր երախտիքի փոխարէն ինչ հատուցումն է ստանում - և ոչ մի: Բայց այդ զեռ ոչինչ, եթէ միայն դորանով վերջանար գործը՝ նա զեռ երախտապարտ Նախիջևանցւոց մէջ, ինչպէս արդէն մի անգամ լիշեցինք, հասարակութեան գումարը թագցնողի, մի խօսքով, գողի անուն էլ է վստակում: Ի հարկէ, ամենամեծ հատուցումը, որ կարող էին առնել նորան Նախիջևանցիք, կլինէր այն, որ նոքա, իրազործէին նորա նպատակները և յոյսերը, բայց քանի որ այդ չարին, նոքա, գոնէ, մի բանով էլ է պետք է արտայայտէին իւրեանց երախտագիտութեան զգացմունքը: Սակայն, կրկնում ենք, ոչինչ չարին, ոչինչ: Դիշտ է, առաջին ժամանակները, քանի զեռ թարմ էր նորա զերեզմանը, քանի զեռ չէր մոռացուել նորա լիշատակը, ձայներ լսուեցին նորա կուսակիցների շրջանից՝ արձան կանգնելու նորան հասարակութեան կողմից, բայց

ջուտով այդ ձայներն էլ լռեցին, և հանգուցեալի բարձի-թողի արած և արօտների մէջ խեղդուած գերեզմանի թումբը ծածկեց մի հասարակ, անշուք տապանաքար, որ դրեց նորա քոյր Վարվառէ Մեսնիկեանը, մինչև որ երկու տարի սորանից առաջ պ. Գրիգոր Չալխուշեանի ջանքով այդ խղճուկ տապանաքարը հանուեց ու տեղը դրուեց այժմուայ համեմատաբար շատ վաշելուչ մահարձանը:

Երեք մասից է բաղկացած այդ մահարձանը՝ պատուանդանից, սիւնից և բիւստից: Պատուանդանն որձաքար է, աստիճաններ ունի և նմանում է հին լուսնական քարեայ բազկաթռռներին, ոլորուն բազուկներով և բարձր յենարանով, Սիւնը մարմարին է, բոլորչի և բարձր յենարանով, Սիւնը մարմարին է, բոլորչի և բարձր յենարանով է պատուանդանի մէջտեղը, իսկ բիւստը, որ զարդարում է սիւնի գլուխը, արօղից է և շատ նման հանգուցեալի երիտասարդ հասակում քաջուած պատկերներից մէկին: Ամենալաւ մասը բիւստն է, որ արուեստագործուած է մեր երիտասարդ քանդակագործ պ. Անդրէաս Տէր-Մարութեանի ձեռքով, իսկ սիւնն ու պատուանդանը, որոնք շինուած են դարձեալ նոյն Տէր-Մարութեանի ներկայացրած կաղապարից, համաչափութիւն չունին, որովհետև պատուանդանը շատ մեծ է, իսկ սիւնն համեմատաբար երկար ու վտիտ: Այդ վերջին հանգամանքը, այդ անհամաչափութիւնն է, որ փչացնում է վսեմութեան ընդհանուր տպաւորութիւնը: Սակայն, մեր կարծիքով, այդտեղ ամենագլխաւորը, ամենաէականը բիւստն է, որ շատ նուրբ է, շատ նման ու սիրուն, որով և ծածկուում է մահարձանի պատկերի ընդհանուր պակասութիւնը:

Երկու, լոկ երկու խօսք կա՞ գրուած սպիտակ մարմարինի վերայ՝ «Միքայէլ Նալբանդեանց»: Եւ շատ լաւ է, շատ բաւական է, աւելին հարկաւոր էլ չէր¹⁸⁾:

¹⁸⁾ Սիւնի միւս երեսի վերայ նշանակուած է հանգուցեալի ծննդեան և մահուան թուականները—1830—1866, ինչպէս մինչև ցայսօր ընդունուած է եղել: Այժմ, երբ գտնուած է նորա ծննդականը, յայտնուում է, որ նա ծնուել է ոչ 1830 թուին, այլ 1829 թուի նոյեմբերի 2-ին, և մկրտուել է նա-

Կա՛ն անուններ, որոնք մեկնաբանութեան կարօտութիւն չունին, որոնք ինքեան խօսում են իւրեանց համար, ինքեանք մարմնացեալ մեկնաբանութիւն են: Միքայէլ Նալբանդեանց անունն այդ տեսակներից է:

Խիչեանի Ս. Թէոդորոս եկեղեցում Տէր-Թադէոս Տէր-Յակոբեան քահանայի ձեռքով Յովակիմ Խալայչեանի կնքհայրութեամբ: Այդ ծննդականը տրուած է 1853 օգոստոսի 15-ին Գիշինեի Հայոց կոնսիստորից և վաւերացրած է արքունի կրնքով և նախանդամ Յովհաննէս վարդապետի ու Սաթուռեան բարտուղարի ստորագրութեամբ:

Այստեղ մենք աւելորդ չենք համարում մի քանի մանրամասնութիւններ հաղորդել և Նալբանդեանցի հօր Ղազար Գրիգորեան Ուստայեանի կամ Նալբանդեանի չորս անգամ ամուսնանալու ժամանակամիջոցների մասին: Առաջին անգամ նա ամուսնացած է եղել մօտաւորապէս 1814 18 թուականներին Պետրոս Գիւմուշեանի Տիրուհի դստեր հետ, երկրորդ անգամ— 1818-20 թուերին Բարութիւն Ճեւելեկեանի Հիրին (Գեղեցիկ) աղջկայ հետ, երրորդ անգամ— 1826-28 թուերին Մերկեան Միսերեանի այրի Անայի հետ, չորրորդ անգամ— 1828—29 թուերին Անանիա Պարոնեան Սուլուկեանի այրի Մարիանէի հետ: Ղազարոս Ուստայեանը վախճանել է 1864 թուի սեպտեմբերի 10-ին:

Այդ չորրորդ ամուսնութիւնը, որից ծնուել է և մեր համակրելի հեղինակը, միշտ եղել է աղբիւր խռովութեան Նալբանդեանցի ընտանիքի համար, որ աւելի զօրացել է հօր մահից յետոյ, երբ առաջ է եկել ժառանգութեան խնդիրը: Առաջին ամուսնութիւնից ծնուած Գրիգորը և երկրորդ ամուսնութիւնից ծնուած Լուսեղէնը միշտ աշխատել են ապացոյց տալ իւրեանց հօր չորրորդ ամուսնութեան ապօրինութիւնը, որ կարողանան ինքեանք միայն տիրանալ ամբողջ ժառանգութեան:

Թէ ինչպէս էր վերաբերում ինքը Նալբանդեանցն այդ կռիւներին ու անվերջ ընտանեկան վէճերին, այդ ցոյց է տալիս հանդուցեալի Վամիշինից 1866 թուի փետրուարի 8-ին Գրիգորին գրած նամակը, որ, մեր կարծիքով, նորա վերջին նամակը պիտի լինի:—«Եղբայրական ողջունիւ յայտ առնեմ որ յունվարի 11-ից զրած նամակդ ստացայ երեկ ամսոյս 7-ին. պատճառը չգիտեմ նամակիս հետ վերադարձուցի պահարանը»

Եւ ճշմարիտ, ո՞վ չգիտէ, ո՞վ չի լսել ալդ տնուէն և
 ո՞ր հայը կտրդալով այդ տնուէն, չի սլտկերացնիլ իւր
 սրտում, իւր հագու հայելում մէջ մի կայծակ ու կրակ
 գործիչ, մի հմուտ գրականագէտ, մի քանքալաւոր
 հրուպարակահօս, ազգի մի անկաշառ ու անխարդախ
 բարեկամ... Հնդկաստանի ճանապարհորդութիւնը և
 նորա այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ ցոյց տուած
 գործունէութիւնը նորա գլուխը զարդարող դափնի
 պսակի յարազուարճ տերևներէից մէկն է միտն, իսկ

որ ինքդ աչքովդ տեսնես խօսքիս ստուգութիւնը. Սիրելի եղ-
 բայր, ես այսքան տարի չարչարուած լինելուց յետոյ այսօր էլ
 ծանր հիւանդութեան տիրացած եմ որ մաշում ինձ առաւել
 քան թէ տարի ուստի և բնաւ սիրտ չունիմ ձեր անձոռնի կը-
 ունները մտիկ անելու և թէ որ նամակներուդ մէջն էլ չլինե-
 ին՝ անպատշաճ և անձոռնի բաներ հարկաւ ձեռքս կպած ժա-
 մանակ կը պատասխանէի բայց այնպիսի թուղթերու պատաս-
 խանները իմ գործս չէ. Որովհետեւ իմ աքսորը և տկարութիւ-
 նը մինչև այժմ տևում են և դեռ կարող են երկարիլ ուստի
 ես բարեք համարեցայ դարձեալ Ձեր շահը նայելով գրեթե
 տեղւոյդ Մագիստրաթին մի խնդիր, որ նա մեր հօրը վախճա-
 նից յետոյ ինչ որ մնացել է ի յայտ բերե թէ շարժական և
 թէ անշարժ և այս բոլորը ինչպէս օրէնքը կը հրամայէ ծախէ
 և գումարը պահելով իւր գանձարանում քննէ և վճռէ ժառանգ-
 ների իրաւունքը. և ըստ այնմ իւրաքանչիւրին իւր պատկա-
 նեալ բաժինը տայ: Այս խնդրի մէջ, որ այսօր այս թղթիս հետ
 փոշտ տուի գրած եմ նոյնպէս և եղբօրս Ղադարոսին Սերո-
 բէն ստացած 700 մանէթը, եթէ ստուգապէս հօրս փոխն է
 եղած. ուրեմն ես ընդունում եմ իմ հաշուիս վրայ: Ի հարկէ
 գրածիս օրինակը քեզ կուտան և դու կը տեսնես, որ բնաւ
 կողմնապահութիւն չկայ այլ ուղղած կատարեալ արդարութիւն
 է և իրաւունք: Ես երկար ու բարակ դատաստաններու սիրտ
 չունիմ և մէջ տեղի եղածը չարժիլ տաւայ տալապայի, մնաց
 որ պատշաճ բան էլ չէ յոյս ունիմ որ դուն ալ նոյն ոգւոյն
 կը հետևիս և օր առաջ այս գործը վերջանալուն ջանք կանես,
 ապա թէ ոչ, վնասը ձեզ կլինի ինձ չէ ինչու դուք առուսուրի
 մարդ էք: Ինձ համար թէ որ երկարելու լինի մի և նոյն է
 զրեթէ:

այդպիսի մշտադալար տերեւներ դեռ շատ ու շատ ունին նորա դափնիները...

Մի աշնանալին մառախլապատ, պաղ, անձրևոտ օր էր, երբ մենք հրաւէր ստացանք՝ ներկայ գտնուելու հոգեհանգստեան և մահարձանի օրհնութեան ու բացման հանգիսին: Նշանակուած ժամին մենք արդէն Ս. Խաչ վանքումն էինք: Համարեա թէ մարդ չկար - ազգականները, քանդակագործը, Չալխուշեանը և այլ ևս մի երկու երեք մարդ: Նրջապատը տխուր էր. ծառերը տերեւթուփ, դաշտը սևացած, չորս կողմն ամայի, մաղող տնձրերի ջրերն էլ չիթ-չիթ կտթկթում էին մի տարի առաջ կանգնեցրած Պատկանեանցի և նոր միայն

Գրում ես թէ անպատճառ միտք ունիս գալու ինձ տեսութեան. շատ շնորհակալ եմ. բայց այս է բանը որ շոգենաւերը հազիւ հազ ապրիլի 20-ին սկսեն ներգործել իսկ ես մայիսի 1-ին դուրս կուգամ այս տեղից Սամարի գաւառը խըմըլ խմելու երթալու և արդէն մէկ ամիս է որ մինիստրից խնդրել եմ և այս օրերս յոյս ունիմ հրամանը անպատճառ ստանալու, ուրեմն բո գալը գուր կը լինի զարնան, ես կը վերադառնամ օգոստոսի 15-ին և եթէ մինչև այն ժամանակ հրաման դուրս չգայ ինձ Նախիջևան գալու այն ժամանակ հրամայէք, ինձ այս տեղ կը գտնէք: Գրում էք որ գրեմ սիրտիս ուզածը ուրերէք շատ շնորհակալ եմ ինձ ոչ մի բան հարկաւոր չէ և դուք զուր տեղը անհանգիստ մի լինէք: Տկարութիւնս չէ ներում երկար բարակ նամակ գրել ուստի և վերջացնում եմ գիրս ցանկալով բեյ և բո ընտանիքին առ ի սրտէ ամենայն բարի, ամենայն յաջողութիւն, առողջութիւն և երջանիկ կեանք:

Ինձանից շուտ նամակ մի՛ սպասիլ ինչու որ չունիմ կարողութիւն գրելու, հարկաւորութիւն էլ թէ որ ասենք չկայ շատ սուտ չի լինիլ:

Մնամ բեյ միշտ և առ ի սրտէ բարեաց փափագող եղբայր
Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

Այս նամակը մենք ստացել ենք պ. Յովհաննէս Բարասինեանցից, իսկ մեր 10 ծանօթութեան մէջ յիշուած հայատառ և թրքաբարբառ նամակը - պ. Սերովբէ Չաթալբաշեանից: Այս տեղ պարտք ենք համարում հրապարակով երկուսին էլ յայտնելու մեր շնորհակալութիւնը:

դրուած մահաբաժանների վերալից։ Շրջապատի և բնութեան այդ տխրութեան ըստ ամենայնի ձայնակցում էր և կատարուող հոգեհանգստեան տխուր կարգը։ մեղմ, շշնջիւնի նման լսուում էին ողբ-մեղեդիները, կարգացուում էին աղօթքները, խունկն առատութեամբ ծխում էր, մոմերը վալփլելով վառւում էին...

Ոչ մի խօսք չարտասանուեց։ բոլորեքեան լուռ ու մունջ էին։ Եւ ինչ հարկաւոր էր խօսքը, ինչ սիրտ կար խօսելու։ ամենքն էլ հասկանում էին, թէ ինչ եղաւ, ինչ կատարուեց։ Պիտիկար վերադարձանք վարդապետի խուցը՝ մի բաժակ թէյ խմելու, սառած ոսկրներու տաքացնելու։ Ահա այդտեղ, այդ խցիկում, մի երկու-երեք համակարծիք մարդկանց շրջանում, մարմին և արիւն առաւ այն միտքը, որ աւելի պիտի անմահացնէր հանգուցեալի յիշատակը, քան թէ նոր միայն օրհնած և բացած մարմարիոնը և արուրը։ Որոշուեցաւ անպատճառ գլուխ բերել Նալբանդեանցի երկերի հրատարակութեան գործը, որի մասին շատ ժամանակ էր ինչ խօսուում էր, բայց որ մի քալլ էլ առաջ չէր գընում։

1904 թ. Մարտի 3.

Նոր-Նախիջևան.

Ե. ՇԱՀԱՋԻՉ

ԱՌԱՔԵՆԱԼՆԵՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՉ

22. Հայ Եկեղեցւոյ հին պատմագիրները բաւական ընդարձակ կերպով ազգին առաջին լուսաւորութիւնը կամ առաջին դարձը պատմելէն ետքը, երկրին քրիստոնէութեան վրայ ուրիշ պատմութիւն չեն ներկայեր, և յանկարծական ուսումով մը կանցնին Լուսաւորչի պատմութեան և Հայոց վերջնական և ընդհանուր քրիստոնէութեան, այնպէս իմն կարծի տալով, իբր թէ Բարթողիմէոսի նահատակութենէն անմիջապէս ետքը Գրիգոր մէջ տեղ ելած և քրիստոնէութեան բարոգութիւնը շարունակած ըլլայ: Սակայն Բարթողիմէոսի նահատակութենէն մինչև Գրիգորի վերապէն ազատուիլը, 60-էն մինչև 301, երկուքուկէս դարու միջոց կայ, և եթէ այդ միջոցին Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը և հայրապետութիւնը ընդհատուած կարծեմք, նոյն իսկ Հայ Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը վտանգի ենթադրած կըլլամք կերպով մը, և ուժովցուցած անոնց տեսութիւնը, որք չարամիտ դիտմամբ Հայ Եկեղեցին Գրիգորեան կամ Լուսաւորչական կոչել կը սիրեն, այնպէս իմն ուզելով իմացնել թէ Գրիգորէ առաջ Հայ Եկեղեցի չկար և թէ Հայ Եկեղեցին առաքելական չէ: Հարկաւ այդպիսի դիտում մը մերայնոց վրայ չեմք կրնար ենթադրել, բայց ասոնց ալ Լուսաւորչի վրայ ունեցած պաշտելութիւններն և Լուսաւորչի գործին մեծութիւնը զգալի ընելու փափագներն այնչափ զլրենք գրաւեցին և մղեցին, որ բոլորովին մոռցան փնտռել, գտնել, գրել և յիշատակել ինչ որ Առաքեալներէ մինչև Լուսաւորչի Հայոց քրիստոնէութեան և Հայոց աթոռոյն առաքելականութեան հիմ և փաստ պէտք է ըլլայ: Բարեբաղդաբար տակաւին մեզի հասած կան թէ ազգային և թէ օտարազգի աղբիւրներու մէջ այնչափ ինչ, որ թէպէտ ընդհատ և կցկտուր, սակայն լիովին կը բաւեն աղացուցանել թէ Առաքեալներէ մինչև Լուսաւորչի չէր ընդհատուած Հայոց Եկեղեցին և թէ կրնայ պաշտպանուիլ և ցուցուիլ Հայ Եկեղեցւոյն շարունակութիւնը, ինչ կերպով որ-

ուրիշ առաքելական եկեղեցիներ կը ցուցնեն իրենց շարունակութիւնը:

23. Առաքելականութեան պահանջը իկատի առնուեցաւ վերջին ԺԺ դարուն սկիզբները, և Առաքեալներէն մինչև Լուսաւորիչ հայրապետական աթոռոյն շարունակութիւնը ապացուցանող աղիւսակի մը կազմութեան ձեռնարկուեցաւ, որ և ձեւաց ժամադիրքներու հոսը հրատարակուած է: Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը կը կարծուի այդ ցուցակին առաջին հեղինակը, յի առաքեալներէն մինչև իւր օրը կը հասցնէր Ամենայն Հայոց հայրապետութեան գաւազանագիրքը, և ուստից միւր նկատողութեան նիւթ պիտի ընեմք միայն Լուսաւորիչէ առաջ երեք դարերուն մասը: Քսանէչորս անուններ կը պարունակէ ցուցակին այդ մասը, ուր շարքի անցած են երեք առաքեալները, Թադէոս, Բարթողիմէոս և Յուզա, և այն ոչ իրարու ետեւ, մնացեալ 21 անուններէն 3 Արտագու, 4 Սիւնեաց, 7 Նդեսիոյ և 7 Կեսարիոյ եպիսկոպոսներ են, և 25-րդ անունը Գրիգոր Լուսաւորիչն է: Այդ ցուցակին հեղինակը նկատի առած է թէ Արտագու առաջին եպիսկոպոս Զաքարիա, Սիւնեաց առաջին եպիսկոպոս Նւստաթէոս, Նդեսիոյ առաջին եպիսկոպոս Ադդէ, և Կեսարիոյ առաջին եպիսկոպոս Թէոփիլոս, չորսն ալ Թադէոսէ ձեռնադրութիւն առած են, և չորսն ալ Թադէոսեան աթոռներ լինելով կրնան իրարու բացերը լրացնել և Հայոց եկեղեցւոյ Թադէոսեան աթոռին շարունակութիւնը կազմել: Սակայն սարսփինակ կը լինէր այդպէս կցկուտը և անյարիր կերպով գաւազանագիրք մը կազմել, որ երբէք մի և միակ աթոռոյ շարունակութիւնն ալ չէր կրնար ապահովել: Ասկէ զատ Նդեսիոյ աթոռը եղած է Ոսրոյենայ մետրապոլիտութեան կեդրոնը և Անտիոքայ պատրիարքութեան հնազանդող տասնուչորս մետրապոլիտական նահանգներէն մին, իսկ Կեսարիա յառաջն Պոնտոսի եքսարքութեան կեդրոն, յետոյ եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան հնազանդող մետրապոլիտական նահանգներէն մէկը, այնպէս որ եթէ Հայոց աթոռը ուզէր ինքզինքը իբր Նդեսիոյ կամ Կեսարիոյ աթոռներուն շարունակութիւն կամ շառաւիղութիւն ցուցնել, նոյին իսկ ինքնուրոյն և ինքնօրէն աթոռը մը եղած և մնացած լինելու իրաւունքը կորսուած կըլլար:

24. Հայոց աթոռոյն սկզբնական և նախնական ինքնօրէնութեան հաստատութիւնը, նոյն իսկ հայրապետական աթոռ-

ներուն ծագումէն յայտնի է: Ինչ որ պատրիարքութեանց ծագման համար առաքելոց կամ աւետարանչաց յարաբերութիւններէն, կամ ըստ Լատինաց, Պետրոսեան աթոռ եղած լինելէն քաղել կուզուի, մտացածին բան մը լինելը կը յայտնուի, երբ ակնարկ մը նետեմք Հռովմէական կայսրութեան քաղաքական բաժանմանց և հայրապետական և մետրապոլիտական և եպիսկոպոսական աթոռներու ցուցակներուն վրայ: Երկու բաժանումներ յարանման են իրարու, և յայտնի է թէ եկեղեցական իրաւասութիւններ կազմուեցան և կազմակերպուեցան պարզապէս քաղաքական իշխանութեանց բաժանմանց հետեւողութեամբ: Ինչպէս եպիսկոպոսներ և և մետրապոլիտներ եղան այն քաղաքներ որ գաւառագլուխ և նահանգագլուխ էին, այնպէս ալ հայրապետներ եղան այն քաղաքներուն մէջ, որ ընդարձակ կուսակալութեանց կեդրոն էին: Առաջին Հռովմ լատինական և յարակից նահանգներուն կեդրոնը, յետոյ Աղէքսանդրիա և Անտիոք՝ եգիպտական և արեւելեան երկու մեծ կուսակալութեանց կեդրոններ, ի վերջոյ Սեսարիա և Նիքեսոս և Հերակլիա՝ պոնտական և տսիական և Թրակիան երեք կուսակալութեանց կեդրոններ: Այս վեց քաղաքներն եղան Հռովմէական կայսերութեան սահմանաց մէջ վեց հայրապետական աթոռներ: Չորրորդ դարուն մէջ քրիստոնէութեան զօրանալէն ետքը, Անտիոքայ պատրիարքութենէն երկու նահանգ առնուելով՝ Երուսաղէմայ պատրիարքութիւնը հաստատուեցաւ ի պատիւ սուրբ և աստուածակոխ քաղաքին, որ մինչև այն ատեն պարզ եպիսկոպոսարան էր: Կեսարիոյ Պաղեստինացւոց մետրապոլիտութեան ներքե, իսկ Կոստանդնուպոլսոյ չինութենէն և մայրաքաղաք հռչակուելէն ետքը Կոսարիոյ և Նիքեսոսի և Հերակլիոյ աթոռները խափանուեցան և միանալով մեծագոյն և ընդարձակագոյն Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետութիւնը կազմեցին, մինչ յառաջ Բիզանդիոն Հերակլիոյ աթոռոյն ներքե պարզ եպիսկոպոսարան էր: Ահա հայրապետութեանց ծագումը և իրաւասութեանց սահմանը: Հայոց եկեղեցին և Հայոց աթոռը առնցմէ և ոչ միայն մաս կամ ենթարկեալ չէր կրնար եղած ըլլալ, որովհետեւ հռովմէական կայսերութեան ալ ենթարկեալ չէր և կայսերական երկիրներու մաս չէր կազմեր, և Հայոց հայրապետական աթոռը ի սկզբանէ անտի ինքնուրոյն և ինքնօրէն ծագում և կազմակերպութիւն ունեցաւ:

25. Հայոց հայրապետութեան նախնական ժամանակնե-

ըը ուսումնասիրած ատեննիս երկու աթոռներ կելնեն մեր զիմաց, Արտազն ու Սիւնիք, որ կրնան իբրև հայ աթոռներ նկատի առնուիլ: Մեր երկու առաջին առաքեալներն ալ, կամ ինչպէս սովոր եմք անուանել, երկու առաջին լուսաւորիչներն ալ Սիւնեաց երկրէն անցան և այն տեղ մէկմէկ փոխանորդ թողուցին. Թադէոսի թողածն է՝ Նւստաթէոս, Բարթողիմէոսի թողածն է Կուսիս. վերջինս առաջինին յաջորդելով նորա վկայական մահուանէ յետոյ, Նւստաթէոսի գերեզմանը կը գտնուի ի Տաթև, և նոյն իսկ Տաթև անունը Նւստաթէոսի անունէն ծագում առած կը կարծուի: Սակայն երկու առաքեալներն ալ անցողաբար քարոզեցին Սիւնիք նահանգին մէջ, իսկ իրենց կեդրոնը եղաւ այն տեղ, ուր կատարուեցաւ իրենց նահատակութիւնը, և ուր եղաւ իրենց գերեզմանը: Նոր նահատակուեցաւ Թադէոս, Բարթողիմէոսի գալուստը չէր գիտցուիր, ուստի առաքեալը նախահոգ մտածութեամբ իրեն յաջորդ և հայ հաւատացելոց զլուի և առաջնորդ նշանակեց Ջաքարիան՝ իւր լծակից և պաշտօնակիցը (Սով. Ը. 53), և այս կերպով Արտազն աթոռը միւս աթոռներուն մէջ գլխաւոր և առաջին լինելու հանգամանքը ստացաւ, կամ մեր այժմեան բացատրութեամբ, հաւատացելոց հայրերուն վրայ հայրապետ լինելու պատիւն ու իրաւունքը վայելեց: Ըստ այսմ Քրիստոսի 43 թուականէն Ջաքարիան կրնայինք ճանչնալ իբր չափոց հայրապետութեան աթոռակալ, միայն թէ քիչ ետքը Բարթողիմէոսի հասնելովը, գլխաւորութիւնը և առաջնութիւնը առաքելոյն վրայ պէտք կը լինի ճանչնալ: Ջաքարիա Արտազն մէջ մնալուն տեղակալի դերքը պահեց, մինչև Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը 60-ին, ուսկից ետքը դարձեալ բուն աթոռակալութիւնը դարձաւ Ջաքարիայի վրայ:

26. Արտազն աթոռին վրայ դրեթէ և ոչ մի տեղեկութիւն չկար մեր ձեռքը հասած հեղինակներուն մէջ, և եթէ այն չափով մնայինք, շատ դժուար պիտի լինէր չափոց աթոռին յաջորդութեան վրայ խօսիլ: Սակայն այն բարեբաղդ պատահանիւնէն միոյն զօրութեամբ, որ իրենց աննշանակ կերպարանին ներքև ամենէն մեծ կարևորութիւն ունեցող խնդիր մը կը լուծեն ու կը պարզեն, մայր Աթոռոյն զըջագիրներէն մէկուն մէկ անկիւնէն երևան կելնէ յիշատակարան մը, որոյ սկզբնական գրութիւնը կը բարձրանայ մինչև ՂԱ=649 թուականը, և պատկառելի հնութեամբը և Արտազն տեղական աւանդու-

թեանց և յիշատակաց վրայ հիմնուած լինելովը, նովին իսկ կատանայ այն հեղինակութիւնը, որ այսպիսի մթին և պատմութենէ աղքատ ժամանակաց համար կը վայելէ ամենէն փոքր յիշատակարանն ալ, ինչպէս ամեն հնախոյգը և պատմագէտը սովոր են ընծայել: Այդ թանկագին յիշատակարանը նախապէս հրատարակուեցաւ 1869-ին Մայր Աթոռոյ պաշտօնական Արարատ ամսաթերթին մէջ, և անկէ փոխանցուեցաւ զանազան հրատարակութեանց (Սամ. 279): Այդ յիշատակարանին հետեւողութեամբ պիտի կարենամք մեք ալ փոքր ի շատէ կազմել Արտագու աթոռին, ալսինքն է Հայոց հայրապետութեան նախնական աթոռին յաջորդութիւնը: Սրկ այս յիշատակարանն ալ Զաքարիան կը զնէ իբր անընդմիջական յաջորդ Թադէոսի, ինչպէս ուրիշ աղբիւրէ ալ տեսնք. իսկ «Զաքարիա ասի լինել նահատակեալ յերուանդ արքայէ Հայոց զկնի 42 ամի համարաւնալոյ Փրկչին»: Թուականը բաւական համակերպ է պատմութեան, նահատակութիւնը հալածանաց և հեթանոսական մոլեռանդութեան ժամանակներուն համար շատ բնական, միայն թագաւորի անունը Խորենացւոյ պատմութեան յարմար է, մինչ ըստ արտաքինոց Տիրիթի կամ Տրդատի ժամանակին կիյնայ, սակայն նոյն տոնձի ալ տարբեր կոչումներ շատ են այդ ժամանակներու մէջ. ուրեմն չուրջ 73-ին հանդիպած պէտք է ըսել Զաքարիայի վախճանը. Թադէոսի նահատակութենէն 30 ասարի ետքը, որ է երկարատե հովուութեան միջոց մը, մէկ մասը իբր Բարթողիմէոսի օգնական և մաս մըն ալ ամբողջաբար իւր գլխաւորութեամբ:

27. «Յետ սրբոյն կարգեցին եպիսկոպոս Զեմենտոս, սա իբր 4 ամ հովուեաց զհաւատացեալսն Քրիստոսի և վախճանեցաւ»: Այս միկնոյն Զեմենտոս իշխանն է, որ Թադէոսի նահատակութեան ատեն սխալմամբ սպանուելով առաքելոյն աղօթքով վերստին կենդանութիւն ստացաւ (Սոփ. Բ. 55), և որ ի վերջոյ Զաքարիայի հետ գործակից և հաւատացելոց վերակացու յուղուած է (Սոփ. Բ. 75), և շատ դիւրին է իմանալ թէ ինչպէս անոր կիցնար Զաքարիայի յաջորդն ալ ըլլալ. և որովհետեւ արդէն տարիքը առած էր, 4 տարուան համարօտ պաշտօնավարութենէ ետքը վախճանեցաւ խաղաղութեամբ, որովհետեւ նահատակուելուն յիշատակը չունիմք: Թուականը հաշիւներու հետեւողութեամբ կրնայ դրուիլ 78 ին: «Ապա Ատրնէրսեհ եպիսկոպոս, սա յետ կառավարելոյ զփոքովուրդս. 15 ամ, նո-

հատակեցաւ ի բարբարոսաց: Այս երանելոյն անունն ու պաշտօնը մրայն Արտազեան յիշատակօրանին մէջ կը գտնեմք, և կը բաւականանամք այնտեղ գտածնիս պատմութեան կարգն անցնել, այսինքն է Զեմենտոսի յաջորդելը, 15 տարի պաշտօնավարելը և մարտիրոսութեամբ պսակուելը. որ քրիստոնէութեան համար համարձակութեամբ և արգիւնաւորութեամբ աշխատելուն փաստն է: Իսկ ժամանակագրական կարգով կը հասնիմք մէրձաւորաբար մինչև 94 թուականը, որով մինչև առաջին գարուն վերջիւր հայ եկեղեցւոյն և հայ աթոռին ինքնուրոյն և ինքնօրէն կացութիւնը ներկայացուցած կը լինիմք: Ատրնեբսենի յաջորդի անունը ուրիշ կողմէ ալ անուղղակի փաստ մը կաւելցնէ արտազեան աթոռոյն հաստատութեան, այլ պէտք է առաջ Սիւնեաց աթոռին վրայ ալ խօսիլ:

28. Սիւնեաց աթոռոյն առաջին սկզբնաւորութիւնը կը վերագրուի Թադէոս առաքելոյն, որ իւր առաքելական շրջանին մէջ իւր աշակերտներէն Նւստաթէոսը թողուց Սիւնեաց նորահաւատ քրիստոնէութիւնը հովուելու: Սիւնեաց պատմիչն Օրբէլեան Նւստաթէոսի վրայ չխօսիր, բայց Նւստաթէոսի գերեզմանն ի Տաթև, և նոյն իսկ Տաթև անուան Նւստաթէոսի կամ Ստաթէոսի անունէն յառաջ եկած լինելը շատ իսկ են Նւստաթէոսի պատմութեան ստուգութիւնը երաշխաւորելու: Նւստաթէոսի կը տրուի 25 տարուայ պաշտօնավարութիւն և նահատակութեամբ վախճան: Այդ հաշուով 35էն մինչև 60 թուական կը հասնի Նւստաթէոսի գործունէութեան ժամանակը: Բարթողիմէոս առաքեալն ալ չրջած էր Սիւնեաց կողմեր և նորա աշակերտներէն Կումսի Գողթն գաւառի մէջ քրիստոնէից գլուխ դրուած էր: Սա ինքն Կումսի, զոր Օրբէլեան Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն գլուխը կը դնէ, Նւստաթէոսի յաջորդեց և Սիւնեաց աթոռին երկրորդ եպիսկոպոսը եղաւ և խաղաղութեամբ վախճանեցաւ և գերեզմանը կը ցուցուի տակաւին Աղուլիսի Ս. Թովմաս վանքի մէջ: Կումսիի 28 տարուան պաշտօնավարութիւնը կը վերագրուի յոմանց, թէպէտ Օրբէլեանը յայտնի բան մը չըսեր. և այս հաշուով կը հասնիմք մինչև 88. եթէ ընդունիմք 28 տարուան պաշտօնավարութիւնը: Կումսիի յաջորդը Օրբէլեանի պատմութեան «համեմատ եղաւ խուժիկ ոմն Բաբելաս անուն» (Օրբ. 62), որուն վրայ աւելի յստակ և ստոյգ յատակ չեմք գտներ: Օտարագգի մը կերեր, Բարթողիմէոսէ ձեռնադրեալ կենթադրուի, և խաղաղութեամբ կը վախճանի,

որովհետև նահատակութեան յիշատակ չկայ: Բարեկասի թուականները չունիմք, բայց Կումսի և Բարեկասն, երկու խաղաղական մանուածք վախճանուած եպիսկոպոսներ, բաւական տեւական պաշտօնավարութիւն ունեցած պէտք է ըլլան, և երկուքը ի միասին պիտի զբաւեն հարկաւ առաջին դարուն մեծ մասը մինչև Ատրնեբսէհի ժամանակը:

29. Օրբէլեան կը գրէ. «Ակնի սորա (Բարեկայ) քաջալերեալք ի հոգւոյն առաքեն առ սուրբն Թագէ զոմն մի Մուշէ անուն, որ և ոչ կարաց անդրէն դառնալ: Սիւնեաց երեք առաջին եպիսկոպոսներուն յաջորդելու կոչուած Մուշէն, հնար չէ ենթադրել թէ Թագէոս առաքելոյն ժամանակակից մէկը ըլլայ, ինչպէս առանց մտադրութեան ուղեցին իմանալ ոմանք Օրբէլեանի խօսքերը. հետևաբար ոչ թէ Ս. Թագէոսի ձեռքէն այլ ս. Թագէոսի աթոռէն ձեռնադրուելու համար կրնայ Մուշէ Սիւնեաց նահանգէն Սրտագ ուղևորիլ, Թագէոսի աթոռին վրայ նստող Ատրնեբսէհէն ձեռնադրութիւն ընդունելու համար: Աւելցնեմք որ երբ Օրբէլեան կըսէ թէ Մուշէ ետ չդարձաւ իւր տեղը, Արտագեան յիշատակաբանը կը գրէ թէ Ատրնեբսէհին «յաջորդեաց Մուշէ կամ Մուշեղ եպիսկոպոս յերկրէն Պարսից»: Խուժիկ Բարեկասին աշակերաւ պարսիկ Մուշէ մը եղած լինելը շատ ընական է: Ս. Թագէոսի աթոռէն ձեռնադրուած Մուշէին ետ չդառնալը, անոր «Արտագու մէջ մնացած լինելը կը ցուցնէ. և յայտնի կերպով կը տեսնուի, թէ Մուշէի ձեռնադրութենէն քիչ յետոյ Ատրնեբսէն կը նահատակուի, և զժուարին ժամանակաց մէջ Մուշէ նորա տեղ քրիստոնէից գլուխ կը լինի. Արտագեան և Սիւսեան յիշատակներուն այդ կերպով իրար լրացնելը, երկու աւանդութեանց հաւատարմութեան փաստ կը դառնայ, և հայ քրիստոնէութեան կեդրոնին Սրտագու մէջ գտնուելուն կարծիքնիս կամրացնէ: Մուշէի համար կը գրէ Արտագեան յիշատակաբանը թէ «յետ կառավարելոյ զժողովս սրբոց ի Թաքստեան իբր 30 ամ, վըճարեաց զկեանս իւր»: «Ի Թաքստեան» կառավարելը հեռաւոր ակնարկութիւն մըն է Օրբէլեանի «ոչ կարաց դառնալ» ին, և Ատրնեբսէհի նահատակութիւնն ալ յիշելով, կը գտնեմք որ ծանր հալածանաց միջոց մը եղած է երկրորդ դարուն սկիզբը: Այլ թէ Մուշէ ինքն ալ նահատակուեցաւ, Արտագեան յիշատակաբանը չգրեւ. այն երկարատեւ պաշտօնավարութիւնը, լի աւուրք և արդեամբք ի ձերութեան վախճանած լինելը կը

ցուցնէ. իրեն գլխաւոր պարծանք ունենալով հալածանաց ներքեւ երեսնամեայ միջոց մը եկեղեցին հովուած ու պաշտպանած լինելը: Մուչէի 30 տարիները իւր նախորդներուն չարունակութեամբ հաշուելով, նորա երջանիկ մահը կիյնայ Քրիստոսի 125 թուին:

30. Արտագեան յիշատակարանը կը չարունակէ. Շահէն եպիսկոպոս ամս 25: Սորին յաջորդ յիշատակի ուրոյն Շաւարշ անուն եպիսկոպոս Աղուանից որ իբր 20 ամ կառավարեալ է զհօտն Արտագու: Եւ յետ այսորիկ Ղևոնդիոս եպիսկոպոս եկաց իբր զամս 17: Այս երեք հայրապետներ համանգամայն 62 տարի կը ներկայեն, և գոնէ մէկ մէկ տարի միջոց ալ աւելցնելով կունենամք 64 տարի և նախընթացներուն վրայ հաշուելով կը հասնեմք մինչև 190 թուականը, որ է մինչև երկրորդ դարուն վերջերը: Հայոց եկեղեցին ուրեմն, իրեն գլուխ ունենալով Արտագու աթոռին գլխաւոր եպիսկոպոսները կամ հայրապետները, առաքելական յաջորդութեամբ պահուած է ամբողջ երկու դարու ժամանակ իւր հիմնարկութենէն սկսելով: Շահէնի և Շաւարշի և Ղևոնդիոսի գործերէն բան մը չունիմք յիշատակուած, որ անով կարենայինք այդ առաքելայնորէ հայրապետաց անունները փառաւորել. իսկ իրենց վախճանին նկատմամբ միայն Ղևոնդիոսի համար ըսուած է թէ «նահատակեցաւ ի Շաւարշան տեղւոյն». որ է մեր առաջին առաքելոյն և առաջին վկայուհւոյն մարտիրոսութեան տեղը. հայ քրիստոնէութեան արիւնագանգ օրրանը: Ղևոնդեանի յաջորդներուն վրայ յիշատակարանը տեղեկութիւն չտար. «Զկնի սորին չկարացաք զըտանել թէ որք յաջորդեալ են ի տեսչութիւն եկեղեցւոյ առաքելական վիճակիս Արտագու»: Այդ անուններու պակասութիւնը նախընթաց յիշատակներուն ստութեան երաշխաւորութիւնը կը կազմէ, որովհետեւ եթէ յիշատակագիրը ինքնահնար անուններով ուզէր Արտագու աթոռոյն հնութիւնը փառաւորել, դժուարութիւն պիտի չզգար քանի մը անուն ևս աւելցնելով երրորդ դարուն համար ալ հայրապետներ գնել, և շարքը չընդհատելով Լուսաւորչին հասնել: Բայց երբ գտածը կը յիշատակէ և չգտնալը կը խոստովանի, ուղղամիտ և խղճամիտ պատմաբանի և քննադատ հեղինակի ձիրքեր, կը վկայէ, և իւր վկայութեանց հիմնական և ընդունելութեան արժանի լինելը կը ցուցնէ: Ոմանք չսիրեցին կարևորութիւն տալ արտագեան յիշատակարանին, կէս մը եղեսոհան յիշատակաց ազդեցութիւն

Նէն նախապաշարեալ, և կէս մըն ալ Հայոց աթոռոյն առաքելական յաջորդութիւնը ուրանալու դիտմամբ, այլ որչափ դիտեմք և զննեմք, այնչափ աւելի Հայ եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը և առաքելական յաջորդութիւնը, իւր զուտ ու ստոյգ հաստատութիւնը կը գտնէ արտագեան յիշատակարանին դրութեամբ:

31. Նրորոյ գարուն մէջ արտագեան աթոռոյն գոյութեան և տեղութեան նշանները կը պարտաւորուիմք ուրիշ տեղերէ քաղել: Օրբէլեան Սիւնեաց պատմիչը Ս. Թադէի աթոռը գացող և չդարձող Մուշէն յիշելէն ետքը կը յաւելու, թէ Սիւնեաց քրիստոնեայք ցանուցիր կը մնային երկար ժամանակ, ի վերջոյ կը գրէ. «Ապա գնացեալ սոցա խնդրեցին իւրեանց առաջնորդ, և ետ այր մի Տարոնացի Մովսէս անուն, և յետ սորա Սահակ Տարոնացի, և ապա զԶրուանդատ, և ապա զՍտեփանոս, և ապա զՅովհաննէս» (Օրբ. 62): Այս հինգ անունները ոմանք իբր Լուսաւորչէն դրուած եպիսկոպոսներ հասկացան, և այդ ենթադրութեամբ Օրբէլեանն ալ ինքնիրեն հակասող ուղեցին ցուցնել, որովհետև ուրիշ տեղ կը գրէ թէ Լուսաւորիչն Սիւնեաց իշխանին խնդրանօք «չնորհէ նմա գումն յԱսուրաց անտի գոր բերեալ էր» (Օրբ. 58), և ապա եպիսկոպոս կը կարգէ «գումն յիւրոց մերձաւոր աշակերտաց որոյ անունն Գրիգորիս» (Օրբ. 59), որ և 46 տարի պաշտօն կը վարէ, և Ներսէս Մեծն «ձեռնադրէ զերանելի այրն Մաշտոց երկրորդ զկնի Գրիգորիսի» (Օրբ. 68). և պատմութեան վերջն ալ Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն Լուսաւորչէ ետքը ցուցակը կազմած ատեն առաջին հինգ անունները չյիշեր. (Օրբ. Բ. 246): Բայց եթէ փոխանակ Օրբէլեանը հակառակաւսօս կարծիւր, աւելի մտադիր կերպով անոր գրածները զննէին, կը տեսնէին որ առաջին հինգ անունները կը գտնուին այն զլիսոյն մէջ, որ մակագրուած է. «Զրոյցք հին ժամանակաց» (Օրբ. 60), իսկ վերջին յիշուածները կը պարունակեն ուրիշ զլիսոյ մէջ որ մակագրուած է. «Սակա լուսաւորութեան աշխարհիս Սիւնեաց ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի» (Օրբ. 55), և առաջին յիշուած գլխոյն մէջ միջանկեալ կերպով Լուսաւորչի յիշուելը՝ նիւթը չփոխեր, և Օրբէլեանի միտքն ալ կը լուսաբանուի, թէ յիշատակուած հինգերը, Մովսէս, Սահակ, Զրուանդատ, Ստեփանոս և Յովհաննէս Մուշէնն ետքը Սիւնեաց եպիսկոպոս եղած են Լուսաւորչէն առաջ, իսկ Ասորիւն և Գրիգորիս և Մաշտոց Լուսաւորչէն ետքը նոյն աթոռը հովուած են:

32. Օրբելեանի բացատրութեան ձևն ալ ուրիշ լուսաբանութեան առիթ կընծայէ, որովհետեւ չըսեր թէ այն հինգերը պարզ կերպով մը և ներքին կարգադրութեամբ իրարու յաջորդած են, այլ ուրիշ մը կայ որ կուտայ. «ետ». և կը հաստատէ այն եպիսկոպոսները, և այդ ուրիշ իշխանութիւնը շուտ յայտնի կը լինի. գիտնալով թէ «առ սուրբն թագէ», այսինքն է առ աթոռն թագէոսի զրկուած էր Մուշէ ձեռնադրութիւնը զոռնելու, և անոր չգաւնալուն և այնտեղ հաստատուելուն վրայ, հարկաւ նոր հովուի մը ձեռնադրութիւնը նոյն աթոռէն ուզեցին, և նոյն աթոռն էր որ հետզհետէ յիշեալ հինգ եպիսկոպոսները ձեռնադրեց և զրկեց: Այս կերպով մէկ կողմէ կուսնեանք երկրորդ դարու սկզբէն ետքը Սիւնեաց աթոռը վարդ և իրարու յաջորդող հինգ եպիսկոպոսներ, և միւս կողմէ կը հաստատուի թէ Արտազու աթոռը Հայոց եկեղեցւոյն գլխաւորութիւնը կը պահէր իւր առաքելական հաստատութեամբ և յաջորդութեամբ, և ուրիշ աթոռներու համար ալ ձեռնադրութիւն կը կատարէր, և հետեւեալ անոնց վրայ վերին հսկողութիւն ալ կը վարէր: Ժամանակագրական տեսութեամբ Օրբելեան բան մը չըսեր թէ որչափ ատեն պաշտօն վարեցին Սիւնեաց հինգ եպիսկոպոսները, և կենաց երկարութեան վրայ ալ ենթադրական հաշիւներ չեն կրնար կազմուիլ: Արտազու մէջ Մուշէ, Շահէն, Շաւարշ և Ղևոնդիոս հովուած միջոցին, Սիւնեաց մէջ պահ մը աթոռը դատարկ մնալէն ետքը կը հովուեն Մովսէս, Սահակ, Զրուանդատ, Ստեփանոս և Յովհաննէս, և բոլորովին կամայական բան մը զրուցած լինել չեմք կարծեր, հետեւեալով թէ Սիւնեաց Յովհաննէսը՝ Արտազու Ղևոնդիոսին յաջորդ եղած և անունը մեզի անծանօթ մնացած հայրապետէ մը իսկ ձեռնադրութիւն առած կրնայ ըլլալ:

33. Միւս կողմէ երրորդ դարու մէջ Հայոց հայրապետ մը գտնուած լինելուն վկայութիւնը կուտայ մեզի Եւսեբիոս Կեսարացին, որ 'Իիոնեսիոսի Աղէքսանդրիոյ հայրապետին զանազան եկեղեցեաց հետ թղթակցութիւնները յիշած ատեն կաւելցնէ, թէ գրեց ընդհանրապէս ի Հայաստան (յԱրմենիա) վասն ապաշխարութեան, որոց եպիսկոպոս էր յայնժամ Մահրուժան» (Յւս. 517): 'Իիոնեսիոս Աղէքսանդրացին հայրապետ ընտրուեցաւ 248-ին և վախճանեցաւ 261-ին, իսկ ապաշխարութեան կամ անկեղծ խնդիրը սկսաւ 251-ին 'Իեկոսի հալածանաց դադրեցէն ետքը: Եթէ Եւսեբիոսի յիշատակութեանց չափին իսկ ժամ

մանակագրական յարգ մը տալ արժան է, ի դէպ է դիտել տալ որ առ Մեհրուժան նամակը յիշուած է առ Թելիմիդրէս Լաւոդիկեայ եպիսկոպոս և առ Կուռնելիոս Հռովմայ եպիսկոպոս գրուած նամակներուն մէջ տեղ, Կուռնելիոս Հռովմայ հայրապետ ընտրուեցաւ 254-ին, ըստ այլոց 251-ին և երեք տարույ չափ պաշտօնավարեց, իսկ Թելիմիդրէսի համար գիտեմք թէ 256-ին արդէն մեռած էր, վասն զի նոյն տարին Արևիկայց ժողովոյն ատեն եպիսկոպոս էր «Հեղիոդոր յետ Թելիմիտրեայ ի Լաւոդիկէ» (Նւ. 528): Ըստ այսմ թէ խնդրոյն ծագումը և թէ այդ թուականները կը ցուցնեն թէ առ Մեհրուժան նամակը գրուած է մերձաւորաբար 253-ին: Իսկ Մեհրուժանի աթոռոյն նկատմամբ ոմանք ուզեցին կարծել թէ ոչ Մեծ Հայոց այլ Փոքր Հայոց, այսինքն Նիկոպոլսոյ կամ Մելիտինոյ մետրապոլիտ մը եղած լինի: Սակայն գիտեմք թէ այդ աթոռներու մետրապոլիտները միշտ իրենց քաղաքին անունով յիշուած են, ինչպէս ըրտը կայսերութեան նահանգներուն մետրապոլիտները: Նւ դարձեալ Նւսերիոս ուղղակի «ի Հայաստան» գրուած կըսէ նամակը, և հայ աշխարհի և հայ ազգի անունը չկրնար պատշաճիլ Նիկոպոլսեցւոց կամ Մելիտինեցւոց: Նոյն իսկ Մեհրուժան անունը յունալեզու և յունազգի փոքրհայեցի եպիսկոպոսի մը յարմար չգար, և աներկեւան կերպով կը հաստատեմք թէ Մեհրուժան Մեծ Հայոց գլխաւոր եպիսկոպոս մըն է. և Արտագու գլխաւոր աթոռին վրայ երրորդ դարու կէսէն ետքը բազմող Հայոց հայրապետը: Իրտելու արժանի է Նւսերիոսի բացատրութեան մէջ «յայնժամ» բառը, որ խօսից կարգին և պատմիչին միտքին մէջ Հայերուն շարունակաբար եպիսկոպոսներ ունեցած լինելը կը հաստատէ: Նւ վերջապէս գլխաւոր աթոռներու և նշանաւոր եպիսկոպոսներու յարաբերութեանց շարքին մէջ Հայոց եկեղեցւոյն և Հայոց աթոռին ալ կարևոր խնդիրներով զբաղած լինելը, և հաւանաբար Մեհրուժանէ առ Իրոնեսիոս և առ այլս ալ թուղթեր գրուած լինելը, Հայոց մէջ երրորդ դարուն կէսերը կարգաւորեալ քրիստոնէութիւն գանուած լինելը ևս քանգես կը հաստատէ:

34. Երրորդ դարուն միջոցին Հայոց մէջ կարգաւորեալ քրիստոնէութիւն գտնուելուն օտարազգի վկայութիւն մըն ալ ունիմք ոչ նուազ կարևոր. Ծանօթ է Հոգեպալատեան օրը Նուսադեմի մէջ գտնուող օտարալեզու և օտարաբաղադրաբար Հրէաներուն զարմանքը, երբ լսեցին որ առաքեալները իրենց

միայն ծանօթ օտար լեզուներով կը խօսէին. գործք առաքելոցին սովորական ընթերցուածը կըսէ. «Պարթեք և Մարք և Իլամացիք և որ բնակեալ են ի Միջագետս և ի Հրէաստանի, ի Գամիրս և ի Պոնտոս և յԱսիա և ի Փռիւզիա և ի Պամփիլիա» (Գործ. Բ. 9)։ Այդ հատուածին մէջ «ի Հրէաստանի» խօսքին բոլորովին իսկ իւր տեղը չլինելը յայտնի է. վասն զի նախ որ Հրէաստան օտար երկիր չէ, առաքեալք և ունկնդիրք Հրէաստանի մէջ էին, և Հրէաստանի լեզուն ալ օտար լեզու չէ. և երկրորդ որ յիշուած երկիրներուն մէջ միշտ աշխարհագրական դասաւորութիւն մը կը նշմարուի, Պարթեւներ և Մարքեր և Պարսիկներ և Միջագետացիներ հետզհետէ կը յիշուին Հրէաստանէ առաջ, և անկէ ետքը Վապադովկացիք, Պանտացիք, Ասիացիք, Փռիւզացիք, Պամփիլացիք և այլք, արեւելէն դէպ արեւմուտք կանոնաւոր յառաջխաղացութեամբ։ Արդ երրորդ դարու ամենէն նշանաւոր արեւմտեան մատենագիրներէն մին, Տերտուլիանոս վարդապետ, միևնոյն հատուածը յառաջ կը բերէ այսպէս. «Պարթեք, Մարք, Իլամացիք, և որք բնակեալք են ի Միջագետս և ի Հայաստանի, ի Փռիւզիա և ի Գամիրս, և որք ի Պոնտոս և ի Պամփիլիա» (Ընդդէմ Հրէից, գիրք է.)։ Մեք չեմք ուզեր Ս. Գրոց նախնական ընթերցուածոյն, և Հրէաստան անունին յարմարութեան կամ փոփոխութեան քննական տեսութիւններուն մտնալ. և ոչ ալ պնդել թէ Հայաստան անունը Տերտուլիանոսի ընթերցուածոյն համեմատ ճիշտ իր աշխարհագրական շարքին մէջ կը գտնուի և կըլուծէ Հրէաստան անունին այդ շարքին մէջ անյարմար յիշատակութեան խնդիրը։ Մեզի համար բաւական է հետևցնել, որ Տերտուլիանոս երրորդ դարուն կէսին մօտ կրելով, և ի Քրիստոս հաւատացեալ աշխարհներուն կամ ազգերուն անունները համարած ատեն, Հայաստանի կամ Հայոց անունն ալ նոյն շարքին մէջ կը դնէ. և երրորդ դարուն մէջ Հայոց մէջ կարգաւորեալ քրիստոնէութեան գտնուիլը կը վկայէ և այս բաւական է մեր յառաջ բերած պատմութեան ստուգութիւնը հաստատել։ Այսպէս ուրեմն արտազեան յիշատակարանը առաջին և երկրորդ դարերու Հայ եկեղեցւոյն համար թանկագին վկայութիւններ կընծայէ, երրորդ դարուն համար յայտնի յիշատակներ չգտնալը խոստովանելով՝ իր ստուգապատում և անկեղծ վկայ լինելը կը հաստատէ, և այդ պակասը Եւսեբիոսի և Տերտուլիանոսի օտարագրի մատենագիրներուն վկայութեամբ կամբողջանայ,

որով Հայ եկեղեցւոյն երեք առաջին դարերուն մէջ կարգաւորեալ գոյութիւնը, այլ ևս իբր յայտնի և կատարեալ պատմական ստուգութիւն մը կը փայլի:

ՅՏ. Հայ քրիստոնէութեան համար լուսաւոր փաստեր են ևս հաւատոյ պահպանութեան և պաշտպանութեան համար կեանքերնին զոհող մարտիրոսներ, որք այդ երեք դարերու միջոցին Հայոց մէջ վկայեցին: Եկեղեցւոյն առաջին առաքելոց և առաքելաչաւիղ հայրապետաց անուններն ու գործերը պատմած ատեննիս, ասոնցմէ շատերուն յիշատակութիւնն ալ ըրինք, ուստի նորէն չենք վերադառնար պատմել Ս. Թադէոս և Ս. Բարթողիմէոս առաքելոց վկայութիւնը, Ս. Սանգուիստ, Ս. Զարմանգուիստ և Ս. Ոգուհի վկայուհեաց մարտիրոսութիւնը, Ս. Սամուէլ, Ս. Իսրայէլ և Ս. Տերենտիոս իշխանաց և Արտագու հազարաւոր վկայից նահատակութիւնը: Այս կարգին պէտք է յիշենք ևս Ս. Ադդէ հայրապետը և Ս. Աբգար Թագաւորը, որք աւանդութեանց հետեանօք տօնելի դարձած են մեր եկեղեցւոյ մէջ: Առաքելոց առաջին աշակերտներուն կարգին Ս. Եւստաթէոս, Ս. Զաքարիա, Ս. Զեմենտոս և Ս. Կոմսի յիշատակելի են արդէն յայսմաւուրքի մէջ. և անոնց հետ կը յիշատակուի ևս Ս. Նիզիէ որ Աղուանից երկրին լուսաւորիչն ու առաջին հայրապետը եղաւ: Մեր կարծեօք տօնելի յիշատակներով պէտք էր որ պատուուէին նաև Մարիամ և Աննա և Մարթա առաջնապետուղ կուսանները, ինչպէս ևս Լատրներսէհ, Բաբելաո, Մուշէ, Շահէն, Շաւարշ, Ղևոնդիոս և Մեհրուժան հայրապետները որք մարտիրոսութեամբ և խոստովանողութեամբ կնքեցին իրենց կեանքը Քրիստոսի սուրբ Եկեղեցւոյն ծառայութեան մէջ, նման այն հրանաչնորհ հարց որք զանազան եկեղեցեաց առաջին հովիւներ եղան: Առաջին հայրապետաց կարգին անցւցին սմանք նաև Մխիթար Թանահատցին, որուն համար կը գրէ Օրբէլեան, թէ «գտաք յիւր արձանագրութեանց եթէ չորեքհաւրիւր ամաւ յառաջ շինեցաւ եկեղեցին (Թանահատի) քան զհայթուականն» (Օրբ. 204): Այս հաշուով Քրիստոսի 151 թուին կամ երկրորդ դարուն կիսուն փայլած կը լինի Մխիթար Սիւնեաց նահանգին մէջ, բայց որովհետեւ իրեն համար գրուած կը գտնեմք պարզապէս թէ «էր եղեալ հայր վանիցն (Թանահատի) որոյ անուն Մխիթար» (Օրբ. 204), և Սիւնեաց եպիսկոպոս եղած լինելուն յիշատակ մը չեմք գտներ, պարզ ճշդեւաւոր մը կը ճանչնամք զինքն և չեմք կրնար Սիւնեաց եպիսկոպոս

կոպոսներուն կարգը անցնել, ևս առաւել չենք կրնար Արտագու հայրապետներուն շարքին մէջ դնել, ինչպէս ոմանք կարծեցին, մանաւանդ որ նոյն թուականներուն Արտագու եպիսկոպոսներուն շարքը դրուած է մեզ արդէն արտադեան յիշատակագիրէն:

36. Հայ եկեղեցւոյ տօնելի մարտիրոսաց մէջ առաջին կարգին կեկնեն մեր դիմաց Ս. Ոսկեանք կամ Ս. Ոսկի և ընկերք: Սոցա պատմութիւնը կըսէ թէ հռովմայեցի էին և հինգ անձ, զեսպանութեամբ Հայոց երկիրը եկած, որք Թագէոս առաքելոյ քարոզութեամբ և հրաշքով քրիստոնէութեան դարձան, Ծաղկէոյ լերան վրայ ճգնեցին, Արտաշէսի ժամանակ Սուքիասնանները քրիստոնէաց ըրին և այդ պատճառով նահատակուեցան մերձաւորաբար Քրիստոսի 107 թուին: Այդ Թագէոսի քարոզութիւնը և Ոսկեանց դարձը 43-է առաջ դնելով, և Ոսկեանները դեռպէս եկած լինելուն համար կատարեալ մարդեր ենթադրելով, եթէ 107 թուականն ալ ընդունենք, հինգն ալ նահատակութեան ատեն հարիւրամեայներ պէտք էր ընդունել: Դժուարութիւնը աւելի կը շատնայ դիտելով թէ Արտաշէսի թագաւորելը հնար չէ 117-էն առաջ դնել, և այն ատեն Ալանաց սպտերագմը, Սաթրիկի ամուսնութիւնը, Սուքիասնց դարձը, դարձին իմացուիլը և Ոսկեանց նահատակութիւնը առնուազն 120 թուին կը հասցնեն մեզ, և պէտք կը լինի հինգ Ոսկեան նահատակներն ալ հաւասարապէս հարիւրը շատոնց անցուցած ծերեր ենթադրել: Բայց որովհետեւ Ոսկեան անունն ու տօնը և Ոսկեանց սարը ազգային աւանդութեանց հաստատուն կէտերը կը կազմեն, և իրենց անունն ալ սերտ կերպով կապուած է Արտաշէսի թագաւորութեան հետ: Յորմարագոյն է ըսել թէ ոչ ուղղակի Թագէոս առաքելոյն այլ Թագէոսի անմիջական աշակերտներուն ձեռք քրիստոնէութեան դարձան: Ոսկի անունը հաւանաբար թարգմանօրէն գործածուած է մեր մէջ փոխան յունական Խոլսոս կամ յատինական Աւրելիոս անուն: Իսկ Ոսկեանց քահանայից կոչումը ծագում առած է միայն խումբին զխաւորին Ս. Ոսկիին քահանայական ձեռնադրութիւն ստացած լինելէն:

37. Ս. Սուքիասնց մարտիրոսութիւնն ալ Արտաշէսի ժամանակին կը վերադրուի: Սոքա Ալան իշխաններ էին, Սաթրիկի հետ եկած և Արտաշէսի արքունեաց մէջ մնացած, որք Ս. Ոսկեանց քարոզութեամբ քրիստոնէացան և Սուկաւէտ

լերան վրայ ճգնաւորութիւն բրին, և յայտնուելով նահատակուեցան զլիսաւորնին Սուքիաս որ յառաջն Բունադրա կը կոչուէր և նորա տասնուվեց ընկերները, իսկ ընկերներէն երկուքը մարտիրոսութենէ հտ մնալով ճգնութեամբ ապրեցան, և անազան հանգեան: Նահատակութեան թուականը սովորաբար կը դրուի 129-ին. որ կը յարմարի Արտաշէսի տարիներուն, և ուրիշ կողմէ ալ դժուարութիւն չկրեր: Միայն թէ վկայաբանութիւնը Ոսկեանները և Սաթենիկը յիշելէն ետքը կը յաւելու, թէ մարտիրոսութիւնը տեղի ունեցաւ Պարսից Շապուհ թագաւորին ժամանակ, Պարթևաց Արտաւանին և Հայոց Խոսրովին սպանութենէն յետոյ. և Հայոց լուսաւորութենէն քիչ առաջ. զի երբ Ղուկիանոս, Սուքիասի ընկերներէն մին, կառաջարկէ Բագաւանի բազինները կործանել, Սուքիաս կը պատասխանէ. «Յեկեցէ այլ մշակ զօրագոյն քան զմիզ, նա կործանեցէ» (Սուքի. 38): Իսկ նահատակող անձին անունը միշտ Բառլանա կոչուած է, և գործը կատարուած է իբր թէ Ալանաց թագաւորին հրամանով: Այդ Շապուհի թագաւորելը տեղի ունեցած լինելով 241-ին, Սուքիասանց մարտիրոսութիւնը հարկ կը լինէր երրորդ դարուն կէսէն ետքը յետաձգել: Սուքիասեան վրկայից թիւն ալ վկայաբանութիւններէն ոմանք մինչև երեքհարիւր վաթսուեւոթսի կը բարձրացնեն, զոր դժուար չէ բացատրել, զի հարկաւ հալածանք մը քանի մը անձանց մարտիրոսութեամբ չփակուիր, և Սուքիասեան տասնուեօթը ընկերներուն Սուկաւէտ լերան վրայ նահատակուած միջոցին, ուրիշ կողմեր 347 կամ 364 վկաներ և թերևս աւելին ալ մարտիրոսութեամբ պսակուած են:

38. Մարտիրոսութեանց յիշատակ մըն ալ լատին վկայաբանութիւններէն կը քաղեմք: Հռովմայեցի զինուորներու ինն հազար հոգւոյ բանակ մը քրիստոնէութիւն ընդունած լինելով Հայաստան կը փախչի և Արարատ լերան կողմերը կը բնակի, ուր տեղացիներէն ալ հազար հոգինիւր կաւելնան և կըլան բիւր մի քրիստոնեայներ և ճգնութեամբ առեն կանցնեն Արարատ լերան վրայ. Ադրիանոսի ժամանակ իրենց վրայ հալածանք կը հանուի և զանազան ստիպմունքներէ և տանջանքներէ ետքը ամենքն ալ խաչերու և ծառերու և կախաղաններու վրայ պրկուած կը նահատակուին: Գլխաւորին անունը Ակակիոս կամ Ակադիոս կը յիշուի, իսկ բոլոր խումբը ծանօթ է Արարատեան վկայից անունով, և ժամանակը մերձաւորաբար կը

դրուի 120-ին: Վկայաբանութեանց մէջ ունիմք Ռամելոս կամ Հռոմուլոս զօրավարին յիշատակը, ուր կը պատմուի թէ սա ուրիշ հինգ զօրավարներով և տասըհազար զինուորներով քրիստոնէութիւն ընդունեցան, և Տրայիանոսի ժամանակ Գաղատիոյ պատերազմի մէջ քրիստոնէութիւններն յայտնուեցաւ. Ռամելոս նահատակուեցաւ, զոր և կը տօնեմք, իսկ բանակը աքսորուեցաւ ի Մելիտինէ: Ժամանակները և պարագայները կարի յարմար կուգան ըսելու, թէ սոյն այս Մելիտինէ աքսորուած բանակն է որ մինչև Արարատ քալած է և այն կողմերը առանձնացած, և թերևս նոյն իսկ Տրայիանոսի Արարատեան դաշտին Արտաշատը գրաւած միջոցին հալածուած ու նահատակուած: Իրենց յիշատակին լատին վկայաբանութեանց մէջ պահուած լինելը հռովմէական կայսեր մը կողմանէ նահատակուած լինելին կը հաւաստէ: Ամեն առթի մէջ Ոսկեանց և Սուքիասանց և Արարատեանց միևնոյն միջոցին նահատակուիլը և նոյն միջոցին Հռովմայեցոց Հայաստան արշաւելը, և Հայոց Արտաշէսին, զոր դիւրին է լատին պատմիչներու Տիրիթին կամ Տըրդատին հետ նոյնացնել, Հռովմայեցոց ունեցած յարաբերութիւնները, կը բացատրեն թէ ինչու և ինչպէս երկրորդ դարուն մէջ ընդհանուր հալածանք մը եղած է Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան դէմ, անոր արդէն կարևոր դիրք մը ստացած ըլլալուն համար:

39. Նրբորդ դարու համար ալ նմանօրինակ հալածանաց յիշատակ մը ունիմք Խորենացիէն, որ Փիրմիլիանոսի կեսաբիոյ եպիսկոպոսին վրայ խօսելով կըսէ. «Գրէ բազում վկայեալս և ի Խոսրովու ի մերում աշխարհին, համայն և յետ նորա օտարք յօտարաց՝ բայց զի ոչ ճշմարտութեամբ ոճով պատմէ և ոչ վանուանս նշանակէ կամ գտեղի կատարմանցն, ոչինչ կարևորագոյն համարեցաք երկրորդել» (Խոր. 330): Ինչ որ ըլլայ քննադատներուն կարծիքը Փիրմիլիանոսի պատմութեան վրայ, և ինչչափ ալ Խորենացոյն գրութեանց մէջ ժամանակագրական անյարմարութիւններ գտնուին, Դիոկղետիանոս կայսրը և Պետրոս հայրապետը յիշելուն համար սակայն մեզի պատկանեալ կէտը դժուարութեան չհանդիպիր, զի Փիրմիլիանոս՝ որ 269-ին մեռած է, կրնար պատմիլ Խոսրովու գործերը՝ որ սպանուեցաւ 240-ին: Խոսրովու թագաւորութեան 20 տարի տևողութիւն կը տրուի 220-էն 240, և այս միջոցին հայ քրիստոնէից հալածանք կրելը և շատերուն մարտիրոսանալը լուսաւոր կերպով

կը ցուցնէ. թէ երրորդ դարուն առաջին կիսուն մէջ տարածեալ և կարևոր քրիստոնէութիւն մը կը գտնուէր ի Հայաստանի Մեհրուստան հայրապետին Խոսրովու հալածանքին մէջ նահատակուած լինելուն ենթադրութիւնը չկրնար արդարանալ, որովհետև Մեհրուստան կապրէր Խոսրովու սպանութենէն 14 տարի ետքը: Ազաթանգեղոս երկու հրովարտականներ յառաջ կը բերէ Խոսրովու որդի Տրդատէն տրուած որովք քրիստոնէից դէմ հալածանք կը հրատարակուի Հռովմայեցի կայսրներուն հրովարտականներուն նմանողութեամբ (Ազաթ. 102. 106), և թէպէտ այդ հրովարտականները 287 թուականէն յետոյ հրատարակուած են, այլ անկէ յառաջ ալ, Խոսրովէն ետքը նորա հալածող հոգիին իւր զաւկին անցած լինելը, դիպումածոց շարքին հետ չատ լաւ կը կապուի:

40. Գեղեցիկ յիշատակ մըն ալ ունիմք յայսմաւուրքէն որ մայիս 11-ին կը դնէ Ս. Թէոդորոս Սալուհունիի յիշատակը. Սուրէն Սալահունեաց նախարար կը բնակէր ի Սուրէնաշէն (այժմ Զուրուս գիւղ Գերջանու). իւր Աթենադորոս հիւանդ որդւոյն համար չաստուածներու եղած ուխտեր օգուտ չէին ըներ. երբ Տասիոս քրիստոնեայ և քահանայ զրեներ քրիստոնէութեան կը հրաւիրէ: Աթենադորոս և մայրն Աղուիթա կը հաւանին և կը մկրտուին, տղայն կը կոչուի Թէոդորոս և կը բժշկուի մկրտուելէն ետքը: Բայց Սուրէն կը զայրանայ զաւկին քրիստոնէութեան վրայ, զայն կը նեղէ և կը բռնադատէ, և հաստատուն գտնելով կը սպաննէ Սեղեմնուտ ձորակին մէջ ծառի մը ներքև գտնուող քարի վրայ: Թէոդորոս կը թաղուի նոյն տեղը. եօթը տարի ետքը Տասիոս քահանայն, և անկէ ետքը Աղուիթա տիկինը մեռնելով Թէոդորոսի վանքը կը թաղուին: Այդ գերեզմանին վրայ շինուած է Գոռփու Ս. Թէոդորոս վանքը, որ այժմ Սըրըքլը Ս. Թորոս կը կոչուի, և ուր սրբոյն գերեզմանէն և մասունքէն զատ պահուած են նուիրական ձող մը և քար մը իբր նահատակութեան ծառն ու քարը: Ս. Թէոդորոսի գերեզմանին մօտ կը ցուցուի Ս. Տասիոսի գերեզմանը: Պատմութեան մէջ յիշուած է թէ նոյն միջոցին Ս. Լուսաւորիչը Երզնկայէ Արաւշատ կը տանէին, և Ս. Թէոդորոսի նահատակութիւնը իրանց տրուելի 287-ին, և Ազաթանգեղոսի յառաջ բերած հրովարտականներէն առաջինը նոյն թուականին գրուած լինելով, ի դէպ է հետեւցնել թէ թագաւորական հրամանն էր որ Սուրէն նախարարը իւր որդւոյն դահիճ լինելու գրգռեց:

41. Մինչև ցարդ յառաջ բերուած յիշատակները ամփոփելով կունենամք մէկ կողմանէ Մեծ Հայոց յատուկ հայրապետներու և եպիսկոպոսներու շարք մը, և միւս կողմանէ հաւածանքներու և մարտիրոսներու շարունակութիւն մը, որով պայծառ և լուսաւոր կերպով կը ցուցնեն, թէ Առաքեալներէն մինչև Լուսաւորիչ, քրիստոնէութեան առաջին երեք դարերուն մէջ Հայոց աշխարհը կարևոր քրիստոնէութիւն մը ունեցաւ, և Հայոց եկեղեցին իւր առաքելական յաջորդութիւնը պահեց։ Երրորդ դարուն մէջ միջոց մը հայրապետներուն անունը չգիտնալնիս, երբէք մեր պնդած ճշմարտութիւնը չհուազեր։ Յիշատակաց և դպրութեանց նուազ հղած ժամանակ, և հալածանաց և փոթութեանց մէջ այսպիսի յիշատակաց դատարկներ չատ բընական են, և գրեթէ ամեն աթոռներ ալ այսպիսի դատարկներ ունին, և շատեր ալ լոկ հաւանական յիշատակներով այդ դատարկները լեցուցած են։ Մեք անգամ մը ըսինք թէ մեր յիշատակներուն դատարկներ ունենալը, անոնց ստուգութեան երաշխաւորութիւն են. որովհետև կեղակարծ և քմահաճ յիշատակաց հեղինակները անթերի արտագրութիւններ ներկայելու փափազը կունենան։ Գիտենք թէ մեր պատմագիրներ Լուսաւորիչ քարոզչութիւնները յառաջ բերած ատեննին, այնպէս իմն կը ցուցնեն թէ նոյն միջոցին Հայաստանի մէջ բնաւ քրիստոնեայ գտնուած չլինէր. սակայն այս անոնց համար Լուսաւորիչ գործին մեծութենէ գրաւուած և սեւեռուածն քաղափարին արդիւնքն է. կարծես թէ Լուսաւորիչ գործին մեծութիւնը ապացուցանելու համար պէտք լինէր ըսել, թէ Գրիգոր վիրապէն չիլած Հայաստանի մեջ քրիստոնեայ մը չկար և թէ Գրիգորի վիրապէն ելնելէն ետքը Հայաստանի մէջ հեթանոս մը չմնաց։ Սակայն Արտագետն յիշատակարանը կըսէ յայտնապէս. «Թէ ի ժամանակ սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի լեալ իցէ քրիստոնէութիւն, ընդ նմին և տեսուչ եկեղեցւոյ ի թաքուն և խաւարչուտ տեղոյ» (Սամ. 280.)։ Թէոդորոս Սալահունին մկրտող Տաթոս քահանան, Հռիփսիմեանց ընկերացող հայ քահանայներ, քրիստոնեայ պաշտօնէից աստ և անդ ներկայութեան նշաններ են։ Բայց ասոնցմէ զօրաւոր փաստ մը ունիմք. դիտելով թէ Լուսաւորիչ վիրապէն ելնելէն ետքը, հազիւ տարւոյ մը միջոցին մէջ, ինչպէս կընար Հայաստանի ամեն կողմերը և ամեն ծայրերը քրիստոնէութիւնը տարածուած լինել, եթէ չենթադրենք թէ ամեն կողմ քրիստոնեայներ և եկեղեցւոյ պաշ-

տօնեաներ կային, հալածանաց վախէն թաքուցեալ և ծածկեալ վիճակի մէջ, որք յանկարծ ի լոյս եկան և փայլեցան թագաւորական հրովարտակով ազատութիւն շնորհուելուն պէս: Գրիգորի բոլոր աշխատութիւնը մայրաքաղաքի և արքունիքի վրայ ամփոփուեցաւ, և, ընկերներ ալ չունեցաւ, և իւր հրամանով զանազան կողմեր դացողներ ալ չեղան: Ուրեմն Հայ քրիստոնէութիւնը Առաքեալներէն սկսելով շարունակեց, և մինչև Լուսաւորիչ չալակեցաւ, հայ առաքելական եկեղեցին չընդհատեցաւ, հայ առաքելական հայրապետութեան շարունակութիւնը չկորսուեցաւ, ամենայն ինչ մոխրի ներքեւ ծածկուած կրակի պէս վառ ու կենդանի մնաց, և վերապին կենդանաթաղ գերեզմանէն հրաշիւք ելնող Գրիգորի քարոզութեամբ. և հալածողէ պաշտպան դարձող Տրդատի բարձր հրամանով, մոխիրը ցրուեցաւ, կրակը փայլեցաւ, և Հայեր լուսաւորուեցան լոյս հաւատոյ լուսաւոր ճառագայթներով:

ՔՆՆԱՍԷՐ

Կ. Պօլիս.

ՀՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄՆԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ

Ըստ ըժ. Դեսկիւրէի

Ոչ միայն անհատները, այլ և ամբողջ ազգեր շատ անգամ չարաչար կերպով պատժոււմ են իրենց տգիտութեան և վատ կրքերի շնորհիւ: Դեռ շատ հին ժամանակներից փիլիսոփաները և գիտնականները փորձել են և փորձում են ուսումնասիրել մարդկային կրքերը և նրանց ազդեցութիւնը մարդկային կեանքի և գործերի վրայ: Գիտնական Դէսկիւրէի փոքրիկ գրքովը հպարտութեան և սնափառութեան վերաբերեալ այդ տեսակի գրութեանցից մէկն է, որի գլխաւոր մասերի փոխադրութիւնը կարծում ենք անօգուտ չի լինի հայ ընթերցողի համար:

Հայ կեանքի և պատմութեան քիչ թէ շատ ուշադրութեամբ հետևողը անկասկած նկատած կ'լինի, որ մեր ազգի շատ թերութիւններից մէկն էլ սնափառութիւնն է: Բաւական է կարդալ մի երկու հատոր մեր կաթողիկոսների գործունէութեան վերաբերեալ դոկումէնտներից համոզուելու, որ ամեն մէկը նրանցից մեծ ձգտում է ունեցել ոչնչացնել միւսների գործերի նշանակութիւնը և ինքը երևալ, ձգտել է նսեմացնել շատ անգամ այլոց մեծ և առաքինի գործերը միմիայն սեփական անձնաւորութիւնը փալեցնելու համար: Մեր թագաւորների և նախարարների ու կաթողիկոսների կոիւնների մէջ էլ շատ անգամ այս կամ այն անձնաւորութեան սնափառութիւնն ահագին դեր է խաղացել:

Ազգերի կրթութիւնը դարերի ընթացքում է կատարուում, ուստի և զարմանալի չէ, որ այսօրուայ մեր կեանքում դեր խաղացողների կամ այսպէս ասած գործիչների շրջանում էլ սնափառութիւնը մեծ տեղ է

բռնում և շատ տնգամ իրանց արժանաւորութիւններով և խելքով ողորմելի մարդիկ շարունակում են մեծամեծ վնասներ հասցնել: Եւ այս բոլորը կատարում է սնափառութիւնից: Բայց դառնանք հեղինակին:

I

Ինքնայարգութիւնը և շրջապատողներից յարգուելու ցանկութիւնը, ասում է հեղինակը, հասարակական կեանքով ապրելու պահանջից է ծագում: Բայց որքան էլ կարեւոր է, որ մարդ ինքն իրան յարգէ և աշխատի ուրիշներից յարգուելու, սակայն այս մարդկային պահանջը բնական սահմանը անցնելուց յետոյ կորցնում է իւր օգտաւէտութիւնը և դառնում է հպարտութիւն և սնափառութիւն:

Իսկապէս հպարտութիւնն էլ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ յարգանք դէպի սեփական անձը, բայց տարբերութիւնը նրանումն է, որ հպարտ մարդը անպատճառ չափազանցնում է իւր արժանաւորութիւնը, աշխատում է իրեն ուրիշներից տելի յարգել տալու և առհասարակ իշխելու ուրիշների վերայ: Հըպարտութիւնը մի տեսակ հոգեկան հիւանդութիւն է, որ կապուած է լինում միշտ տգիտութեան հետ, որովհետեւ իսկական լուսամիտ մարդը հպարտ չէ կարող լինել: Հպարտութիւնն էլ ամեն մի հիւանդութեան պէս զանազան աստիճաններ և տեսակներ ունի: Այսպէս՝ հպարտութիւնը երեւան է գալիս գոռոզութեամբ, ինքնագոհութեամբ, յանդգնութեամբ, և այլն: Սնափառութիւնն էլ ուրիշներից գովասանք ստանալու սպասելի պահանջ է և սնափառ մարդը միմիայն մի ձգտում ունի, որ ուրիշները ուշադրութիւն դարձնեն նրա վրայ, խօսեն նրա մասին և ուրիշ ոչինչ: Մէկը ձգտում է ուշադրութիւն գրաւելու իւր մտացածին ձեռնարկութիւններով, միւսը իւր հագուստով, երրորդը իւր գեղեցկութեան մասին հոգալով, չորրորդը ինքնագոհութեամբ և այլն: Այս բոլորը այն տեսակ մարդիկ են, որոնց տիրում է միւսնոյն կիրքը: Այսպիսով թէ իւր կատարած և չկատարած գործերը գովաբանողը, թէ շուտիւ, և վատ-

նույն թէ գոռոզը միևնույն տեսակի մարդիկ են, որոնք գերի են հպարտութեան և սնափառութեան: Սրանք ձգտում են ուրիշներից բարձր երևան և այն տեսակ փառքի հասնել, որին իսկապէս արժանի չեն: Եւ շատ անգամ այս մեծակ մարդիկ այնքան կուրանում են իրանց կրքերով, որ իրօք կարծում են, թէ նրանք ուրիշների նման մարդիկ չեն, այլ մի ուրիշ տեսակ կամ ուրիշ կերպ ստեղծուած:

Հպարտը և սնափառը թէպէտ և իրար շատ նման են, բայց տարբերում են նրանով, որ հպարտը առհասարակ մեծ կարծիք ունի իւր մասին և կարծում է թէ ինքը պակասութիւն չունի, իսկ սնափառը ապրում է միմիայն ուրիշների կարծիքով: Հպարտը վերաւորում է երբ որ մէկը ցոյց է տալիս նրա թերութիւնները: Իսկ սնափառը երբ որ նրա վերայ ուշադրութիւն չեն դարձնում:

Յունաց փիլիսոփայ Դիոգինէսը յայտնի սնափառ մարդ էր և իւր տարօրինակ վարմունքներով աշխատում էր գրաւելու ժողովրդի ուշադրութիւնը: Մի անգամ նա գուրս էր եկել իւր տակաւից և կանգնել կտուրից թափուող ջրի տակ: Անց ու դարձ անող մարդիկ զարմանում էին և բարձրաձայն ցաւակցում փիլիսոփայի վարմունքին, բայց Պղատոնը, որ պատահամբ տեսաւ տյս դէպքը՝ ասաց—եթէ իրօք խղճում էք Դիոգինէսին՝ անցէք առանց նրա վերայ ուշադրութիւն դարձնելու: Սնափառները առհասարակ ծաղրալի են լինում, որովհետեւ ցուցամոլութիւնը նրանց կուրացնում է: Հարուստ երևալու համար շատերը ահագին ծախսեր են անում, խօսում են իրենց չունեցած գործերի և յաջողութիւնների մասին և ալլն և ալլն: Սնափառութեան և հպարտութեան մօտիկ յատկութիւնն է և ինքնավստահութիւնը, ինքնագոհութիւնը, գոռոգութիւնը և յանդգնութիւնը: Ինքնավստահ մարդը խորին կերպով համոզուած է, որ ինքը ունի մեծ արժանիքներ և նոյն իսկ տաղանդ, թէև իրօք նա զուրկ է այդ բոլորից: Ինքնագոհ մարդը միշտ մեծացնում է իւր արած գործերի և զբաղմունքների նշանակութիւնը և միշտ խօսում է նրանց մասին: Գոռոզ մարդիկ

միշտ մտածում են, որ իրենք ուրիշներին բարձր են և այս պատճառով երբեք պարզ և մաքրիմ յարաբերութեան մէջ չեն մտնում այն տեսակ մարդկանց հետ, որոնք մի մագի չափ ցածր են նրանցից ծագումով, հարստութեամբ, պաշտօնով կամ ընդունակութեամբ։ Սակայն այս տեսակ մարդիկ բոլորն էլ սահմանափակ խելքի տէր և բթամիտ են։ Հպարտութիւնը և սնափառութիւնը սակայն կարծես մարդկային կրքերի արմատն են կազմում։ Ոչ բոլոր մարդիկ ազա՛հ են, ոչ բոլորը արբեցող կամ որկրամու են, բայց համարեա բոլորը հպարտ են և յայտնի չափով սնափառ։ Գիտնականը և տգէտը, իմաստունն ու լիմարը, քաղաքակիրթ մարդը և վայրենին, ուժեղը և թույլը, աղքատն ու հարուստը, գեղջուկն ու իշխանը՝ բոլորն էլ յայտնի չափով հպարտ են և սնափառ, բայց տմեն մէկը իւր տեսակով է արտայայտում այս կրքերը։ Այսպիսով յայտնի է, որ զօրեղները ունին իշխանութեան հպարտութիւն, իշխանազրուները արեան հպարտութիւն, իսկ հարուստը հարստութեան, աղքատը խեղճութեան հպարտութիւն, որպէս և կայ գիտնական և յամառութեան հպարտութիւն։

Պասկալի խօսքերով հպարտութիւնը և սնափառութիւնը գերազանցում են մարդկային բոլոր արատները։ Հպարտութիւնը կամ ստիպում է ծածկելու թերութիւնները և կամ ընդհակառակը հպարտութիւնից ստիպուած մարդիկ աւելի տեսանելի են դարձնում իրենց արատները՝ ձգտելով զարմացնելու ուրիշներին։ Հպարտութիւնը շատ անգամ այնպիսի զօրեղ կերպով է տիրում մարդուն, որ նա պատրաստ է լինում նոյն իսկ սեռնելու, միայն թէ կարողանայ իւր մասին խօսել տալու։ Նոյն հեղինակի կարծիքով, այդ այնքան յատուկ է մարդուն, փոքրից մինչև մեծը, որ խոհարարը և համալը գիտնականի և փիլիսոփայի պէս հռչակուել են կամենում և ձգտում են ունենալ իրենց երկրպագուները։

Փառքի դէմ գրող հեղինակները ձգտում են նշանաւոր գրողի փառքի հասնել, իսկ կարգացողները հէնց կարգալու մէջ են տեսնում իրենց փառքի

գրաւականը: Սակայն Պասկալը չէ խուսափում խորհուրդ տալու թէ ինչպէս պէտք է վարուի մարդ: «Մարգս, ասում է նա, պէտք է իւր արժէքը ճանաչէ և իրեն պիտի յարգէ, որովհետեւ նա ընդունակ է բարիք անելու, բայց նա պէտք է չմոռանայ, որ նա ընդունակ է և չարիք ստեղծելու և ահա իւր այս յատկութիւնը պիտի ատէ: Մի խօսքով պէտք է քննադատօրէն և սառն կերպով վերաբերուել զէպի ինքը: Այս ճանապարհով միայն մարդ չի կուրանայ իւր կարծեցեալ արժանիքներով և կարող է կատարելագործուել:

II

Հպարտութեան և սնափառութեան յաճախակի պատճառները լինում են կրթութիւնը, շրջանը, քուլթիւնը, պատիւները, հարստութիւնը և տաղանդը: Բացի այս պէտք է իմանալ, որ հպարտութիւնը և սնափառութիւնը առհասարակ տգիտութեան և յիմարութեան հետ անբաժան են: Ինչ խօսք, որ հիւանդութիւնը, նիւթական կարիքը կամ զժբաղտութիւնը մարդուն չեն տրամադրում ինքնագոհութեան: Այս զգացմունքը յաճախակի աիրում է հարուստ և առողջ մարդկանց: Տեմպերամենտը նոյնպէս նշանակութիւն ունի: Զղային և մաղձոտ մարդիկ աւելի ենթակալ են հպարտութեան:

Տղամարդիկ աւելի տրամադիր են հպարտութեան, իսկ կանայք սնափառութեան: Դիտողութիւնը ցոյց է տալիս, որ ոչ բոլոր մարդիկ հաւասարաչափ բռնուած են հպարտութեան կրքով: Բանաստեղծները, դերասանները, գրագէտները և այլն աւելի ենթակալ են այս զգացմունքին: Հին ժամանակներում հպարտութեամբ յայտնի էին ստօյիկեանները, փարիսեցիք և ցինիկները, օրինակ՝ Դիոգինէսը և Արիստօֆանը, որոնցից վերջինին մի անգամ Սոկրատէսը ասաց, որ նրա սնափառութիւնը շորերի միջից էլ է երևում: Ամեն ազգ կամ ցեղ մի յայտնի կերպով է արտայայտում իւր հպարտութիւնը: Անգլիացիք, օրինակ, հպարտութեամբ ասում են, որ նրանք նշանաւոր երաժիշտներ են,

Ֆրանսիացիք պարծենում են իրանց գիտնականութեամբ, իսպանացիք ասում են, որ իբր թէ իրենք նշանաւոր զինուորներ են ևայլն: Դեռ Նապոլէոնը ասել է, որ անգլիական բարձր շրջանի հասարակութիւնը հպարտ է, իսկ ֆրանսիականը սնափառ:

III

Բօսուէտը ասում է, որ հպարտութիւնը ուրիշներից բարձրանալու և նրանց իշխելու մի անզուպելի կիրք է: Մարդս մի թույլ և չնչին տարած է, որ սակայն մըշտապէս ձգտում է հարստանալու և մեծանալու. երբոր նա չի կարողանում մեծանալ իւր բնութիւնը լաւացնելով և կատարելագործութեամբ նա դիմում է արտաքին ձևերին և զարդարանքներին: Հարստութիւն ձեռք բերելով՝ նա կարծում է որ ինքը նոյնպէս մեծանում է: Պատմութիւնը շատ օրինակներ ունի ծայրայեղ հրպարտութեան: Փիլիպպոս մակեդոնացին այնքան հպարտացաւ, որ վախենում էր մոռանալ թէ ինքը հողեղէն է, ուստի և ամեն օր ինքն իրեն կրկնում էր.—մի մոռանար, որ դու մարդ ես.—Պարսկաստանը նուաճելուց յետոյ Աղէքսանդր Մեծը պահանջեց, որ իրեն աստուածացնեն: Դոմիկիանոս կայսրը նոյնպէս հրամայեց, որ իրեն Աստուած անուանեն, իսկ Լուդովիկոս տասնևչորսերորդը հրամայեց իւր պատկերը արեգական նման նկարել: Նաբուգոդոնոսորը հրամայեց իւր արձանը ձուլել և պաշտել Աստուծու տեղ:

Մինչև անգամ գիտնականների շրջանում, ուր աւելի շատ են լինում խոհուն մարդիկ, սնափառութիւնը շատ անգամ նրանց էլ է վարակում: Շատ անգամ սահմանափակ ընդունակութիւնների տէր գիտնականներ սնափառութեան ազդեցութեան տակ այն տեղն են հասնում, որ ուժով կամենում են ուրիշների վզին փաթաթել իրենց մտքերը, ստիպում են լսելու իրենց երևակայութեան արդիւնքները: Մի փոքր զեղեցիկ կերպով խօսել իմացողը, մի քանի ոտանաւոր գրողը իրաւունք է համարում ամեն տեսակ հարցեր լուծելու և իւր վճիռները անսխալ համարել և ստիպել ուրիշներին ընդունելու այդ վճիռները: Բայց դուք փորձե-

ցէք ցոյց տալ նրանց գրուածների թերութիւնները, նրանց սխալները և գնահատել ըստ արժանւոյն, նրանց սնափառութիւնը, որ ոչ ոք չէր կարող կարծել թէ նրանք կուենան, ծալրայեղ կերպով երևան կգայ և նրանք սաստիկ կվերաւորեն: Միթէ կարելի է, որ հեղինակները սխալուեն, միթէ կարելի է հերքել նրանց անսխալականութիւնը: Սրանից կսկսուի մի բանակուիլ, որ տաքանալով կվերջանայ խայտառակ հայհոյանքով: Փքուած բանաստեղծներն և գիտնականները կսկսեն ամենաստոր պատկզիւներ յօրինելու և հայհոյելու բոլորին: Այստեղն է հասցնում սնափառութիւնը մինչև իսկ լաւագոյն մարդկանց, էլ ապա ինչ կարելի է ասել հասարակ մահկանացուների մասին: Սնափառութիւնը մարդու լաւագոյն զգացմունքները պղտորում է, փչացնում է լաւագոյն մտքերը և մթութեան մշուշով է պատում խելքը ու բանականութիւնը: Հպարտ և սնափառ մարդիկ հասարակութեան մէջ աշխատում են լաւ տեղ նստել և ուշադրութիւն գրաւել: Հպարտը սակայն աւելի վստահ և յանդուգն է: Նպփքում է և աշխատում է նմանուել հօր իշխանի, որ աշխարհի բաղտն է որոշում. նա գլուխը բարձր բռնած ուրիշների վրայ վերեւից է նայում. նրա քայլուածքում, շարժուածքներում և բոլոր ձևերում երևում է մի մարդ, որ ձգտում է իշխել և տիրել: Սնափառը այսպէս ինքնավստահ չէ. նա գլուխը բարձր չէ պահում և նրա քայլուածքը փքուն չէ, այլ ընդհակառակը նա սիրալիր է և մեղմասուն: Նրա շարժուածքը դիւրեկան է, նա աշխատում է գրաւել իրեն: Հպարտը առանձին տեսակ քայլուածք ունի, նա կարծես ամուր կերպով լենում է գետնին, որի մասին կարծում է թէ արժան չէ իւր ոտներին: Սնափառը քայլում է թեթև, ներգաշնակ շարժուածքով, կարծես կամացուկ ուզում է մէկին մօտենալ: Մի խօսքով հպարտը ձգտում է բարձր լինել բոլորից, իսկ սնափառ մտածում է միայն, որ նրա մասին փառքը տարածուի որքան կարելի է հեռու:

IV

Հպարտութեան և սնափառութեան կորստաբեր հետևանքները բազմաթիւ են: Ըստ յանցանքների արմատը մարդկային հոգու այս յատկութիւնների մէջ է կայանում: Հպարտութիւնը և սնափառութիւնը շատ անգամ առիթ են դառնում վրէժխնդրութեան, խանդոտութեան, կեղծաւորութեան, սպանութեան և ինքնասպանութեան: Պետական մարդկանց հպարտութիւնից և սնափառութիւնից ծագել են բազմաթիւ պատերազմներ և աղէտներ, ուր տասն հազարաւոր մարդիկ են կոտորուել: Նոյն պատճառից առաջացել են և յեղափոխութիւններ և ներքին փոխադարձ կռիւներ, որոնք խանգարել են հասարակական կեանքի կանոնաւոր ընթացքը: Ըստ անգամ մարդ չէ կարողանում հասկանալ, թէ ո՞ր աստիճանի վտանգաւոր արդիւնքներ են տալիս այս կրքերը: Աւստրիայում զեղջկուհիք, ասում են, զառիկ (МЫШЯКЪ) են ընդունում իրենց մարմնի կաշուին աւելի թարմութիւն և աչքերի հայեացքին աւելի արտայայտութիւն տալու համար: Սնափառութիւնից դրդուած մարդիկ աշխատում են շուտ կեանք վարել և այս պատճառով նրանք մեծ-մեծ յանցանքներ են գործում: Երեսխաները ծխել են սովորում լոկ մեծերին նմանուելու համար: Թէպէտ և հպարտութիւնը և սնափառութիւնը շատ նշաններով տարբերում են միմեանցից, բայց և շատ անգամ այս զգացմունքները միմեանց հետ կապուած են լինում: Սնափառութեան ազդեցութեան տակ մարդ անդադար ձգտում է փառք ձեռք բերել, իսկ յայտնի բարձրութեան հասնելուց յետոյ սկսում է այն աստիճան յափշտակուել իւր «եսով», որ ինքնամոռացութեամբ կարծում է, թէ ինքը բոլոր շրջապատողներից վեր մի հանճար է: Առաջ նա միմիայն սնափառ էր, իսկ այժմ սկսում է և հպարտ լինել: Առաջ նրան հետաքրքրում էր հասարակաց կարծիքը, իսկ այժմ նա ձգտում է իշխանութեան և յարգանք է սպասում ուրիշներից:

Շատ անգամ շրջապատողներն են մեղաւոր, որ մարդիկ հպարտանում են: Բաւական է, որ մէկը մի բարձր

դիրք է ստանում՝ չըջապատողներն իսկոյն սկսում են քծնել նրա առաջ, գովել նրա մեծ խելքը և ընդունակութիւնները, բնաւորութիւնը և հոգին: Կամաց կամաց նա ընտելանում է այս գովեստներին, որ նրա համար խորին պահանջ է դառնում: Եւ նա շատ անգամ ի վնաս իւր մարդկային արժանաւորութիւնների լսում է այս տեսակ գովեստներ:

V.

Հպարտութիւնը և սնափառութիւնը աշնպիսի արատներ են, որ շատ տարածուած են այժմ շնորհիւ ժամանակակից դաստիարակութեան: Մտեկան փոքր հասակից մենք սովորեցնում ենք նրանց կարծելու թէ նրանք շատ ընդունակ, խելօք, գեղեցիկ և շատ ուրիշ արժանիքներով օժտուած են: Բաւական է, որ երեխան մի խելօք խօսք ասի, մի փոքր շնորհքով պարէ կամ նուագէ՝ և մենք երկինք ենք հասցնում նրան: Բայց լետոյ մենք ինքներս զարմանում ենք թէ որտեղից է ծագել երեխայի մէջ ինքնավստահութիւնը, հպարտութիւնը և գովեստ ստանալու ծարաւը: Ի՞նչ խօսք, խրախուսելու համար պէտք է գովել, բայց միշտ պէտք է գովել միմիայն ըստ արժանւոյն և տեղին: Թերի դաստիարակութիւնը և անխտիր գովասանքները սաստիկ կորստաբեր ազդեցութիւն ունին երեխայի վրայ: Փոքր հասակից երեխային պէտք է սովորեցնել կարգապահութեան, համեստութեան, մաքրութեան և հնազանդութեան, որպէս զի մեծամիտ չդառնայ: Իրենց գիտութեան մասին մեծ կարծիք ունենալու պատճառով հպարտ և սնափառ մարդկանց բժշկելու համար պէտք է նրանց սովորեցնել սեփհական սխալները խոստովանելը: Փակ երբոր այս տեսակ մարդը սկսում է ճանաչել իւր սխալները՝ նա վերջը դառնում է շատ համեստ և պարտաճանաչ: Առհասարակ եթէ մենք կամենում ենք դաստիարակութեան միջոցով բժշկել երեխային հպարտութիւնից և սնափառութիւնից, մենք պէտք է գործենք բացի խրատներից և սեպհական օրինակով: Եւ իսկապէս ինչով է մարդը հպարտանում, եթէ ոչ առողջութեամբ,

գեղեցկութեամբ, հարստութեամբ և գիտութեամբ: Բայց քննէ տաղանդութիւնը. բաւական է մի հակառակ քամի, մի ժանտախտ կամ մի այլ պատահական զէպք և մեր առողջութիւնը ոչնչանում է: Նոյնը կարելի է ասել և գեղեցկութեան մասին. թէպէտ և ճիշտ է, որ գեղեցկութիւնը մի պարզ և, որ սակաւ ընտրեալներին է վիճակուում, բայց մի՞թէ գեղեցկութիւնը մի հաստատ և ամուր երևոյթ է: Հիւանդութիւնը, վիշտը, կարիքը այնպէս են ազդում, որ գեղեցկութիւնը թառամում է առանց որևէ հետք անգամ թողնելու: Գիտութեամբ ևս հպարտանալու մարդս ոչ մի խելացի հիմք չունի, որովհետև գիտութիւնը այսուամենայնիւ մարդու խելքի արգասիք չէ: Ամեն մի տգէտ, մի գիւղացի, մի ողորմելի աղքատ կարող էր նոյն գիտութիւնը ունենալ, ինչ որ գիտնականները, եթէ այլ պայմաններում մեծանար: Կարգացածը, սովորածը կամ լսածը մտաբերելը այնպիսի արժանիք չէ, որ մարդ նրանով հպարտանայ: Գիտութիւնը իսկապէս ուրիշների մտքերի և գիտողութիւնների մտաբերելն է և առհասարակ մարգկային կեանքը առանձին հիմք չէ տալիս հպարտութեան: Մտտ անգամ երեկուայ հսկան թուլացած հիւանդութիւնից, երեկուայ հարուստը տքնում է աղքատութիւնից, երեկուայ աշխատող ձեռքը և մտածող գլուխը այսօր անշնչացած է: Ոչ բժիշկը և ոչ օրէնսդիրը ոչ մի առանձին միջոց չունին բժշկելու մարդկային հոգու այս ախտերը: Միմիայն կրօնը և բարոյական գիտակցութիւնը կարող են օգտաւէտ լինել հպարտութեան և սնափառութեան դէմ: Կրօնն է, որ մարդուն գիտակցել է տալիս թէ նա տիեզերքի և Աստուծոյ առաջ մի շնչին արարած է, ուստի և ոչ մի իրաւունք և հիմք չունի հպարտանալու:

Վերջացնելով Դէսկիւրէի գեղեցիկ բրօշիւրի համառօտ պատմութեամբը, աւելորդ չենք համարում մի քանի նկատողութիւններ անելու: Հպարտութիւնը և սնափառութիւնը արեւելքում և առհասարակ Ասիայում աւելի տարածուած արատներ են քան Եւրոպայում. և այս երևոյթը շատ հասկանալի է: Բաւական է մի թեթեւակի հայեացք ձգենք մեր շրջապատող հասարակութեան:

վերայ համոզուելու համար, որ ներքին արժանաւորութիւններից զուրկ մարդիկ միայն կարող են հպարտ և սնափառ լինել, որովհետև այս լատկութիւնների շնորհիւ միայն կարողանում են իրենց դիրքը պահպանել: Աւելի լուսամիտ հասարակութեան մէջ ալդպիսի լատկութիւնների և արտաքին ձևերի և կեղծ արժանաւորութիւնների շնորհիւ ոչ տպրել կարելի է և ոչ լաջողութիւն ունենալ, որովհետև այնտեղ հասարակութիւնը գիտէ գնահատել մարդու իսկական արժանաւորութիւնները և ջոկել կեղծիքը ճշմարտից: Առհասարակ պատմութիւնը հարիւրաւոր և հազարաւոր օրինակներ է տալիս, որ ճշմարտութիւնը և բարիքը, համեստութիւնը ու օրինաւորութիւնը վերջնական լալթանակ են տանում: Չպէտք է ի հաւկէ շլանալ ժամանակաւոր սխալներով, որովհետև ճշմարտութիւնը ու լոգիկան, որ կեղծիքի, հպարտութեան և սնափառութեան հակառակ հասկացողութիւններ են, ամբոխի համար ուշ են հասկանալի դառնում: Ոչ միայն անհատներ, այլ և ահաւելի պետութիւններ շատ անգամ պատժւոյ են, երբոր ճշմարտութիւնից և լոգիկայից հեռանում են ու սնափառութիւնից կամ անարժան հպարտութիւնից զրդուած մոռանում են լաւիտենական արդարութեան օրէնքները: Այս իսկ պատճառով կործանուեց Հռոմը, Բաբելոնն ու Հրէաստանը, որպէս և Մեծն Նապօլէօն: Այո, միմիայն արդարութիւնը ու ճշմարտութիւնը, լոգիկան և ճշմարտ խելքը և ոչ արտաքին ոյժն է տիրում աշխարհին: Այս ճշմարտութեան ուժը հասկանալու համար պէտք է միմիայն ուշադրութեամբ համեմատել Եւրոպայի և Ասիայի դերը և ուժը և հասկանալ, որ ևրոպական սկզբունքներն և հասկացողութիւնները ամեն տեղ իրենց գերազանց ուժը արտայայտում են, ուր մուտք են գործում: Իսկ իսկական ևրոպացին, Քլադստօնն ու Կանտը համեստութեան կատարեալ տիպարներ են եղել:

ԳԱՐ. ՆՆԳԻՐԱՐԱՆՆ

ԳԺԵՐ ԳՅՈՐԿՈՒ ԿԵԱՆՔԻՑ

Ամենամօտիկ տարիներս ռուսաց գրականութեան մէջ մեծ ազմուկ հանեց Մակսիմ Գօրկիյն: Ինչպէս յայտնի է, նա երկար տարիներ թափառական կեանք վարելով ստիպուած է եղել հացի խնդրի համար ամեն տեսակ գործի ձեռք զարնել, ոչ մի աշխատանքից, որ կարող էր մի կտոր ցամաք հաց տալ, չփախչել: Նորա վիճակի մէջ եղել են շատ շատերը, բայց քչերին է յաջողուել արտաքույ կարգի շնորհքի կամ տաղանդի շնորհիւ դուրս գալ իրենց ընկած դրութիւնից: Իրանցից մէկըն է նաև Շալեապինը, ներկայումս Ռուսիայում հռչակ վայելող երգիչը: Բայց սրանից մի 10—12 տարի առաջ Մ. Գօրկին աւելի յարգ է ունեցել իբրև երգիչ, քան թէ Շալեապինը: Այսպէս, օրինակ, մի անգամ մի անտրպրէնէօր Վոլգայի քաղաքներից մէկում զուարճանոցի համար խումբ է կազմելիս եղել: Եւ որովհետև այդ միջոցին Գօրկին ու Շալեապինն առանց գործի են եղել, ուստի նրանք էլ դիմել են, որ իրենց խմբի մէջ ընդունեն: Ձայները փորձելով տեսել են, որ Գօրկին բաւական լաւ երկրորդ տենօր է, իսկ Շալեապինի ձայնը փոխուելու շրջանում լինելով, նրան չեն հաւանել և չեն ընդունել:

Գօրկին, ինչպէս նկատեցինք, ամեն տեսակ գործի մէջ եղել է և նրա ձեռքի ուժը հէնց նրա մէջն է, որ նա իւր տեսածն ու քաջածը նկարագրում է զարհուրելի ճշտութեամբ: «Լուծայի» համարներից մէկում հրատարակեցինք նրա «26 տղամարդ և մի աղջիկ» պատկերը: Այդ պատկերի նկարագիրը լրացնելու համար աւելորդ չենք համարում յիշել, որ Գօրկին ինքն էլ մասնակցում էր այնտեղ և իւր յիշողութիւնների մէջ այդ մասին ասել է Լեինին... «Առ հասարակ այդ միջոցներին (սրանից 10—12 տ. առաջ), ես սիրում էի երգել և կարողանում էլ էի երգել: Մանաւանդ շատ էինք

երգում երբ որ փռնում, հացթուխների արտէլի մէջն էի աշխատում: Սարսափելի վատ պայմանների մէջ էինք աշխատում. առաւօտեան վաղ սկսում էինք գործը և գիշերը ուշ վերջացնում: Այդ դժոխային դրութեան մէջ միակ միւլթարութիւնը երգն էր. սաղ օրը երգ էր: Երբեմն խմբով էինք երգում, երբեմն մենակ: Մանաւանդ շատ լաւ էր երգում չինգեանա Պաշկան: Երբեմն բոկեղնելը կձգէր փուռը, կլենուէր թիակին, աչքը կփակէր ու կսկսէր երգել, այնպէս երգել, որ ջիգեարդ կայրի: Նրա երգը մի այնպիսի թախիժ էր ձգգում, որ երբեմն պահանջում էին, որ լռի: Իսկ չինգեանան այնպէս էր իւր երգով լափշտակում, որ աշխարքիս երեսին ամեն բան կմոռանար: Շատ անգամ բոկեղները փռնից այրուած դուրս կգային:

Այժմ արդէն Գօյրկին ձայն չունի: Նա այդ բանն այսպէս է բացատրում: Մի անգամ ես երկաթուղու վըրայ գիշերապահի պաշտօն էի ստացել: Աշնանային մի մութ գիշեր պէտք է պահպանէի մի կոյտ Խլով լըցրած ջուայներ: Սաստիկ վատ եղանակ էր, ցուրտ քամի էր փչում, յորդ անձրևը վերևից թափւում: Տափատանն այնպէս խաւարել էր, որ մատդ աչքը կոխէիր, բան չէր երևայ...: Յանկարծ քամին բաց արաւ ջուայների վրայ ծածկած բրեզէնտը: Ինչ արած. պէտք էր վերև բարձրանալ, նորից ծածկել. ահա կոյտի վերևում քամին վաթաթեց, քլուեց ինձ բրեզէնտի մէջ և ներքև շարտեց: Եւ այնպէս պինդ կպայ երկաթուղու գրծին կամ մի ուրիշ բանի, որ իսկոյն ուշագնաց եղայ...» Դրանից յետոյ Գօյրկու վիզն ուռչում է. անդամահատում են ու դրանով էլ ձայնը կորչում:

1898 թուին Նիժնայի ցուցահանդէսին Գօյրկին ՕԴԵՏՔ. ԼԻՏ. ի թղթակցի պաշտօնն է վարելիս եղել. բայց նա գտնուել է մի այնպիսի տաժանելի դրութեան մէջ, որ պողոջութիւնը կորցրել, թոքախտ է ստացել: Իսկ պատանեկան հասակում նրա կեանքն այնպէս էր դարսուած, որ ստիպուած էր անձնասպանութեան զիմել. բայց ձեռքը դողդողում է, գնդակը նպատակից վրիպում և Գօյրկին սաղ մնում:

ՄՈՒՇԷ Վ.

Ղ Ն Ր Ն Դ Ն Ղ

Ղարադադի դիրքը

Ղարադադը, որ հայերի համար երջանիկ ժամանակներում Փայտակարան անունն էր կրում, ներկայ Պարսկաստանի հիւսիս-արեւմտեան ծայրում մի լեռնային գաւառ է Ռուսական սահմանագլխի վրայ, որից բաժանուած է Երասխ գետով:

Գարսուդադի ազգաբնակչութիւնը

Գարադադի ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը թուրք է, կան նաեւ քիւրդեր, իսկ հայերի թիւը հասնում է 7000-ի: Հայ գիւղերը գտնւում են անտառուտ սարերի հովիտներում հետեւեալ հինգ գաւառակների մէջ.

1. Տզմար՝ 6 գիւղ.
2. Հասանով՝ 4 գիւղ.
3. Մէշաւիարա՝ 5 գիւղ.
4. Մնճէվան՝ 5 գիւղ.
5. Քէյվան՝ 9 գիւղ:

Ուրեմն ամբողջ Ղարադադում կան 29 հայ գիւղեր:

Ա. Տզմար

Տզմարի հայ գիւղերն են՝

1. Աղաղան, 42 տուն: Ունին մէկ եկեղեցի, առանց քահանայի. մէկ անշուք ուսումնարան, որ գտնւում է «Թաւրիզի Հայուհեաց Բ. Մ. Ընկերութեան» հովանաւորութեան տակ և կառավարւում է ամբողջովին նրա ծախքով: Ուսումնարանը ունի մի ճոխ գրադարան, որից, զժբաղդաբար, գիւղացիք օգտուելուց շատ հեռի են: Գիւղատէրը քիւրդ է:

2. Իւրկիւթին՝ 51 տուն: Ունին մի եկեղեցի և մի քահանայ: Այս տարի սկսեցին շինել մի ուսումնարան և մտադիր են ուսուցիչ խնդրել յիշեալ ընկերութիւնից: Գիւղատէրը քիւրդ է:

3. Ղշլախ՝ 39 տուն: Ունին եկեղեցի առանց քահանայի: Ուսումնարան և ուսուցիչ չկան: Գիւղատէրը քիւրդ է:

4. Սարդու՝ 48 տուն: Ունին եկեղեցի և մէկ քահանայ: Ուսումնարան և ուսուցիչ չկան: Գիւղատէրը քիւրդ է:

5. Խանակեա՛ճ՝ 96 տուն: Մի գեղեցիկ եկեղեցի, շատ հին և անյիշատակ, և մէկ քահանայ: Թումանեանցի բոյր տիկին Ալիլ Տէր Յակոբեանցն 1898 թուականին այնտեղ կառուցել է մի փառաւոր ուսումնարան և հոգում է ուսուցչի ուսմանը և դասական առարկաներ: Հատ ցաւալի է, սակայն, որ բարերար տիկնոջ այս կրթական հաստատութիւնը շահագործուելով նորա կողմից նշանակուած հոգաբարձուի ձեռքում և մի տղէտ աւիրագու—ուսուցչի կառավարութեան շնորհով՝ մինչև ցարդ ցանկալի արդիւնքը չէ տուած: Յարգելի հիկնոյ բարերարութիւնը բացարձակապէս ապարդիւն կմնայ, եթէ ուսումնարանը չյանձնուի կարող ձեռքերի: Լաւագոյն կրիւնէր ուսումնարանը դնել Թաւրիզի Լ. Բ. Մ. ընկերութեան խնամքի ներքոյ, որի ձեռնհասութեան շնորհիւ դպրոցը կդադարի յարդանոց լինելուց: Գիւղատէրը քիւրդ է:

6. Ղուլուտի՝ 34 տուն: Ունին եկեղեցի առանց քահանայի, իսկ ուսումնարան չկայ, ո՛չ էլ ուսուցիչ: Գիւղատէրը թուրք է:

Բ. Հասանով

Հասանովի հայաբնակ գիւղերն են՝

1. Նորաշէն՝ 40 տուն: Ունին մի եկեղեցի և մի քահանայ, ուսումնարան և ուսուցիչ չկան:

Այս գիւղից 4 վերստ հեռաւորութեամբ գեղատեսիլ և անտառապատ ձորի մէջ բլուրի վրայ անյիշատակ ժամանակներից կանգնած է Ս. Գէորգ «Յոյժ» Մենաստանը, որ միանգամայն յայտնի ուխտատեղի է: Հրջակայ չորս գիւղերի ընդարձակ հողերն ու անտառները պատկանում են այս եկեղեցուն, որ սակայն հակառակ իր հարուստ եկամուտներին (աւելի քան 1500 բուբլի տարեկան)՝ այսօր կիսաւեր դրութեան մէջ է գտնոււմ, վասն զի նրա սեպհական հարստութիւնից նոյն իսկ մի կոպէկ չի գործածոււմ նրա բարեշինութեան և նրա ընդարձակ հողերը արդիւնաբերող թշուառ գիւղացիների բարեւլաւութեան համար: Թաւրիզի ազգ. հոգաբարձութիւնը այդ եկեղեցու կալուածների եկամուտը յատկացրել է քաղաքի Արամեան ուսումնարանին: Դժոն ճշմարտութիւն. Թաւրիզի բարե-

կեցիկ բաղաբազու զաւակը գիւղացու արինաքիրտ աշխատութեան արդիւնքով կրթուում է: «Գծում գիւղացու երեսան ի՞նչ իրաւունք ունի կրթութեան բարիքները վայելելու» ասում է 20-րդ դարի բաղաբակրթուած բուրժուան...:

Գիւղը պատկանում է Ս. Գէորգ եկեղեցուն:

2. Լիւմա՝ 18 տուն: Մի եկեղեցի առանց բաճանայի. իսկ ուսուցիչ և ուսումնարան չկան: Գիւղատէրը քիւրդ է:

3. Վինակիւհ՝ 15 տուն: Մի եկեղեցի: Քաջանայ, ուսումնարան և ուսուցիչ չկան: Գիւղատէրը քիւրդ է:

4. Օղա՝ 35 տուն: Ունին եկեղեցի, բայց ո՛չ բաճանայ, ո՛չ ուսումնարան և ո՛չ ուսուցիչ: Գիւղի կէսը պատկանում է Յոյժ եկեղեցուն, իսկ կէսը քիւրդի:

Գ. Մէշափարա

Մէշափարայի հայ գիւղերը՝

1. Մէզկիթ՝ 40 տուն: Ունին եկեղեցի, առանց բաճանայի. ուսումնարան և ուսուցիչ չկան: Գիւղը պատկանում է Թումանեաններին:

2. Ողան՝ 65 տուն: Ունին երկու եկեղեցի, բայց բաճանայ չկայ: Թումանեանք այս գիւղում ունին մի գեղեցիկ եռալարկ ամառատուն, որի միջնալարկը յատկագրուած է երկսեռ սաների զասատան համար: Իսկապէս գնահատելի է Թումանեանների բարերարութիւնը ուսումնարանի վերաբերմամբ: Գիւղը պատկանում է Թումանեաններին:

3. Քալալա՝ 25 տուն: Ունին եկեղեցի, բայց բաճանայ, ուսումնարան և ուսուցիչ չկան: Գիւղը պատկանում է Թուրքի:

4. Կէրմանաւ՝ 35 տուն: Ունին եկեղեցի և բաճանայ: Ուսումնարան և ուսուցիչ չկան: Գիւղատէրը քիւրդ է:

5. Նէփէշլ՝ 16 տուն: Ունին եկեղեցի, բայց բաճանայ, ուսումնարան և ուսուցիչ չկան: Գիւղատէրը քիւրդ է:

Դ. Մնձէվան

Մնձէվանի հայ գիւղերն են՝

1. Սեւահող՝ 25 տուն: Ունին եկեղեցի. բաճանայ, ուսումնարան և ուսուցիչ չկան:

2. Էմրէղիւ՝ 40 տուն: Ունին մի եկեղեցի և գիւղի ժողովրդը տեղ անյիշատակ ուխտատեղիներ: Քաջանայ չկայ, ոչ էլ ուսումնարան և ուսուցիչ: Գիւղը պատկանում է Թումանեաններին:

3. Քարազուխ՝ 35 տուն: Ունին եկեղեցի, բայց քահանայ, ուսումնարան և ուսուցիչ չկան: Գիւղը Թումանեաններին է:

4. Վարդանաշէն՝ 20 տուն: Սրանք Հինգ տարի առաջ Քէվան գաւառակից գաղթելով այստեղ՝ նոր գիւղ են հաստատել Թումանեանց պ. Վարդանի անունով: Ունին եկեղեցի, բայց քահանայ, ուսումնարան և ուսուցիչ չկան: Գիւղը պատկանում է Թումանեաններին:

5. Վինէ՝ 85 տուն: Ունին եկեղեցի և քահանայ: Մի մաստուռ էլ կայ գիւղից դուրս Սուրբ Յովհաննէս անունով: Ուսումնարան և ուսուցիչ չկան: Գիւղը պատկանում է Թումանեաններին:

Ե. Քէյվան

Քէյվանի հայ գիւղերն են՝

1. Սըղըն՝ 100 տուն,
2. Ղասումաշէն՝ 60 տուն,
3. Բերդ՝ 40 տուն,
4. Ասրան՝ 50 տուն,
5. Մըհրտաւ՝ 20 տուն,
6. Նորաշէնք՝ 20 տուն,
7. Աշրասպ՝ 20 տուն,
8. Սիւրիւն՝ 30 տուն,
9. Դէօկդարաւ՝ 60 տուն:

Այս 9 գիւղերն էլ ունին եկեղեցի, բայց միայն Սըղընի և Ղասումաշէնի մէջ կան մէկ մէկ քահանայ. իսկ ոչ մի գիւղում ուսումնարան և ուսուցիչ չկան:

Հարադաղի արդիւնաբերութիւնը

Հարադաղի հիւսիսային կողմը, որ տափարակ դիրքով ձգուած է լեռնախմբի ստորոտում Արաքսի ափերի երկարութեան վրայ և ուր ալգաթնակութիւնը միայն թուրք է, ժողովուրդը պարապում է այգեգործութեամբ և բամբակի ու բրնձի մշակութեամբ, իսկ լեռնային մասում, ուր դառնում են հայաբնակ գիւղերը, մինը միւսից 3—12 վերստ հեռաւորութեամբ, գիւղացւոց պարապումներն է միայն երկրագործութիւնը, որով արտադրում են ամեն տեսակ հացարդյոսեր: Իսկ անասնապահութիւնից մեծ օգուտ չի ստացւում. իւրաքանչիւր տուն իր պահած կաթնատուներից հազիւ պատրաստում է ընտանի-

քի անհրաժեշտ և ամենասիրելի ուտելիքը— մածունը:

Ղարադաղի լեռների մեծագոյն մասը ծածկուած են խիտ անտառներով, որտեղից մեծ քանակութեամբ փոխադրուած են վառելափայտ և ածուխ: Բայց զժրադաբար կառավարութեան և զիւղատէրերի անհոգութեան պատճառով անտառները անխընայ կտրատուելով՝ սարերը զրկուած են իրենց բնութեան գեղեցիկ կարգերից և ընակիչները՝ իրենց զլխաւոր պէտքերից:

Ղարադաղի անտառները լի են բազմատեսակ վայրենի գազաններով և երէններով, որոնցից օգտուած են գիւղացիները:

Ղարադաղի լեռներում առատութեամբ գտնուած են երկաթի, պղնձի, արծաթի և աղի հանքեր, բայց պարսիկ կառավարութիւնը ևրբէք չի մտածում այդ թաղուած գանձերը դուրս բերել: Մի քանի տարի առաջ ոռոսական մի ընկերութիւն արտօնուել է շահագործել պղնձի հանքերը, բայց գործը առ այժմ առկախ է մնացել:

Փիզիքսկան կացութիւն

Ղարադաղը իր լեռնային և անտառուտ գիրքի շնորհով առողջարար օդ և համեղ ու սառն ջրեր ունի: Ղարադաղցին առողջ և ուժեղ կապուածք ունի: Նրա միակ հաճոյալի զօսանքն է որսորդութիւնը, այնպէս որ արօրի չափ սիրելի է նրան ե՛ւ հրացանը, որը լաւ գիտէ գործածել:

Բարոյական կացութիւն

Ղարադաղցու մտաւոր և բարոյական դրութիւնն իմանալու համար բաւ է մի ակնարկ ձգել վերեւ յիշուած զիւղերի վիճակագրութեան վրայ. — 29 հայ զիւղերի մէջ (ուր կայ 1200 տուն բնակչութիւն) երեք ուսումնարան միայն կայ և 10 քահանայ, այն էլ ամենախեղճ դրութեան մէջ: Երեւակայեցէք դաւաւոր բռնութիւնների տակ ստրկացած մի ժողովուրդ, որ տըգիտութեան ճիրանների մէջ խեղդուած՝ կորցրել է իր ազգայնական ու մարդկային զգացումը և դէպի լաւը ունեցած ամեն ընդունակութիւն, նենգութեան և ատելութեան զաղրալի զոյները, և ահա՛ դուրս կգայ ձեր առջև Ղարադաղցու տիպը:

Նիւթական կացութիւն

Ղարադաղի հօլը թեև իր բերրիութեամբ տալիս է բընակիչներին բաւականաչափ ապրուստի միջոց, սակայն խեղճ

գիւղացիները կալուածատէր խաների ու բէգերի հարստահարութիւններէն և անսովոր քմահաճոյքներէն ենթարկուած լինելով՝ չեն կարողանում իրենց չարատանջ վաստակի արդիւնքը վայելել և մնում են միշտ տնտեսական անձուկ կացութեան մէջ, զուրկ մինչև իսկ կեանքի տարրական պիտոյքներից:

Տուրքեր

Ղարաղաղի գիւղերի վրայ կառավարութեան կողմից նշանակուած են երկու տեսակ տուրքեր—մալիյէթ և դէլլէ—որոնք ըստինքեան շատ թեթեւ են համեմատած ուրիշ երկիրների կառավարական տուրքերի հետ: Բայց բիրդ գիւղատէրերը այդ տուրքերը իրենց կողմից տասնապատիկ աւելացրել են: Ենթադրենք՝ եթէ 50 տուն ունեցող մի գիւղի վրայ կառավարութիւնը որոշել է տարեկան 30 թուման ¹⁾, գիւղատէրը բռնութեամբ գանձում է 100—200 թուման և այս գումարից միայն 30-ը հասցնում է տէրութեան գանձարանին:

Իսկ կալուածատէրը իր հողերի համար ստանում է տասանորդի տուրք, որի չափը կախուած է նրա քմահաճոյքից: Տասանորդը լինում է 10—25 տոկոսով:

Այդ բաւական չէ. կան նաև մի շարք անանուն տուրքեր: «Անանուն» ասում եմ, վասն զի ի՞նչ անուն կարելի է տալ, զոր օրինակ, երբ գիւղատէրը 10 20 ձիաւորով գալիս է գիւղը և այնտեղ 2—3 օր փառաւորապէս ուտել խմելուց յետոյ գիւղացոց ենթարկում է 40—50 թուման ծախքերի: Ի՞նչ անուն տալ, երբ գիւղացոց մէջ պատահած ամենափոքր մի վէճի համար բէգը ստանում է 5—10 թուման: Ի՞նչ անուն տալ, երբ գիւղացու մի ուն է աչքի ընկնող ձին, ջորին, հրացանը և այլն գիւղատիրոջ ցանկութիւնը գրգռելով պահանջում է անիրաւարար և չտրուած դէպքում գիւղացին փանակոծութեան և տուգանքի է ենթարկւում: Այս և սրա նման բազմաթիւ աներեւակայելի բռնութիւնների տակ ընկճուած գիւղացին պարտաւորուած գիմում է օտարութեան և պանդխտութեան մէջ դառն բրտինքով աշխատում է իր աղայի անյագ փորը կշտացնելու: Այսօր Ղարաղաղում չկայ մի հայ գիւղ, որ 30—100 երիտասարդ յոգեր չունենայ Վովկասում...:

Բացի գիւղատէրերի անարդար պահանջներից հայերի ազդանքները յաճախ գողացւում են չրջակայ աւազակ թուր.

¹⁾ Մէկ թումանը մօտաւորապէս 2 րուբլի է:

քերից, որոնց պատժելու համար ոչ մի ջանք չի լինում կալուածատերերի կողմից: Քսան տարի առաջ Ղարադաղը աւազակների սպանութեան ու կողոպուտի բացարձակ ասպարէզ էր դառել շնորհիւ թոյլ կառավարութեան: Սակայն Մխիթարեան Ստեփանոս եպիսկոպոսի եռանդուն գործունէութիւնը և աշաւուրջ հսկողութիւնը վերջ էին տուել այդ բարբարոսութիւններին և հայերի վիճակը բարելաւել էր: Ստեփանոսի անունը մեծ յարգանքով է յիշում զարդ երախտագէտ Ղարադաղու բերանում, մանաւանդ երբ այդ քաջ և ազգասէր հովուի մահից յետոյ իրենց ահոյի դէմքերը ցոյց տուեցին դարձեալ այդ չարագործ բէգերն ու կործանիչ աւազակները, որոնք մի քանի տարիներ հանդ. Ստեփանոսի սարսափից մկան պէս ծակերն էին մտել:

Այսպէս ուրեմն բարոյապէս ու տնտեսապէս տանջուող Ղարադաղին տարիներից ի վեր ողբալով իր պահապան հրեշտակի անդառնալի կորուստը՝ ակնկալում է նոր մեսիայի գալստեան, իսկ մենք սիրում ենք հաւատալ, թէ նորեկ թեմ. առաջնորդը մեր յոյսը արդարացնելու համար պիտի լինի այդ սպասուած մեսիան, և պիտի հաստատէ Ղարադաղում մի «Գործակալութիւն», «առաջնորդական փոխանորդութիւն»—ինչ անուն ուզում էք տուէ՛ք, վերջապէս մի բանիւրուն և աշխատող պաշտօնական անձ, որ ժողովրդին ժօտիկ ապշելով ականատես վկայ լինի նրա բազմազիմի գաւերին և ջանայ փրկել այս մոռացուած հայութիւնը, և այդ՝ անհրաժեշտ է, վասն զի «աչքից հեռու, սրտից էլ հեռու», ասում է ժողովրդական առածը:

Թշուառութեան ամենակատաբեալ պատկեր են ներկայացնում մարդկային պահանջներին բաւականութիւն տուող բաղադրներից անջատուած այս հեռաւոր գիւղերը:

Այստեղ աղքատութիւնն ու տգիտութիւնը իրենց սուր ճանկերի տակ յօշոտում են խեղճ մարդ—կենդանիներին: Ի՞նչն է ստիպում այս երկոտանի արարածներին շարունակել իրենց ջանքախուած կենքը այսպիսի խուլ անկիւնում. ի՞նչ գերբնական ոյժ է, որ նրանց գամել է այս հողի վրայ. ինչո՞ւ նրանք խելագարի նման առանց առաջ ու ետ նայելու իրենց ողորմելի գոյութիւնը քարշ են տալիս սիրայօժար համբերատարութեամբ: Վերջապէս ինչո՞ւ նրանք լաւագոյն մի վիճակ ձեռք բերելու գէթ ցանկութիւնն իսկ չունենն:—Այս հարցերի

կողմնակի պատճառները շատ ու շատ են, իսկ սրանց միակ աղբիւրն է մարդկային անարդարութիւնը, որ իր ճիւղաղային կերպարանքով յայտնուում է առաւելապէս թշուառ գիւղացու կեանքը բննողի առջև:

Հարստութեան և բաւականութեան մէջ ապրող երջանիկ մարդիկ իրենց առօրեայ զուարճութիւնների մէջ ժամանակ իսկ չեն ունենում ուշադրութիւն դարձնելու աղքատի թշուառ դրութեան վրայ: Նրանք իրենց շուրջը շարունակ աղքատութիւն ու թշուառութիւն տեսնելով՝ տառապող մարդկութեան կեանքը նրանց չի հետաքրքրում: աղքատի դժնդակ կացութիւնը մի սովորական և գուցէ բնական երևոյթ է դառել հարուստի աչքին: Տաք շորերով պատսպարուած և փորը կուշտ պարոնը կադրի մէջ փողոցում անցկենալիս մի՞թէ կանգ է առնում և մի րոպէ մտնում է սոված ու մերկ աղքատի դրութեանը, որ ձեռը պարզած ամօթխածութեամբ ողորմութիւն է խնդրում: Պարոնը իր ընտանիքի բարեկեցութեան ու զուարճութեան համար արած շուսյլ ծախքերի միջոցին մտաբերում է արդեօք աղքատի թշուառ զաւակների մասին: Հատ շատ՝ այդ աղքատին տեսնելիս մի քանի կոպէկ չպրտում է նրա երեսին և իր պարտականութիւնը կատարած լինելու սրտի կեղծ գոհունակութեամբ հեռանում է՝ նրա վրայ մի արհամարհական ականարի ձգելուց յետոյ: Այո, հարուստը արհամարհում է աղքատին, բարոյապէս ու ֆիզիքապէս փչացած, գող, ծոյլ դրամատէրը զգուանք է զգում առողջ, ազնիւ և արդիւնաբերող աղքատ գիւղացու տխուր տեսքից, որովհետեւ այս վերջինիս նա մարդ չի համարում: Հարուստը երբէք չի ուզում հաւատալ, թէ աղքատն էլ նրա պէս ընդունակ է սիրելու, ուրախանալու և վայելելու: Նա երբէք չի էլ ընդունում, թէ մարդկութեան այդ տառապող՝ քայց իր տառապանքի մէջ այնքան վեհ մասսան օգտուած է նրանից աւելի բարձր զգացումներով և բնութեան բարիքներից՝ հաւասարապէս օգտուելու իրաւունք ունի: Հարուստը կարծում է թէ կեանքի բոլոր վայելքները միմիայն իրեն են պատկանում, վասն զի հացից և ուսումից զուրկ գիւղացու և բանուորի նիւթական ու մտաւորական չքաւորութիւնը կալուածատէրի և դրամատէրի աչքին սովորական է: Այսպէս ուրեմն հարուստը այդ սովորական երևոյթի առջև աղքատի դրութիւնը չնկատելով՝ գրքերի ու պարբերական հրատարակութիւնների միջոցով պիտի ծանօթանայ նրա

Հետ և մի գաղափար կազմէ նրա տխուր վիճակի մասին: Արդ՝ մարդկային անարդարութիւնների դէմ բողոքող ինտելիգէնտի պարտականութիւնն է յաճախ իր գրուածքի նիւթը վերցնել հալածուած ու տանջուած ժողովրդի արգահատելի կեանքից: Մարդկութեան այս ընկած տարրը բարձրացնելու համար աշխատելը մի սրբազան պարտք է շատ ու քիչ խիղճ ունեցողի համար:

Ղարազաղի հայերի ցաւալի կազութիւնը պարզելուց յետոյ մնում է ինձ խնդրել նրա ճարը: Մեր ներկայ հոգեւորականներից Ղևոնդ երէցներ՝ և մեր աղնուականներից Վարդաններ չեմ պահանջում այժմ Ղարազաղի հայի համար: Ապատութեան զինուորի պահանջը չէ սա, որից գուցէ սարսափէին մեր հոգեւորականն ու միլիոնատէրը: Ղարազաղցու պահանջը շատ համեստ է. նա աղերսանքով խնդրում է իր հովիւներից մի քիչ հոգատարութիւն գայլերի ձեռքը մնացած հօտի վրայ, և միլիոնատէրին աղաչանքով ձեռք է պարզում իր զաւակի կրթութեան համար գէթ մէկ առ հարիւր տոկոսը այն գումարից, որը շոպյօրէն մսխում է ամեն օր...:

Ղարազաղ, 13 յուլիս 1904

Ե. ՅՈՎԱՍՏԱՓԵԱՆՑ

ԿԱՆԱՆՅ ՀԱՐՅԻ ՄԱՍԻՆ ¹⁾

Կանանց դրութիւնն Ամերիկայում.

Թէև Ամերիկան նոր աշխարհ է համարուում և իր քաղաքակրթութեամբ Եւրոպայից նոր, բայց և այնպէս կան բաներ, որոնցով նա Եւրոպային գերակշռում է, այնպէս որ, որչափ Ամերիկայի նախկին բնակիչներն իրանց հիմնարկութիւններով, բնաւորութեամբ, սովորութիւններով, նիստ ու կացով տարբեր էին Եւրոպայից, կարելի է ասել սամերիկուհին այնչափ էլ իր քոյր եւրոպական կնոջից տարբերուում է թէ իր բնաւորութեամբ, թէ ընտանիքի մէջ ունեցած դիրքով, և թէ հասարակական և տնտեսական պայմաններով: Այն ինչ Եւրոպայում կինը գիտնական հետազոտութեան նիւթ է դառել, նրանց մտաւոր, ֆիզիքական ընդունակութիւնները չափում, ձևում, համեմատում են, նրա համաձայն էլ օրոշումներ են կայացնում, որա՛ հակառակ Ամերիկան գործին ալ տեսակէտով է նայում: Նրանք կանանցը մարդկանց հաւասար են համարում և ամեն մասնագիտութեան ու գործի մէջ ազատ ասպարէզ են տալիս, այնպէս որ կինն Ամերիկայում բոլորովին ազատ, ինքնուրոյն է և իր ոյժերով առաջ գնացող:

Թէ ինչո՞ւ ամերիկուհին այնչափ իրաւունքներ է վայելում, դժաւ պատճառը պէտք է օրոնել նախկին ամերիկուհիների պատմական գրութեան և հանգամանքների մէջ. հէնց սրանք հիմք դրին և առաջ բերին ներկայ Ամերիկուհու անկախ և ազատ գրութիւնը: Պատմութիւնից յայտնի է, որ XVI և XVII դարերում անգլիական ժողովրդի և կառավարութեան մէջ մեծ

¹⁾ Տես «Լուծայ» № 4.

իրարանցում, խռովութիւններ առաջ եկան: Ստիւարտների ցեղից յառաջ եկած կաթոլիկ թագաւորներն իրենց նախարարների և կաթոլիկ կղերի դրդմամբ ամեն տեսակ տանջանք, հալածանք յարուցին եպիսկոպոսական, բողոքական և պարզակրօններին պատկանող ժողովրդի դէմ և այս աղմուկը մերթընդմերթ սաստկանում, սուր կերպարանք էր ստանում: Այդ պատճառով ժողովուրդը, առաջաւոր, ազատ մտածող դասակարգը, մինչև անգամ վաճառականները ծանր հարկերից ստիպուած՝ ժամանակ առ ժամանակ իրանց հանգստութեան համար գաղթում էին Նոր-աշխարհի այս կամ այն մասը, և փոքրիկ գաղթականութիւններ էին հիմնում: Սոյն տեսակ գաղթականութիւններ տեղի ունեցան, երբ պառլամենտի և թագաւորի մէջ եղած կռիւները շարունակուեց, մանաւանդ երբ Ստիւարտներին տապալեցին և եպիսկոպոսական եկեղեցու պատկանողները նոյնպէս հալածանք մղեցին միւս կրօններին պատկանող համայնքների դէմ. բնականաբար ամենից շատ տուժողը եղան պարզակրօնին հետևողները:

Գաղթականներն ամենքն էլ ճնշուած էին. նրանք կրօնական, քաղաքական և անհատական ազատութեան ձգտողներից էին, և ահա այդ դժգոհ տարրը գտաւ մի աշխարհ, ուր կարելի էր ամեն բան անել, տեսլ, քարոզել, պաշտել և վաճառականութիւն անել, իսկ աշխատաւոր դասակարգի առաջ բացուեցին Ամերիկայի պրտղաբեր և արգաւանդ դաշտերն ու տափաստանները: Ի՞նչ արին այս ժամանակ կանայք: Նրանք իրանց տանջուած և հալածուած ամուսիններին հաւատարիմ ընկեր եղան, երկար և վտանգաւոր ծովային ճանապարհորդութեան ժամանակ նեղութեանը մասնակից, բնութեան արհաւիրքների դէմ ամուսինների հետ միասին կռուող, աղօթող, օգնող հանգիսացան: Այսպէս չորշարանքներով հասան Նոր-աշխարհ և այնտեղ էլ իրանց ամուսնուն ամենամտերիմ և հաւատարիմ գործակիցն եղան, թէ տուն շինելու մէջ, թէ տեղական վայրենիների դէմ պաշտպանուելու ժամանակ. մի խօսքով կինն այլ մարդու և քայալերովն էր պատերազմի, ընտանիքի պաշտպանութեան գործում և թէ հոգեպէս ու բարոյապէս

մխիթարիչը: Կինն էր, որ առաջին անգամ կրօնական սրբավայրեր հիմնելիս մարդու հետ հաւասար աշխատում էր և օգնում, նոյնն արաւ կինը առաջին անգամ գրել կարգալ սովորելու համար տեղեր պատրաստելիս:

Այսպէս կինն իր առաջին գաղթականութեան օրից սկսած այր մարդուն միշտ օգնական, պահապան, ազօթող և զօրեղացնող էակը հանգիստացաւ: Այսպէս էլ մասնակից եղաւ հասարակաց առաջին հիմնարկութիւններ հիմնելիս, այսպէս եկեղեցի, ուսումնարան և այլն: Այսպիսի հանգամանքներում շատ բնական է, որ մարդիկ կամայ ակամայ իրենց կանանց պիտի գնահատէին, հաւասարութեան և ամեն բանի մասնակցելու թուլութիւն տային: Այս բանը սովորական դառնալով, հետզհետէ սրբագործուեց և ժառանգաբար էլ մէկ-մէկու տալով, վերջը կանանց այսօրուայ ազատ զրութեանը հասցրեց. դեռ այս ամենը չէ. ամերիկուհիք իրանց ամուսիններին զօրեղ կերպով օգնութեան հասան մի ուրիշ դէպքում ևս: Ամերիկայի ազատութեան խնդրում ամերիկուհին կռուեց, չարչարուեց, նեղուեց և ժամանակ առժամանակ մարդուն գերազանցեց: Գինն այստեղ հերոսաբար ամենաեռանդուն կերպով այդ սուրբ գործին ձեռնարկեց: ¹⁾ Այս ժամանակներում որովհետեւ Անգլիայից հիւսիսային Ամերիկա ապրանքներ չէր տարւում, դրա համար հազուստի և այլ բաների խիստ կարիք կգագցուէր, եթէ ամերիկուհիք անխտիր կերպով չձեռնարկէին թել մանել, սպիտակեղէնի, շորի և այլ բաների համար նիւթեր պատրաստել: Նրանք ծախում էին իրենց թանգութիւնը զարդարանքները, իրերը և զօրքի համար գէնք ու այլ կարևոր մթերք էին ձեռք բերում: Շատ տեղերում ընտանեկան մետաղեայ գործիքները, կտրասիները հալելով՝ գնդակներ էին ձուլում, զօրքի համար շորեր և այլ հարկաւոր նիւթեր էին պատրաստում: Կանայք մարդկանց խրախուսողն էին, իսկ աղջիկները մերժում էին իրենց սիրելիներին, մինչև որ իրենց պատուի պաշտպան պատերազմից պատուով չդառնային կամ փառաւորուէին: Գալով հիւանդների խնամատարութեան,

¹⁾ Американка XVI в.

որա մասին խօսել անգամ չի կարելի, քանի որ այդ-
չառ կանոնաւոր և ոգևորիչ կերպով էր առաջ գնում-
Թէ կանանց ազդեցութիւնը տղամարդկանց վրայ որչափ
մեծ էր, այդ երկու խօսքով յայտնում է պատերազ-
մում մասնակցող, ապա նախագահական աթոռի վրայ
նստող Զօն Աղամսի երկտողը՝ կնոջն ուղղած. «Ես չեմ
կարծում թէ անգլիական զօրավարի՝ Հովէի կինը մեծ
է. եթէ նրա կինը գործունեայ լինէր, նա վաղուց Ֆի-
լադելֆիան տիրած կը լինէր»: Այսպէս էր ստում, որով-
հետև Անգլիացիք իրենց կանոնաւոր զօրքով չկարողա-
ցան մի բուռն քաջերի յաղթել և քաղաքն առնել: Սը-
րա հակառակ ամերիկական կանայք իրանց ամուսինե-
րին միշտ քաջալերելով՝ ոյժ տալով, Անգլիացիք յամառ-
ընդդիմադրութեան էին պատահում, որովհետև կանացի
այդ կախարդական ոյժ ներշնչող զօրութիւնից Անգ-
լիացիք զուրկ էին:

Այսպէս ամերիկուհին որչափ մեծ էր իր լեզափո-
խական և ընտանեկան գործի, այնչափ պարզ է իր սո-
վորութիւնների և շարժումների մէջ, ամերիկուհին
նոյնպիսի գործունեայ եռանդ է ցոյց տուել ստրկու-
թիւնը վերջացնելու գործում: Այսպէս ահա ամերիկու-
հին միշտ և ամեն ժամանակ համահաւասար կերպով
օգնել է իր ընկեր մարդուն, նրա ցաւերով տանջուել
և ուրախութեամբ ուրախացել: Մի խօսքով պատմական
հանգամանքները, տեղի ու կլիմայի պահանջները ամ-
երիկուհուն բոլորովին այլ գրութեան մէջ գրին և այ-
սօր ամերիկուհիք վայելում են իրենց նախորդների ա-
րիւնքրտինքով ձեռք բերած հաւասարութիւնն ու ա-
զատութիւնը:

Ամերիկուհու հերոսական և ստպետական վեհանձ-
նութիւնը միշտ և ամեն ժամանակ երևում է հասա-
րակական, ընտանեկան շրջաններում, դատարաններում,
հիւրանոցներում, կրպակներում, շոգենաւերում և այլ
տեղերում: Այս բանի մասին աւելի մանրամասն տեղե-
կութիւններ է տալիս Բրայսը. «Ոչ մի տեղ, ասում է
իս, տիկնայք, մանաւանդ օրիորդներն այնչափ բաղ-
տաւոր չեն ապրում, ինչպէս Ամերիկայում»:

Հաւասարութիւնը կարծես սահմանուած է նրա

բարոյականութեան համար: Հայր, մայր, եղբայր, մօրա-
քոյր, բարեկամներ ևայլն, իրենց ցանկութիւնն ու
ճաշակը նշանց են յարմարեցնում: Սմուսնացած ջահել
կինն աշխարհային զուարճութիւններից անհամեմատ
աւելի քիչ է օգտուում, որովհետեւ այնտեղ ծառաների
թանգութեան և դանդաղկոտութեան պատճառով, նա
աւելի ընտանեկան գործերի շրջանի մէջ է ամփոփուած,
քան եւրոպացի կինը, (բացառութիւն են կազմում հարուստ
դասակարգի կանայք): Բրայսը նոյնպէս հաւատացնում
է, որ ամուսնացած կանանց գրութիւնն ընտանիքի մէջ
անհամեմատ աւելի բարձր է, քան Ա՛յ գլխական և Թրան-
սիական կանանցը: Գերմանական կանանց հետ համեմա-
տել անգամ չի կարելի, քանի որ այնտեղ կինը միան-
գամայն հպատակ է մարդուն:

Բրայսն իր առաջ բերած փաստերը հիմնում է նրա
վրայ, թէ Սնգլիայում կինն առհասարակ աշխատում
է իր զուարճութիւնների համար, ինի նա այցելու-
թիւն, ճանապարհորդութիւն, որեւէ առարկայ գնելու
մէջ ևայլն, մի խօսքով նա ամեն կերպ աշխատում է
ամուսնու ճաշակին համաձայնուել, այն ինչ Միացեալ
Նահանգներում ընդհակառակը մարդու պարտաւորու-
թիւնը, պատուասիրութիւնը իւր կնոջ ճաշակին յարմա-
րուելու մէջն է, և այնպիսի ծառայութիւն է ցոյց
տալիս, որպիսին Անգլիացին կնոջիցն է սպասում:

Մի ուրիշ տեղ Բրայսը նկատում է. «Եթէ մին-
չեւ անգամ եւրոպացի կինը իր հասարակական զիրքով,
խելքով և զարգացմամբ եւրոպացի պարոնին գերազան-
ցել է, այնու ամենայնիւ վերջինս որպէս տղամարդ,
իրան բարձր է համարում, և այդ նրան զգացնել է
տալիս: Այն ինչ այդ տեսակ մտածմունք Սմերիկացու
գլխում առաջ չի գալ, որովհետեւ նա կնոջ հետ խօսում
է որպէս իր հաւասարի հետ: Սմերիկացին կնոջը մեծ
յարգանքով է վերաբերում և այնպիսի նիւթ է ընտ-
րում խօսակցութեան, որ կնոջն էլ հետաքրքրում է,
և այդ բանի մասին խօսում, դատում է այնպէս, ինչ-
պէս կանէր մի տղամարդու հետ խօսելիս: Այդպիսի
դէպքում ամերիկուհին էլ չի սպասում, որ իր խօսակի-

ցը իրեն զբաղեցնէ, այլ նա պարտք է համարում քաղաքավարի, ասող, խօսող և գուրեկան լինելը:

Ամերիկոնու մտաւոր յառաջադիմութիւնը.

Այն ինչ Եւրոպական երկրներում կանալք մինչև վերջին ժամանակներս հազիւ հազ հնարաւորութիւն ունեցան մի քանի բաների մէջ ազատութիւն ստանալ, սրա հակառակ ամերիկոնիք ոչ թէ գործարաններում, կրպակներում և այլ տեղերում ծառայութեան իրաւունք ունեցան, այլ և համարեա ամեն մի պետական, հասարակական ծառայութիւնների մէջ կարող են մըտնել, գործել: Այդ բանի համար ամերիկոնիքն տղամարդկանց չափ պատրաստութիւն ունի: Ամերիկայում քանի գնում է, բարձրագոյն կրթութիւնն ընդհանրանում է: Այս բանը կարելի է տեսնել նրանից, որ միայն արեւմտեան պետութիւնների մէջ 190 կօլեջներ և համալսարաններ գոյութիւն ունեն. այդ հիմնարկութիւնները գիտնական աստիճաններ տալու իրաւունք ունին: Դրանցից 165-ը երկու սեռի ուսանողներին է իրաւունք տալիս: Բացի դրանից մասնաւորապէս միայն կանանց համար 47 կօլեջներ գոյութիւն ունին, որոնցից 30-ը նոյն բարձրագոյն ուսումնարանի աստիճան կարող է տալ: Միայն Նիւ Եօրկի նահանգում 390 բժշկուհի գործնական աշխատութեամբ են պարապում: Միչիգանի համալսարանի 1500 ուսանողներից 500-ը կին են: Ֆիլադելֆիայում և Նիւ-Եօրկում կան կին բժիշկներ, որոնք տարեկան 80—100 հազար ֆրանկ են աշխատում և այլն: Այսչափ բարձրագոյն դպրոցներին ուսանողներ հասցնելու համար շատ պարզ է, դրա համար էլ կան համապատասխան միջնակարգ դպրոցներ. և իրաւ սրանք Ամերիկայում աւելի մեծ ծաւալ են բռնում և շատ տարածուած են: Սկզբում, երբ ամերիկոնիք պատրաստական դասընթացքով չբաւականացան, նրանց ցանկութեան համաձայն էլ թոյլ տրուեց կօլեջներ մտնելու և ահա կարճ ժամանակից յետոյ կօլեջները երկու սեռի դարձան: Այստեղ պէտք է պատրաստուէին միջնակարգ դպրոցների համար վարժուհիք և վարժապետներ. դրա

մանկավարժական դասնթացները հետզհետէ աւելի ու աւելի յաւաջ գնացին ու ընդարձակուեցին: Այս կողմից գերմանական մանկավարժական գիտութիւնը, պատրաստի ու կանոնաւոր նիւթի մշակումն ու մեթոդը շատ օգնեց: Հէնց այսօր էլ ամերիկուհի ուսանողուհիներ, գերմանական մանկավարժական կենդրոնները լցուած են և աշխատաւոր, ժրաջան մեղուների նման առատ նիւթ են տանում իրենց երկիրը՝ Ամերիկան: Կանանց տղամարդկանց հետ միասին կրթուելու և նոյն իսկ բարձրագոյն կրթութեան օգուտն արդեօք կանանց համար յարմար է և մի որոշ նպատակի կհասցնէ,—այս բաների մասին երբեմն այնտեղ էլ մամուլի մէջ հարցեր ծագեցին: Եղան մարդիկ, որոնք պնդում էին, թէ կանայք չեն կարող տղամարդկանց ճափ արդիւնք ցոյց տալ: Ահա այս և սրանց նման հարցերի մասին դիմումներ եղան ցանազան բարձրագոյն դպրոցների կառավարիչներին, որոնցից շատ նպաստաւոր տեղեկութիւններ ստացուեցին: Այսպէս օրինակ Ալբերտ Կօլէջի նախագահը բոլոր երկու սեռի կօլէջների տեսուչներին դիմեց որ իրենց հսկողութեան տակ ուսանողների արդիւնքի մասին հաղորդեն: Նոյն բանն արաւ 1884 թուին, կանանց կրթութեան մասին նշանաւոր գրող մի հեղինակ: Երկուսն էլ 200-ի չափ նամակներ ստացան, որից երևում է, որ բոլոր տեսուչներն էլ երկու սեռի կօլէջների կրթութիւնը շատ նպաստաւոր են համարում. օրինակ Միչիգանի տեսուչը գրում է. «Մեզանում կանայք համարեա բոլորն էլ ուսուցչապետների և ժողովրդի կարծիքին հակառակ մտան համալսարան, չնայելով դրան՝ այսօր ոչ մի ուսուցչապետ չէ գղջացել նրանց ընդունուելու համար: Կանանց մասին եղած աննպաստ նախազուշակութիւնները չարդարացան. մենք մեր կանոնների և պահանջների մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չարինք և կարիք էլ չգգացինք: Նրանք երբէք իրենց կանացիութիւնը չկորցրին. ուսումը շատ յաջող կերպով է յառաջ գնում: Առանց վնասուելու, բոլոր ուսանողուհիներն էլ շատ լաւ կերպով իրանց դասընթացները վերջացրին: Նրանցից 6—7ն արդէն պրօֆեսորի պաշտօն ունին ստացած, իսկ մէկը մինչև անգամ նոյն կօլէջի տեսչուհի է:

Կօրնելեան Համալսարանի պրօֆ. Մ. Տայլեօր գրում է. «ստանալով ձեր նամակը՝ զարմացալ, որ դեռ մարդիկ կան, որոնք կասկածում են երկուսեռի անդամների միասին սովորելու օգտակարութեան մասին: Չէ որ երկար տարիների փորձերը դրա նպատակալարմարութիւնն արդէն ցոյց են տուել: Չկարծեմ թէ այժմ որևէ պաշտօնական անձնաւորութիւն ցանկանալ հին կանոններին վերադառնալ և կանանց մասնակցելուն ընդդէմ լինի: Որքան նկատել և դիտել եմ, այժմ կօլէջի ընդհանուր կերպարանքը փոխուել, բարձրացել է: Այժմ աւելի քաղաքավարութիւն, համեստութիւն, վայելուչ վարք ու բարք է նկատուում: Կանայք մեր ամենալաւ ուսանողներն են համարուում, և ոչ թէ տղամարդկանցից յետ են մնում, այլ երբեմն նրանցից անցնում են եւայլն»:

Մի ուրիշ Համալսարանի վերապետուհի գրում է. «կանանց մասնակցութեամբ պարասմունքները երբէք չխանգարուեցին, այն ինչ կարգ ու կանոնը կարծես աւելի լաւացաւ, ոչ մի անկանոն բան չէ պատահել և չէ կարելի ասել թէ սիրային յարաբերութիւն նկատուած է»:

Վինսկօնսինեան Համալսարանի վերապետուհի գրում է. «սերունդների մէջ այլ ևս ոչ մի տարաձայնութիւն չկալ, բոլորն էլ կանանց մասնակցութեան լաւ ազդեցութիւնն ու օգտակարութիւնն ընդունում են: Մեր կանայք շատ լաւ են աշխատում, իսկ զբանից տըղաների յաջողութիւնը չէ պակասել, մեզ թւում է, որ այս հարցն արդէն վճռուած պիտի համարել»:

Հարաւ-արեւմտեան Համալսարանի մի վերապետուհի գրում է. «միասին ուսանելու պատմութիւնն ապացուցանում է, որ երկու սեռը միասին կրթուելով՝ աւելի քիչ են ենթարկուում կրքերի, քան նրանք, որոնք առանձին են կրթուում: Նոյն յաջող հետեւանքների են հասել և հարաւային նահանգի կառավարիչները»:

Ահա այսպիսի յաջողութեան է հասել կանանց բարձրագոյն ուսում ստանալու խնդիրն Ամերիկայում: Այն ինչ Եւրոպայում այս դեռ հարց է, իսկ երեւակայական բան Գերմանիայում: Ֆրանսիայում թէև սկզբունքով

ընդունուած է, բայց թոյլ դրութեան մէջ է: Ամերիկայում այս հարցն այլևս զոյութիւն չունի և կանանց բարձրագոյն կրթութիւնը համարուած է նոյնքան անհրաժեշտ և բնական բան, որքան առհասարակ կրթութիւնը: Կասկած չկայ, որ կանայք իրանց վայելած արտօնութիւններով բարձր ուսման են պարտական, և զրանով էլ վայելում են տղամարդկանց յարգանքը:

Ամերիկական կանայք.

Շնորհիւ ամերիկուհու բարձր կրթութեան, նրա առաջ գործելու բազմաթիւ ասպարէզներ բացուեցան: Արդէն իմացանք, որ նրանք մանկավարժական ասպարիզում մեծ գործ են կատարում և դպրոցներում այս կամ այն պաշտօններն ունին: Մի մասն էլ բարձրագոյն դպրոցներում են պաշտօնավարութիւն անում: Ամերիկուհին մասնակցում է նոյնպէս զանազան պետական և հասարակական պաշտօններում, նոցա կարելի է տեսնել դատարաններում, տուեալական կրպակներում, զանձարաններում, գրադարաններում, բանտերում, այս կամ այն ընկերութիւններում, ևսլին ևսլին: Նրանք ծառայում են նոյնպէս պօստ-հեռագրատներում, քարոզում և եկեղեցական պաշտօն են կատարում. օրինակ կիսկերների մէջ մօտ 250 քարոզչուհի են հաշոււմ: 1880 թուին կանայք 165 եկեղեցական ամբիոններ ունէին: Դրականական ասպարիզում ևս ամերիկուհին իր քոյր և րոպացուհուց յետ չէ մնացել. այդտեղ ևս կան կին հեղինակներ, յայտնի վիպասաններ: Եւրոպայում պարբերական հրատարակութիւններին շատ քչերն են մասնակցում, այն ինչ Ամերիկայում բազմաթիւ մասնակցողներ և խմբագրուհիներ կան. հասարակապետութիւն հաստատելուց առաջ, այնտեղի 38 լրագիրներից 16-ը կանայք էին հրատարակում՝ կին խմբագրներով: Սրանք ամենքն էլ ազատութեան պաշտպան էին: Բժշկական և իրաւաբանական ասպարէզները կանայք բաւականին դժուարութեամբ ձեռք բերին: Կոնանց բժշկութեան իրաւունք ձեռք բերելու գլխաւոր պատճառաբանութիւնն այն էր, որ ենթադրում էին,

Թէ նրանք մարդակազմութեան հետ ծանօթանալով՝ փափկասրտութիւնը և որ գլխաւորն է ամօթխածութիւնը կը կորցնեն: Սրա հակառակ կանանց դատը պաշտպանողները պնդում էին, թէ մարդիկ գործ ունենալով ծննդականների հետ, կանանց ամօթխածութեան պակասելու պատճառ են լինում: Այս կարծիքին միացան և ուրիշները, և 1850 թ. Ֆիլադելֆիայում կանանց առաջին բժշկական կոլէջը բացուեցաւ, ապա բացուեց Բոստանում: Բայց այս կոլէջները կարծես դեռ տեսականապէս գոյութիւն ունէին, գործնական կեանքի մէջ դեռ նրանք այն նշանակութիւնը չունէին, քանի որ զրա համար նպաստաւոր պայմաններ չկային: Այս բանի համար կանայք ընդհանուր ոյժերով աշխատեցան և վերջիվերջոյ հասան իրտնց նպատակին: Ելիզաբէթ Բլէկելը կանգնեց այս գործի գլուխը, և ոչ միայն կանանց բժշկական կոլէջ բացեց, այլև հիւանդանոց իր ամեն յարմարութիւններով. այսպէս տեսականը միանալով գործնականի հետ, ամեն թերութիւն լրացրեց: Այսպէս քանի պնդում, կանանց բժշկական կոլէջների և հիւանդանոցների թիւը շատանում էր, կանոնները խրատանում և լուրջ ուշադրութիւն էին դարձնում ծրագրների վրայ: Ժամանակ առ ժամանակ ամենանշանաւոր ուսուցչապետների ներկայութեամբ քննութիւններ էին նշանակում և դասընթացների տևողութիւնը հետզհետէ երկարացնում էին:

Ներկայումս այս հարցն արդէն վճռուած է և բժշկական ընկերութիւնների մէջ կին բժիշկն անհրաժեշտ տարր է համարւում և ամեն մի բժիշկ հարկաւոր դէպքում նրանց հետ ուրախութեամբ խորհուրդ է անում: 1880 թուին կին բժիշկների թիւը Միացեալ Նահանգներում հասնում էր 2,432-ի, իսկ մինչև այժմ իհարկէ տեւի շատ կը լինի: Անդամահատութեան մէջ ևս կանայք յետ չեն մնացել. նրանցից ոմանք մեծ համբաւ ստացան: Ոչ պակաս դժուարութիւնների պատահեցին իրաւաբանական իրաւունք ձեռք բերելիս: Նոյն պատճառաբանութիւնները, նոյն հակակրօնութիւնը, նոյն արգելքներն այստեղ ևս առաջացան: Ինչպէս կարելի է կնոջը թող տալ զանազան անառակնե-

րի, աւագակների, անբարոյականների հետ գործ ունենալ: Կինը՝ որ ունի փափուկ սիրտ, մաքուր զգացումներ, միթէ այդ անգնահատելի զգացումները պիտի կորցնէ և խստանայ, փշանայ ու դաժան դառնայ: Ահա այսպիսի պատճառաբանութիւններով ընդդիմանում էին կանանց՝ ձգտումներին: Չնայելով այս աշկարայ հակակրօթիւններին, կանայք չթուլացան և պատերազմելով այժմ նախապաշարումների դէմ յաղթող հանդիսացան: Այստեղ ևս նրանք ցոյց տուին՝ որ կանանց ընդունակութիւնները տղամարդուց պակաս չեն. և նրանց միջից շատ նշանաւոր իրաւաբաններ դուրս եկան:

Հարիւրաւոր օրինակներ են պատահել՝ որտեղ կանայք իրանց հակառակորդ տղամարդու պաշտպանած դատը տարել են: Նրանք այդ ամենը կատարել են մեծ հանդարտութեամբ, առանց յուզմունքի, և ամեն դէպքում ցոյց են տուել, որ օրէնքը լաւ ուսումնասիրել են և հմուտ են: Կանայք մասնակցում են նոյնպէս իրաւաբանական գրականութեան և մամուլի մէջ: Տըզամարդ իրաւաբանները ներկայումս կին իրաւաբաններին մեծ յարգանքով են ընդունում իրենց ընկերութիւնների մէջ: Նոյն յարգանքն են վայելում դատաւորների և դատարանական ծառայողների կողմից:

Եթէ մենք մի ընդհանուր հայեացք ձգենք մեր բոլոր ասածների վրայ, կը տեսնենք, որ ամերիկուհին բոլոր հասարակական ասպարէզներում տղամարդկանց հետ հաւասար չափով գործել և գործում է: Իսկ եթէ յիշենք կանանց ամենամեծ և գլխաւոր գործունէութիւնը, այն է՝ բարեգործական ասպարիզում կատարած յառաջադիմութիւնը, այն ժամանակ ճշմարիտ որ պէտք է յարգանքով ու պատկառանքով վերաբերուենք մարդկութեան ընդհանուր ցաւերի վերայ հոգացող զգայուն և բարեսիրտ կնոջը: Ինչպէս օրինակ կանայք ունին «Ժուժկայութիւն տարածող ընկերութիւն», որը 200,000-ից աւելի անդամ ունի և ամեն մի նահանգում էլ բազմաթիւ ճիւղեր: Այդ ընկերութիւնը մեծ քանակութեամբ գրքոյկներ և լրագրներ է հրատարակում:

Այդ լրագրներից մէկը «Union signal» 80,000-ից աւելի բաժանորդ ունի: Նոյնպէս շատ մեծ է կանանց գործունէութիւնը նեգրերի ազատութեան, «Կարմիր խաչ» ընկերութեան կազմակերպութեան, որբանոցների, չքուորների օգնելու, բանտարկեալներին խնամելու և ուրիշ շատ ու շատ բաների մէջ: Իհարկէ այս քան բարեգործութիւններ կատարելու համար միայն փողը բաւական չէ, այլ սրտ հետ պէտք է ունենալ ընդարձակ կրթութիւն, հասկացողութիւն, որ ամեն ինչ հաստատուն կերպով յառաջ տանէին: Միայն ընտրողական ձայն ունենալու մէջ ամեն ինչին մարդուց պակաս է, այս բանի համար նրանք աշխատել և աշխատում են: Սրա համար նրանք կռիւ ունեցան դեռ 1840-ական թուականներին, երբ Լօնդօնում ստրկատէրերի համար համաշխարհային կօնգրէս կազմուեցաւ: Ամերիկայի պատգամաւորների թւում կային և մի քանի կանայք, թէև նրանց չընդունեցին կօնգրէսում, և այս առաջին փորձն անյաջող անցաւ. բայց 1848 թուին կանայք մի ուրիշ կօնգրէս կազմեցին, ուր իրանց պահանջները հրապարակ հանեցին: Նրանք պահանջեցին իրաւունքների հաւասարութիւն՝ համալսարաններում, առևտրական գործերում, աշխատանքի մէջ. նոյնպէս ձայն ունենալու իրաւունք հասարակական և պետական պաշտօններ, կենսաթոշակ և պարգևներ ստանալու մէջ: Նոյնպէս ամուսնութեան իրաւունքների հաւասարութիւն, սեփականութեան ու աշխատանքի վարձատրութեան հաւասարութիւն, և վերջապէս դատարանական գործերում պայմաններ կապելու մէջ, և այլն:

Այս կօնգրէսին հետևեցին մի շարք ուրիշ կօնգրէսներ, և ժամանակի ընթացքում ճնշելով հասարակաց կարծիքը, շատ տեղերում հասան իրենց ցանկացածին:

Համարեա բոլոր նահանգներում կանայք ստացան ընտրողական ձայն ունենալու իրաւունք գալլոցական ընկերութիւնների, ժողովների մէջ. իսկ այս հանգամանքն Ամերիկական նոր սերնդի կրթական գործում մեծ նշանակութիւն ունի: Կանգաւս նահանգում նրանք մասնա-

կցում են նոյնպէս քաղաքային ընտրութիւնների մէջ: Վիսմօնդ նահանգում արդէն 20 տարի է, որ կանայք տղամարդկանց հաւասար իրաւունքներ ունին քաղաքական գործերի մէջ:

Այս ամենը ցոյց է աւելիս, որ Ամերիկուհին իր ոյժի և եռանդի շնորհիւ ամեն բանի հասաւ: Ծիշտ է՝ նա իր արտօնութիւններ ձեռք բերելու մէջ պարտական է նոյնպէս պատմական և հասարակական կեանքի զարգացմանը, բայց գլխաւորապէս նա իրաւունք ունի պարծենալու իր անչափ եռանդով, յառաջ գնալու ձրգտումներով ու ցանկութեամբ: Նա իրաւունք ունի հպարտանալու, որ Թրփանաւոր նախնիքների օրինաւոր ժառանգուհին է և ստացածը շահեցնելով՝ անդադար յառաջ ու յառաջ է գնացել, և այսօր շատ պատուաւոր ու նախանձելի գրութեան վերայ է կանգնած:

Ներկայ Ամերիկուհին աւելի բազմաւոր է իր քոյր Եւրոսիուհուց, և վերջինս դեռ նրանից շատ բաների մէջ օրինակ պիտի առնէ:

Կանանց ղրութիւնը Փինյանդիայում:

Եթէ Փինլանդացի կնոջ հասարակական, քաղաքական պայմաններն ի նկատի ունենանք և եւրոպացի կրնոջ հետ համեմատենք՝ պարզ կը տեսնենք, որ Փինլանդուհին աւելի ազատութիւն է վայելում և շատ բանի հասել՝ քան եւրոպուհին:

Փինլանդիայում, օրէնքը կնոջ իրաւունքները մի քանի բաների մէջ սահմանափակում է և նրա վրայ նայում է ալիպէս՝ ինչպէս անչափահասների վրայ: Այսպէս օրէինակ, երբ կինն ուզենայ պետական գպրոցներում տեսչուհու պաշտօն ստանալ, համալսարան մրտնելիւ իրաւունք ունենալ, կամ փաստաբանութեամբ պաշապել՝ դրա համար պէտք է առանձին իրաւունք ստանայ: 1864-ից սկսած, Փինլանդուհու քաղաքացիական իրաւունքներն սկսում են հետզհետէ ընդլայնուել. ըսկզբներում նրանց տուին մի քանի սեփականութեան իրաւունքներ. ինչպէս — 15 տարեկանից աղջիկը իրաւունք ունի իր սեփական աշխատանքի վրայ, — իսկ 21 տարե-

կան հասակում՝ իր ունեցուածի վրայ: Այս օրէնքը ամուսնացած կնոջը չէր վերաբերում. նա շարձեալ ամուսնու հոգաբարձութեան տակ է մնալու:

1865 թ. նա իրաւունք ստացաւ մասնակցել գիւղական, հասարակական կառավարութեան մէջ: 1873-ին նոյնը ստացաւ քաղաքներում:

Վերջին երեսուն տարիները ընթացքում Ֆինլանդուհին շատ յառաջ գնաց և դրական կերպով ապացուցեց իր ընդունակութիւնը և օգտակարութիւնը հասարակական ամեն տեսակ գործերի մէջ: Նա պաշտօններ է վարում դպրոցներում, ճեմարաններում, արհեստանոցներում, լրագրատներում, փոստատներում, հիւանդանոցներում, երկաթուղիների վրայ, նաև բժշկուհի է և վաճառական և գործող: Վերջապէս նա իրաւունք ստացաւ այլ մարդու հետ հաւասար ուսում ստանալ: Գրականութեան և գեղարուեստի մէջ նրա նշանակութիւնը բարձրացաւ. այդ օրից Ֆինլանդուհին ընկերութիւնների, ժողովների մէջ՝ հետզհետէ յարգելի տեղ բռնեց: Դեռ քառասնական թուականներին կանայք բազմաթիւ բարեգործական ընկերութիւններ ունէին — իսկ ներկայումս այդ ընկերութիւնների թիւն աւելի շատ է: Նշանաւոր Նվէդացի կին հեղինակ Ելլէն Չէյ — Ֆինլանդուհուն այսպէս է բնորոշում. «Ոչ միայն նրա արտաքինը առույգ, կենդանի, խելացի և վայելուչ է հիւսիսում ապրող միւս ազգերի կանանցից — այլև այդ ամենի հետ Ֆինլանդուհին ունի մեծ հոգեկան ոյժ, հասարակական ոգի, կենդանի հետաքրքրութիւն դէպի քաղաքական հարցերը, բուռն սէր դէպի հայրենիք և, մի խօսքով այնպիսի յատկութիւններ, որոնցով նա զառնում է տղամարդու հաւատարիմ և ճշմարիտ ընկերը»:

Դեռ 1860-ական թուականներին էր, որ Ֆինլանդացի կնոջն իրաւունք տրուեցաւ քաղաքային ձայնաւորի, քահանաների և քաղաքային բժիշկների ընտրութիւնների մէջ: 1894 թ. օրէնքով որոշուած ցենզ ունեցող կանայք իրաւունք ստացան քաղաքական պաշտօնների համար ընտրուել և այդ էլ նրա համար, որ զբաղով մի որոշ պահպանողական ոյժ մտցնեն քաղա-

քական գործերում:

Միևեկին առաջարկութեամբ, տնտեսական լանձնաժողովների անդամների մեծամասնութիւնը ընդունեց այն հարցը, որ կանայք աղամարդկանց հաւասար իրաւունքներով կարող են քաղաքացիական պաշտօնների համար ընտրուել: Միևնոյն ժամանակ պահանջողներ կային, որ ընտրուելուց լետոյ՝ կանայք իրաւունք չունեն հրաժարուելու, այլ պարտաւոր են անպատճառ ընդունել. այսպիսի դէպքերում կանանց հրաժարականը կը յարգուի միայն այն դէպքում, ինչ պատճառով որ իրաւունք ունի հրաժարուել տղամարդը: Այս բանին շատերը հակառակեցին, պատճառաբանելով՝ թէ երբեմըն կանայք այնպիսի դրութեան են լինում, որ իրաւունք ունեն հրաժարուել. այս առաջարկութիւնը ձայների մեծամասնութեամբ ընդունուեց — թէև հոգեւորականութիւնը և ազնուականութիւնը հակառակուեց: Այսօր Ֆինլանդուհին կարող է պարծենալ իր ազատութեամբ: Այս բաներին նա հասաւ իր սեփական եռանդով և ձգտումներով: Սրա համար անշուշտ նրան շատ օգնեց իր կրթութիւնն և: Ֆինլանդուհին դեռ փոքր հասակում, տղաների հետ միասին սովորում է — նա շարունակ շփւում է երիտասարդների հետ համալսարանում, իր ուսանողութեան ժամանակ. այս բաների վերայ աւելանում են նրա տատերի, մայրերի ազատամիտ ազդեցութիւնն — ահա սրանց շնորհիւ նրա մէջ հաստատուն կերպով առաջ է գալիս լրջութիւն, գիտակցութիւն և ուժեղ կռիւ կանանց բարեկեցութեան համար: Իսկապէս էլ, նրանք հասան իրանց նըպատակին:

Ա. ԶԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ

ՄԵՏԱՄՈՐՓՈՋՆ

Ողբերգական կատակերգութիւն մի արարուածով և երեք տեսարանով.

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Դանեմարկի իշխան Համլէտի դերն եւ ուրուականը Տիկին Սիրանոյշ, հայ դերասանուհի.

Փիզարո.

Մարգարիտ Գոթիէի դերը.

Սեդրակեան, հայ դերասան.

Համլէտի ծառան.

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԱՐԱՆ

Համլէտի առանձնասենեակը. մտնում է ծառան:

Ծառայ. Տէր, տիկին Սիրանոյշը ձեզ հետ խօսելու իրաւունք է խնդրում:

Համլէտ. Ո՛վ է այդ Սիրանոյշը:

Ծառայ. Չգիտեմ, իշխան: Ինքը ասում է, որ դերասանուհի է:

Համլէտ. Հրաւիրէր. (ծառան հեռանում է. մտնում է տիկին Սիրանոյշը եւ իսկոյն ռէվէնանս անում. յետոյ մօտենում է իշխանին, սեղմում ձեռք եւ ժպտալով նորից ռէվէնանս անում):

Սիրանոյշ. Ողջոյն ձեզ, վսեմափայլ իշխան:

Համլէտ. Ողջոյն ձեզ, տիկին. սակայն ներեցէք, պատիւ չունիմ ձեզ ճանաչելու:

Սիրանոյշ Շատ եմ գարմանում, իշխան. ամբողջ հայ ազգը ինձ ճանաչում է, իսկ դուք—ոչ... Ես այժմեան հայ-

Հական բեմի ամենապայծառ ուսողն եմ: Սէրս է անոյշ... եկել եմ սրտիս խորհուրդը ձեզ յայտնելու...

Համլէտ (վախենալով որ Սիրանոյշը իւր սրտի սէրը պիտի յայտնէ): Առանց այն էլ հոգիս տառապում է զանազան գաղտնիքներից և սիրոյ արտայայտութիւններից...

Սիրանոյշ. Ո՛հ, իշխան, գաղտնիքս խորհրդաւոր է և հաճելի պիտի լինի ձեզ. ես չեմ եկել սրտիս սէրը ձեզ յայտնելու, թէպէտ, ճշմարտն ասած, անչափ սիրում, համակրում եմ ձեզ... Բայց, իշխան, եթէ կը հրամայէք, գաղտնիքս կ'յայտնեմ:

Համլէտ. Եթէ գաղտնիքդ, ինչպէս ասացիք, նպատակ չունի սրտիդ սէրն յայտնելու, աստուածային այն սուրբ կրակը, որ տղամարդիկ և մանաւանդ կանայք իւրաքանչիւր քայլափոխում ապականում են և կամ վաճառ հանում, ապա խօսեցէք համարձակ. տալիս եմ ձեզ, տիկին, իմ իշխանական խօսքը ձեր խնդիրը կատարելու...

Սիրանոյշ. Թէպէտ, վսեմափայլ իշխան, գաղտնիքս զուրկ չէ դէպի ձեզ տածած համակրանքից, բայց և այնպէս հեռի եմ ձեզ հետ ամուսնական կապ հաստատելու մտադրութիւնից, թէև... ինչ... Բայց սէրս ես սւրիշ կերպ եմ ուզում ցոյց տալ ձեզ:

Համլէտ. Ո՛հ, տիկին, բաւական է, բաւական. ես հրաժարում եմ սիրոյ ամեն մի արտայայտութիւնից: Հաւատացէք, որ հոգիս չարունակ տանջում է և մաշում, դարեր են անցնում, և սակայն տառապեալ հոգիս սիրոյ պէսպէս արտայայտութիւններից տակաւին անդորրութիւն չէ դտնում:

Սիրանոյշ. Նս խնդրում եմ, իշխանական վեհանձնութեամբ լսէք մի համեստ հայ դերասանուհու խնդիրը, որ ձեզանից ոչ փոխադարձ սէր է ալերսում և ոչ էլ մեծամեծ պարագեհներ: Նս միայն սոսկ իրտուունք եմ խնդրում...

Համլէտ (ընդհատելով). Ի՞նչ իրաւունք:

Սիրանոյշ. Այն, որ դուք մօտ անցեալում շնորհեցիք և մի ուրիշ դերասանուհու. ձեր խոնարհ աղախինը նոյնն է աղերսում:

Համլէտ. Չեմ հասկանում. խօսքերդ խորհրդաւոր են, տիկին, խնդրում եմ, որ աւելի պարզ խօսէք:

Սիրանոյշ. Իշխան, ձեր թոյլտուութեամբ մօտ անցեալում ձեզ ներկայացրեց մի դերասանուհի. նորա դափնիները ինձ քնել չեն տալիս, այն օրուանից ես հանգիստ չունիմ—գիշեր-

ցերեկ աչքիս առաջ ձեր դիւթիչ չքնաղ պատկերն է։ Հայ տիկինը աղաչելով պաղատում է ձեզ գէթ մի անգամ ներկայացնելու իրաւունք շնորհել, որպէս զի ազատուի սիրոյ և հոգեկան տագնապներից, որ այն օրից ի վեր տանջում են նորան։

Համլէտ. Ո՛չ, տիկին, դուք սխալուում էք. ես ոչ ոքի իրաւունք չեմ տուել և չէի էլ կարող տալ։

Սիրանոյշ. Գուցէ, իշխան, դուք մոռացել էք, որ այդ իրաւունքը շնորհել էիք Սառա Բեռնարին։ Գեղարուեստը չունի ո՛չ հայրենիք, ո՛չ ազգութիւն և ո՛չ էլ կրօն,—նա անխտիր բոլոր մարդկան է սեպհականութիւն։ Արդ՝ պաղատում եմ հայ դերասանուհիս, որ իշխանական ձեր ողորմութեամբ այդ շնորհը և ինձ անէք, որպէս զի կարողանամ հոգեկան մեծ հաճոյք պատճառել իմ տառապեալ հայրենակիցներին, որ փափագելով փափաղում են խաղիս։

Համլէտ. Այո, գիտեմ, լսել եմ այդ դերասանուհու խիզախ վարմունքը։ Որքան դուք օժտուած էք լինում աստուածային շնորհքով, այնքան էլ կոպիտ, անքաղաքավար և յանդուգն են լինում ձեր գործերը։ Նա հարկ չհամարեց հաւանութիւնս ստանալ և կարծիքս լսել, ուստի և իւր մոլորութեան արժանի վարձը ստացաւ։ Ես գոհ եմ, տիկին, որ դուք կանխապէս դիմում էք ինձ, սակայն ցաւում եմ, որ ձեր խնդիրը պիտի մերժեմ։

Սիրանոյշ. Կրկին ու կրկին ես խնդրում եմ, իշխան. ես չեմ կամենում ձեզ հետ այնպէս վարուել, ինչպէս Սառան։ Ես ոչ միայն սիրում եմ ձեզ, ոգևորում եմ ձեզանով, այլ և լիովին ըմբռնել, հասկացել եմ ձեր հոգու բոլոր նիւանսները։ Նրդւում եմ տաղանդովս, որ չեմ անպատուել, չեմ խայտառակել իմ պաշտելի Համլէտ իշխանին։

Համլէտ. Խիզախ, անմիտ դուք տիկին, արիւնս ինչո՞ւ էք վրդովում, ցաւերս նորոգում։ Գուք հասկացել, ըմբռնել էք հոգիս, բայց չէք հասկանում, որ կինը երբեք տղամարդ լինել չէ կարող և ընդհակառակը։ Աստուած ձեզ պարգեւել է մի երես, դարերի ընթացքում նորանից դուք չինել էք երկուսը և այժմ՝ դորանով էլ չբաւականալով՝ երրորդն էք ուզում... Ո՛չ, ո՛չ, անյողգողդ է խօսքս, հաւանութիւնս ես երբեք չեմ կարող տալ... Բաւ է, որքան ինձ ծաղրեցին... Գնացէք, մոռէք կուսանոց...

Սիրանոյշ. Ես դարձեալ կրկնում եմ, որ ճշտիւ ըմբռնեմ

եմ ձեր հոգին այն երկնաձիր պարգևի շնորհիւ, որով օժտուած եմ ես: Եթէ խնդիրս մերժէք, վստահալ իշխան, ես հանգիստ չպիտի գտնեմ:

Համլէտ. Ետա եմ ցաւում, որ Աստուծոյ պարգևած ձիրքը դուք գործադրել չէք իմանում: Աստուծոյ պարգևները անբնական երևոյթներէ համար չեն տրւում, այլ բնականը կատարելութեան տիպարին մօտեցնելու, հասցնելու: Այն, ինչ որ դուք էք մտածում, նշանակում է ծաղրել բնականը, վատնել աստուածաշնորհ պարգևը: Ո՛չ, հազար ո՛չ. ես չեմ կարող համաձայնութիւնս տալ, որ մի կին ծաղրէ, անարգէ ինձ: Բաւական է, որքան ինձ տանջեցին և չարչարեցին... Ամէն մէկը, քնութիւնից օժտուած լինի նա թէ ոչ, անպատճառ ինձ վերայ է կամենում իւր ոյժը փորձել, կարծես թէ սւրիշ դերեր չկան... Կուսանոց...

Սիրանոյշ. Բայց գիտէք, իշխան, որ ես ամեն մէկը չեմ...

Համլէտ. Այլ ես ոչ մի խօսք. խնդրեմ, տիկին, ինձ հանգիստ թողնէք. Բայց եթէ մի օր անպատճառ կամենաք ձեր անունը կասել իմ անուան հետ, իմացած եղէք, որ ես այնտեղ մի հաւատարիմ մարդ ունիմ, որ երկար տարիներ և անքուն գիշերներ է նուիրել ինձ, — անշուշտ նա վրէժխնդիր կը լինի... Ինացէք, մտէք կուսաստան...

(Տիկինը զայրացած հպարտ հպարտ դուրս է գնում):

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԱՐԱՆ

Ֆիգարօյի ննջարանը. Նոյեմբերի 20-ի կէս գիշերին:

Համլէտի ուրուականը և Ֆիգարօն:

Ուրուական. Ֆիգարօ, Ֆիգարօ:

Ֆիգարօ (սարսափած). Ո՛հ, արհաւիրք, այս ինչ ձայն եմ լսում:

Ուրուական. Մի վախենալ, Ֆիգարօ, ես եմ, քո սիրած Համլէտը՝ Իսանեմարքի իշխանը: Սիրտ առ և լսիր ինձ:

Ֆիգարօ. Ո՛վ անմահ ոգի...

Ուրուական. Ո՛չ, չարատանջ և չարաբախտ ոգի... Իբրերի ընթացքում հոգիս միայն հալածւում է, խաղաղութիւն գտնել չեմ կարողանում: Ա՛խ, այս ինչ դաժան պատուհաս է...

Ֆիգարօ. Իշխան, ինչո՞ւ համար ես այսօր այդպէս վեր-

դովուած խօսում... Ի՞նչ է պատահել... Ձէ՛ որ կորովամիտ եւ հանճարեղ մարդիկ քեզ են նուիրում իրենց ժամանակն ու աշխատանքը վեհ հոգիդ ըմբռնելու: Ասան, իշխան, խօսիր, հաւատարիմ ծառադ պատրաստ է քեզ լսելու:

Ուրուական. Ես չեմ վրդավում, որ մարդիկ ուսումնասիրում են ինձ, աշխատում են հոգիս ըմբռնել. բայց այլ ես ոյժ չունիմ գիմադրելու այն անարգանքներին, որ անխնայ ինձ հասցնում են:

Ֆիզարո. Անարգանք...

Ուրուական. Այո՛, անարգանք եւ ծաղր ու ծանակ...

Ֆիզարո. Իշխան, վսեմ ոգի. ես քեզ չեմ հասկանում. աղաչում եմ, պարզ խօսիր անձնուէր բարեկամիդ հետ:

Ուրուական. Եթէ վստահ չլինէի անձնուէր մտերմութեանդ, քեզ չէի երեւիլ: Լսիր, Ֆիզարո, արդարութեան վրէժնդիր պիտի լինիս:

Ֆիզարո. Պատրաստ եմ, տէր, բայց ես չգիտեմ, թէ ինչ անարգանքի մասին է խօսքդ:

Ուրուական. Անցեալ գիշեր կէս գիշերին, երբ արդար զայրոյթով լի եւ վշտացած տուն եկար, ես կամենում էի զաք քեզ մօտ, բայց խղճացի եւ վճռեցի բնից քեզ չզրկել, թէպէտ, խոստովանում եմ, մի օրով քեզ ուչ երկիւս դժուար էր ինձ համար: Դու ականատես եղար մի արտակարգ ներկայացման. քո հայրենակից դերասանուհիներից մէկը համարձակութիւն էր ունեցել բեմի վերայ ներկայացնել ինձ, որի պատճառով խռովայայդ էր հոգիս... Ազնիւ, արդար վրէժխնդրութեան հատուցումը քեզ եմ յանձնում... Խաղաղութիւն տուր տառապեալ հոգուս...

Ֆիզարո. Հանգստացիր, չարատանջ ոգի, հանդստացիր: Տեսնում եմ, որ սրտիս գաղտնիքները, զայրոյթս քեզ յայտնի են, բայց այս անգամ ես կամեցայ ներողամիտ լինել լոկ ազգասիրական զգացումից դրդուած:

Ուրուական. Ներողամատութիւնն էլ ունի իւր չափն ու սահմանը: Լսիր, Ֆիզարո, խիզախ տիկնոջ ես զգուշացրի, որ իմ փոխարէն վրէժխնդիր կլինեն, երբ նա եկաւ ներկայացնելու իրաւունք խնդրելու: Լս նորան մերժեցի, բայց նա ինձ հաւատացնում էր, թէ ճշտիւ ըմբռնել է ոգիս, լսկ ես նորան չկարողացայ համոզել, որ այլ է ըմբռնելը, այլ է արտայայտելը: Գոռոզ կինը չլսեց ինձ եւ ասածն արաւ: Իշխանական եւ

առնական պատիւս չօշափած եմ համարում, և դու խստիւ վրէժխնդիր պիտի լինիս...

Ֆիզարո. Ձիննի՛ թէ, իշխան, մեր Սիրանոյշը քեզ վերաւորեց նորանով, որ չհնձած ցորենի պէս անարատ, այս մեղապարտ երկրի քո մաքուր քաւարան Օֆէլիայիդ² մի աննշան ընծայ էր տուել, որ պատուաբեր չէր Իանեմաքի իշխանի համար:

Ուրուական. Սե դո՛ւ, Ֆիզարո... Միթէ միայն այդ նկատեցիր այն երեկոյ... Միթէ այնտեղ նստած դու՝ չէիր մտաբերում միւս հայրենակցիդ ներկայացումները, որ այժմ ինձ հետ է և իմ ու քո սիրելին է: Իւրաքանչիւր քայլափոխում դու չէիր համեմատում... Ո՛չ, Ֆիզարո, ինձ մի ուրանալ. դու լաւ դիտեցիր և բոլոր թերութիւնները լաւ նկատեցիր... Հապա ինչո՞ւ էր վշտացած սիրող... Վրէժ եմ խնդրում, վրէժ...

Ֆիզարո (ծնկաչոր). Ներքի՛, իշխան, եթէ խօքերովս խռովայոյդ հոգիդ վշտացրի: Վկայ է երկինքը, որ սէրս անկեղծ է: Ասա՛, հրամայիր, ինչպէ՛ս վրէժխնդիր լինեմ, քննդատութիւն գրեմ:

Ուրուական. Վեր կաց, Ֆիզարո, և ոչ մի յօդուած հարկաւոր չէ: Լսիր ինձ: Եթանասուն անգամ հարիւր չորս տարի, աւելացրու դորան և արեգակի քառասուն և վեց չըջանի թուով տարիներ և դու կը տեսնես, որ բնութեան օրէնքները անխախտ են մնում արեգակը միայն ցերեկն է լուսաւորում, իսկ լուսինը — փչեբուռայ է լապտեր: Ոչ առաջինը նախանձեց երկրորդին, ոչ էլ երկրորդը առաջինին, և չարունակ քոյր-եղբայր մնացին: Դարեր անցան և դարեր կանցնեն, բայց տղամարդը երեխայ չի ծնիլ և կինը երբէք այր մարդ չի դառնար: Միայն թերացի Տիրեսիոս, երբ գուգուած երկու օձ տեսաւ և էգն սպանեց, իսկոյն կին դարձաւ. իսկ երբ արեգակը եօթը չըջան կատարեց, և նոյն վիճակում օձերի նա մի ուրիշ գոյգտեսաւ, շտապեց արուն սպանել, որ նորից տղամարդ դառնայ և իսկոյն դարձաւ. Սե երբ Դիոսն ու Հէրան վիճեցին, թէ դո՛ւ է գերադասելի՝ այր մարդ թէ կին լինելը, Տիրեսիոսին դիմեցին, որ խնդիրը լուծէ, որովհետեւ երկուսի համն էլ տեսել էր: Ճշմարտախօս այն Թերացին, երբ առաւելութիւնը տղամարդուն տուեց, գուշակելու ձիրքով օժտուեցաւ, իսկ գոռոզամիտ այն դիցունին նորան կուրացնելով վրէժխնդիր եղաւ: Սա ահա զարմանք. ձեր գերասանունին և ոչ մի անձ չսպանած տղամարդ կամի լինել: Արդ՝ բարեկամ, լուսինը իւր մի չըջանը չբոլորած

վրէժս պիտի հանես, որովհետեւ գերադասում եմ կոյր տղա մարդ լինել, քան նոյն իսկ գեղատեսիլ մի կին: Եւ ոչ մի քննադատութիւն չի տալ ոչինչ օգուտ, որովհետեւ կուրացած են մարդիկ: Լսիր, Ֆիգարօ, որպէս զի համանման երևոյթների ամբողջ անհեթեթութիւնը լիովին, իրականապէս տեսնեն և բաժնեն, դու կը դիմես հետեւալ միջոցին, կհամոզես հայրենակից դերասաններից մէկին բամ գուրս գալ մի կանացի յայտնի դերում... Խեղկատակութիւնը ակներեւ կը լինի...

Ֆիգարօ. Պատրաստ եմ, տէր:

Ուրուական. Մնաս բարեալ, քնիր խաղաղ, շուտով այս աշխարհս չգաս—այդտեղ դեռ ինձ պէտք կը լինիս: Այլ ևս ոչ մի խօսք...

(Համէտի ուրուականը աներեւութանում է):

ԵՐՐՈՐԻ ՏԵՍԱՐԱՆ.

Սեդրակեան գերասանը Մարգարիտ Գօթիէի բուզուարում:

Սեդրակեան (համբուրելով տիկնոջ ձեռքը). Ողջոյն ձեզ, տիկին:

Մարգարիտ. Բարե տեսայ: Նրեի եկել էք չըթուներիցս մի կամելիա քաղելու:

Սեդրակեան. Եթէ խնդիրս կատարէք, ոչ թէ մի, այլ քսան և մի վարդ կը քաղեմ:

Մարգարիտ. Խնդիրք... Ինչ խնդիրք ունիք, ասացէք տեսնեմ: Եթէ հնարաւոր է, ուրախութեամբ կը կատարեմ. այդ իմ սեպուհ պարտականութիւնն է:

Սեդրակեան. Կատարելու իսկապէս ոչինչ չկայ. պէտք է միայն ասէք՝ չաւ, համաձայն եմ:

Մարգարիտ. Ներեցէք, ես չիմացած ոչինչ չեմ կարող ասել:

Սեդրակեան. Ես կամենում եմ ձեզ ներկայացրել մի անգամ հայոց բեմի վրայ և ահա խոնարհաբար խնդրում եմ ձեր հաւանութիւնը: Վստահ եմ, պաշտելի տիկին, որ այս չընչին խնդիրս չէք մերժիլ:

Մարգարիտ. Դձուք... ինձ պիտի ներկայացնէք... Հա... հա... հա... Վայ... կը մեռնեմ... Դուք... ինձ... պիտի ներկայացնէք... Հա... հա... հա... Պարոն, ձեր խելքը տէրն է թէ ոչ. մոռանում էք, որ տղամարդ էք...

Սեղրակեան. Ո՛չ, չնաչխարհիկ տիկին, ես չեմ մոռանում, ես հասկանում եմ, ինչ եմ ասում: Այժմ դա մի նորութիւն է. Սառան և Սիրանոյշը Համլէտին են ներկայացնում, իսկ ձեր խոնարհ ծառան, չկամենալով յետ մնալ նոցանից, ձեզ է ուզում ներկայացնել:

Մարգարիտ. Թէպէտ ընդհանրացած կարծիք է, որ տղամարդիկ կանանցից խելօք են, բայց ես իմ ամբողջ էութեամբս բոլորում եմ այս վայրենի անմտութեան դէմ...

Սեղրակեան. Ներեցէք, տիկին, դա ինչ անմտութիւն է:

Մարգարիտ. Բարեկամ, դուք բժշկին չէք դիմել:

Սեղրակեան. Տիկին, դուք վերաւորում էք ինձ:

Մարգարիտ. Ո՛չ, ես չեմ վերաւորում, որովհետեւ առողջամիտ մարդը այդպիսի առաջարկութիւն չի անի:

Սեղրակեան. Շատ զարմանում եմ... Ասացէք, խնդրեմ, ինչ արտասովոր բան կայ խնդիրքիս մէջ:

Մարգարիտ. Միթէ ձեզ համապատասխան տղամարդկանց դերեր չկան, որ ինձ էք ուզում ներկայացնել:

Սեղրակեան. Ինչո՞ւ չէ... շատ կայ: Բայց որպէս նորութիւն... որ կարող է մեծ արդիւնք տալ մեզ, ես շատ կը փափագէի ձեզ ներկայացնել:

Մարգարիտ. Հա՛... Գեղարուեստին էք ծառայում թէ արդիւնքին: Լա՛, դիցուք թէ ես յօժար եմ, բայց ինչպէս դուք պիտի ներկայացնէք ինձ: Սրինակի համար՝ ձեր ձայնը բոլորովին կանացի ձայն չէ...

Սեղրակեան. Զարմանում եմ, տիկին. Ի՞նչ նշանակութիւն ունի ձայնը, քանի որ գլխաւորը հոգեկան աշխարհն է: Նիթէ կամենաք, ես կարող եմ և կանացի ձայնով խօսել, բայց կրկնում եմ, դա նշանակութիւն չունի, որովհետեւ տղամարդիկ անշուշտ ներդրամիտ կը լինեն, իսկ եթէ վերաւորուելու լինին, միայն կանայք, կանանց զգացումները պիտի վերաւորուին...

Մարգարիտ. Ի՞նչ նշանակութիւն ունի ձայնը... Հա՛... հա՛... կանացի անոյշ և մեղոյշ ձայնի փոխարէն ձեր կոշտ ու կոպիտ ձայնը պիտի լսեն... հա՛... հա՛... հա՛... իսկ կանացի նուրբ, քնքոյշ և նուրբ շարժումները ինչով պիտի փոխարինէք... Ի հարկէ, դոքա էլ ոչինչ նշանակութիւն չունին... իսկ ամբողջ կանացի էութի՛ւնը... ես դեռ չեմ խօսում մեր սեռին յատուկ սիրելու ընդունակութիւնների մասին, որ դուք, քառասուն

եղբայրներ հաւաքուելով, երբէք չպիտի կարողանաք զէթ կիսով չափ արտայայտել... Ո՛չ, պարոն, ներեցէք, իմ գոյութիւնս խեղկատակութիւնների և միմոսութիւնների համար չէ... Բողոքելով բողոքում եմ այդ բարբարոսութեան դէմ:

Սեղրակեան. Շատ եմ գարմանում, տիկին, որ դուք այդպէս զայրանում էք... Ձեմ հասկանում, թէ ինչ դատապարտելի բան կայ... Դուք այնպէս էք խօսում, կարծես թէ ես պատրաստում եմ մի ոճրագործութիւն անելու... Ի՞նչ կը լինի, եթէ մի անգամ ձեզ տղամարդ ներկայացնէ...

Մարգարիտ. Ի՞նչ կը լինի... Սրբապղծութիւն և յանցանք կը լինի, պարոն. Դուք մոռանում էք, որ Աստուծոյ ստեղծած գեղեցիկ սեռը մենք ենք և ոչ թէ դուք: Ինչպէս մենք չենք կարող ձեր տեղը բռնել և ձեր դերը կատարել, այնպէս էլ դուք չէք կարող մեզ փոխարինել: Ծաղրելով գեղեցիկ սեռը, դուք անարգում էք բնութիւնը, մեղանչում էք բնութեան օրէնքների, հասարակութեան և Աստուծոյ դէմ, որովհետև որոշ չափով դուք խախտում էք բարոյական օրէնքները: Բնութիւնը աստուածային իմաստութիւնն է և արուեստը, իսկ մարդկային արուեստը, որչափ միայն հնարաւոր է, աշխատում է մօտենալ բնութեան, հետևաբար և ամեն մի արուեստ, ի միջի որոց և թատերականը, այսպէս ասած, Աստուծոյ թոռն է հանդիսանում: Մարդկային արուեստը, մօտենալով բնականին, միշտ կեղծիքի կնիք է կրում և մանաւանդ թատերականը. Արդ դուք ծառայելով արուեստին, դիմում էք հակաբնական միջոցի, որով աւելացնում էք կեղծիքը և մեղանչում էք ամեն բանի դէմ:

Սեղրակեան. Այսօր ես ձեզ ճանաչել չեմ կարողանում, տիկին: Ինչո՞ւ էք այդչափ յուզւում, միթէ ես ձեզ վիրաւորեցի՞...

Մարգարիտ. Ձէք ճանաչել, որովհետև կանացի պատիւս էք վիրաւորում, այն հարստութիւնը, որ բնութիւնն է ինձ պարգևել: Ո՛չ, բարեկամ, չմտածէք անգամ, որ երբ և իցէ հաւանութիւնս կը տամ, որովհետև դուք նման էք այն մարդուն, որ՝ կամենալով աճեցնել իւր հարստութիւնը՝ բնական ճանապարհները թողած, կողմնակի արուեստների՝ Վախառութեան է դիմում և հետևաբար բնական օրէնքների դէմ մեղանչում:

Սեղրակեան. Հաւատացնում եմ ձեզ, տիկին, որ իմ խաղից դուք շատ գոհ կը մնաք: Ամեն ինչ կը յարմարեցնեմ ձեր սեռին և ցոյց կը տամ, թէ յանձին ձեր ինչպէս լաւ եմ ըմբռնում գեղեցիկ սեռի հոգեկան աշխարհը...

Մարգարիտ։ Խնդրեմ, նեղութիւն մի քաչէք ինձ հատաացնելու։ Թէպէտ մարդիկ սովոր են ինձ վերայ ուրիշ աչքով նայելու, սակայն տակաւին բարոյապէս ես այնչափ ընկած չեմ, որ կանացիութիւնս խաղի ու խայտառակութեան մատնեմ։ Ես կի՛ն եմ, կի՛ն էլ կամենում եմ մնալ։ Անշուշտ, մենք թոյլ, անպաշտպան արարածներ ենք. իմացած եղէք, որ եթէ այդ քայլն անէք, դա բռնազբօսութիւն կը լի՛նի, որի դէմ արդարութեան ձայնը կը բողոքէ։ Ներեցէք, պարոն, ես այժմ պիտի դնամ, փորձ ունինք։

(Սեդրակեանը ապշած մնում է)։

(Ղ Ա Բ Ա Գ Ո Յ Բ)

ԱՊՐԵՒՅԶ

Թիֆլիզի հայ դերասանական խումբը ներկայացնում է 'Իււմայի «Ամսելիազարդ տիկինը» մասնակցութեամբ Սեդրակեան դերասանի, որ կատարում է Մարգարիտ Գօթիէի դերը։ Թատրոնը համարեա թէ լի էր։ Հանդիսականները խումբ խումբ բաժանուած տաք տաք վիճաբանում են։ Ուրեք պաշտպանում են նորան, իսկ մեծամասնութիւնը դատապարտում է այդ քայլը։ Ընդհանրապէս հանդիսականների տրամադրութիւնը վրդովուած և յուզուած է։ Մարգարիտ Գօթիէի բեմ դուրս գալը մի խումբ մարդկանց կողմից սուղոցով ընդունուեցաւ, իսկ երբ սկսեց իւր դերը կատարել, դժգոհութիւնն աւելի ևս սաստկացաւ. ծիծաղում էին, սրախօսութիւններ անում Սեդրակեանի հասցէին, շուացնում էին և մինչև անգամ անվայել խօսքեր արտասանում։ Գործողութիւնը չվերջացած՝ դժգոհութիւնը իւր գագաթնակէտին հասաւ. բեմ սկսեցին թռչել գետնախնձորներ, թթու վարունգներ, փթած խնձորներ և այլն... Ակամայ վարագոյլը ցած թողին։ Ֆիգարօն մի անկիւնում կանգնած քթի տակին ծիծաղում է։ Բեմ է դուրս գալիս դերասաններից մէկը և յայտնում, որ Սեդրակեանի հիւանդութեան պատճառով ներկայացումը չի կայանալ. ցանկացողները կարող են ներկայացնել տոմսակները և փողը յետ ստանալ... Մեծ իրարանցում, աղաղակ և գոռում. զոչիւն։

1901 թ. Նոյեմբերի 21-ին
Թիֆլիս։

ՖԻԳԱՐՕ

ՅԻՂՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

(Վերջ)

Թիւքթաճայ ժողովրդի համակրութիւնը ռուսներին՝ համակրութեան համար կրած պատիժների օրինակներ պատմութիւնից. Բայազիդու 1877 թուի հայերի ազէտն ու կոտորածը՝ Մի քանի Բայազիդցիների աշերսագիրը. Ալաշկերտի և այլ տեղերի հայոց ազէտն ու կոտորածը. Մնկլիացի Նորմանը:

Վերջին դարում երեք անգամ է մղել Ռուսաստանը Թիւրքիայի դէմ պատերազմ, 1828, 1853 և վերջապէս 1877 թուերին: Թէն այս պատերազմների գլխաւոր գործողութիւնները կատարուել են Բալկանեան թերակղզում, բայց սորան միշտ մասնակից է եղել Փոքր Ասիան, ուր պատերազմները տեղի ունենալով հայաբնակ նահանգներում, չեն մնացել առանց կորստաբեր հետեանքների այդ երկրի հայերի համար:

Երկու վերջին դարերի պատմութիւնից յայտնի է, որ ճշուած նեղուած հայերը համակրութեան զգացմունք են ունեցել միշտ դէպի ռուսաց ազգն, իբրի սահմանակից քրիստոնեայ պետութիւն և այդ զգացմունքը բազմաթիւ անգամ արտայայտել են նոքա դէպքը բերած միջոցին: Այս պատմական իրողութիւնը յայտնի է նոյն իսկ ռուսաց ազգին, որ քանիցս անգամ ականատես է եղել ասածիս և հասկանում է թէ՛ ո՞րսիսի առաւելութիւն և դիւրութիւն է ստանում այն պատերազմը, որ չրջապատուած է համակրող ազգաբնակչութեամբ:

Պատմութեան էջերը վկայում են, որ Փոքր Ասիայի հայաբնակ քաղաքների և գիւղերի հայերը, պարագլուխ ունենալով իւրեանց հոգեւորականութիւնը, խաչ ու խաչվառով են հանդիպել առաջին երևացող ռուս զօրաբաժինը: Այս համակրութեան բուռն զգացմունքն այնքան է չլացրել ցոյց անող հայերին, որոնք մոռացել են իսպառ որ նոքա դեռ ևս հպատակ են իւ-

¹⁾ Տես «Լուսալ» № 4

բեանց՝ օրինական պետութեան և որ ոռոսաց երևալը դեռ ևս չէ ազատում նորանց յիշեալ հպատակութիւնից և կարծես համոզուած են եղել որ առանց գիւղական քահանայի պատառոտած շուրջառի և հնոտի խաչվառի՝ ոռոս յաղթական զօրքն անկարող է յառաջ խաղալ: Ասածիս ապացոյց են Բայազէթ և Արզրում քաղաքները, Ղըզըլ-Չախչախ և Բէնգլի Ահմադ գիւղերը և այլ ուրիշները:

Ամեն ոք հասկանում է այդ համակրութեան զգացմունքը: Մի բուռն ժողովուրդ, դարերի ընթացքում բնկճուած, ստրկացած մի պետութեան մէջ, ուր նորա կեանքն և գոյքը չունին ապահովութիւն, շատ բնական է, որ համակրի մի քրիստոնեայ սահմանակից պետութեան, որ իւր հողի վերայ պատսպարում պահպանում է նորա, հայ ժողովրդի, հաւատակից եղբայրներին:

Միթէ բնական չէ, որ թուրք իշխանութիւնը, զօրքը, և թուրք ու քիւրդ՝ ի բնէ անկարգութեան ենթարկուած, աւազակաբարոյ՝ սանձարձակ ազգաբնակչութիւնը, որ շատ տեղ դրացի կամ խառն լինելով հայերի հետ, իւր աչքով տեսնելով այդ համակրութեան ցոյցերը, վերագրէր նորանց բացարձակ հակակրութիւն դէպի թիւրք պետութիւնը և՛ դէպք եղած միջոցին՝ պատժել այդպիսի ժողովրդին:

Ահա այս արձակ և որոշ ձևով արտայայտած համակրութեան ցոյցը, կամենում եմ ասել, պատճառներից մինն է, որ իւրաքանչիւր Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ՝ Փոքր Ասիայի հայերն ենթարկուել են կոտորածի, կողոպուտի և գաղթի:

Թէ ինչպէս է նայում մի պետութիւն իւր այնպիսի հըպատակների վերայ, որ պատերազմի միջոցում համակրութեան զգացմունք է յայտնում թշնամի պետութեանը, դորա անհրաքելի օրինակներն ունինք նոյն իսկ Ռուսաց պատերազմական պատմութեան մէջ: Բաւական համարելով այս նպատակի համար յառաջ բերել բազմաթիւ օրինակներից միայն մի քանիսը, յիշատակում եմ նորանց այս տեղ:

1853 թուականի արևելեան պատերազմի միջոցին, երբ Վերոպայի միացեալ պետութեանց զօրքերը պատրաստ էին դուրս գալ Սև ծովի Ղրիմի ափերը, Վալատորիայի գաւառի թաթար ազգաբնակչութիւնը յայտնում էր իւր համակրութիւնը դէպի թիւրքերին և իւրեանց համակրութիւնը նորա յայտնում էին ոչ թէ հայերի պէս արձակ-համարձակ՝ կրօնական ծէսով և հոգե-

ւոր երգեցողութեամբ, այլ այնքան գաղտնի, այնպիսի խորագիտութեամբ, որ նոյն իսկ Տաւրիկեան նահանգապետ գեներալ լէյտենանտ Պետտէլը ոչ միայն չէր նկատում, այլ և նորանց՝ իբրև անխարդախ և հաւատարիմ հպատակներ, պաշտպանում էր բարձր իշխանութեան առաջ: Սակայն՝ երբ մի ռուս զիւղացի պատահամբ տեսնելով այս գաղտնիքը՝ յայտնեց իշխանութեանը, վերջինս ոչ միայն իսկոյն և եթ լցրեց զօրքով Եւպատորիայի գաւառը և մանաւանդ երկու զիւղ, այլ և նախագծեց Ղրիմի ծովեզրեայ լողոր մահմեդական թաթար ազգաւորնակութիւնն ամբողջովին անյապաղ քչել՝ ցրել ամենահեռաւոր նահանգների մէջ. սակայն իւր նախագիծը չկարողացաւ իշխանութիւնն ի կատար ածել լոկ այն պատճառով միայն, որ միացեալ թշնամի զօրքը շատ շուտ գրաւեց Եւպատորիայի գաւառը ¹⁾:

1820 թուին, Կովկասի կուսակալ Նրմուլովն ժամանակ՝ Կագի-Ղումուխի (Գաղստան) տէր՝ Սուրխայ խանը հալածուած էր ռուս իշխանութիւնից Ռուսաց զահոյքին իւր հաւատարմութեան խոստումը դրժելու համար: Հալածանքից ազատուելու նպատակով՝ Սուրխայ խանը ձգելով իւր կալուածքը՝ Կագի-Ղումուխը, գաղտնի կերպով կամեցաւ փախչել Պարսկաստան: Նա իւր որդու և կնոջ հետ փոքրաթիւ թիկնապահներով և Աջարի լեզգիների օգնութեամբ անցաւ Շաքի (Նուխի) խանութեան երկրով: Հարկ եղաւ նորան գիշերել Ալմալու մահմեդական զիւղում, որ դրած էր Շիրվանի (Շամախի) խանութեան սահմանում: Ալմալուեցիք չէին կամենում հիւրասիրել Սուրխայ խանին, սակայն ուղեկից աջարցիների ստիպմամբ (և գուցէ ի պատիւ իւրեանց վերայ իշխող Շիրվանի Մուստաֆայ խանի, որ հալածուող Սուրխայ խանի փեսան էր), հիւրասիրեցին փախստական խանին: Երբ Սուրխայ խանը արդէն անցել էր Կուր գետը և ոտքը դրել Պարսից հողի վերայ, Նրմուլովն անյապաղ լսելով խանի փախուստն ու Ալմալուեցւոց ընդունելութիւնը, հրամայեց Նուխու բերդապահին, որ սա խիստ գաղտնաբար սովորեցնի Շաքի խանութեան թուրքերին՝ այրել և ջնջել Ալմալու զիւղը, յափշտակել գոյք և իւրեանցը սեփականացնել զիւղը բնակիչների կանանց և երեխանց:

¹⁾ Н. О. Дубровинъ «Исторія Крымской войны и обороны Севастополя» томъ 1. стр. 280—285.

Արդարեւ՝ 1820 թուի օգոստոսի 1. բերդապահը ժողովեց 2000 ձիաւոր և հետեակ և նոյն գիշերը, Նուխու ոստիկանապետ Մելիք Ասլան բէգի առաջնորդութեամբ ուղարկեց գաղտնաբար Ալմալուի վերայ, որ ունէր 200 տուն։ Այս խառնիճաղանճ զօրքը գաղտագողի մօտենալով գիշերուայ հանգստութիւնը վայելող գիւղին, այլեցին տները, սպանեցին շատ մարդիկ, 300,000 ռուբլի վնաս հասցրին, իրանք էլ կորցրին 25 մարդու կեանք և աւելի կորցնէին, եթէ այս խաժամուժ հերոսներին թիկունքից չպաշտպանէին Նուխուայ հայ ձիաւորները։ Ահա ձեզ անխոհեմ համակրութեան հետեանքը։ ¹⁾

Պատմագրող Պօտտօի աշխատութեանց մէջ կարելի է հանգիստի բազմաթիւ օրինակներ համակրութեան և պատժի, սակայն այսքանս թող բաւական համարուի։

Դառնալով կրկին Փոքր Ասիայի հայ բնիկներին, ես ունիմ ձեռքս շատ աղէտների պատմութիւն թէ անձամբ ժողոված և թէ քաղուած անգլիացի Նորմանի աշխատութիւնից, որ ինքն անձամբ ներկայ է եղել պատերազմի դաշտում՝ իբրև յատուկ թղթակից անգլիական Times լրագրի։ Թէպէտ Նորմանի տուած տեղեկութիւնները քաղում եմ «Русская Правда» Պետերբուրգի ռուս լրագրից, ուր բերուած է նոյնպէս քաղուածօրէն, սակայն այսքանս էլ, թէն չնչին, բաւական գաղափար կարող են տալ այն սոսկալի տանջանքներին, որին ենթարկուել է հայ ազգը պատերազմի ժամանակ, 1877 թուին։ Հապա ի՞նչ սրտաճմլիկ աղէտների պատմութիւն կարելի էր ժողովել՝ եթէ մի ոք հայ՝ անձամբ և յատուկ գորա համար լինէր պատերազմի դաշտում, կամ առ նուազն՝ պտտէր հայ փախըստական գաղթականների մէջ։ Նա կլսէր որ մինի կրած տառապանքը նման չէ միւսի, բոլորը կրել են աղէտներ, բայց տարբեր աղէտներ՝ և իւրաքանչիւրը գիտէ միայն իւր գլխին եկածը, ըստ որում թշուառութեանց արագահասութիւնը ժամանակ չի տուել մարդկանց խմբուել և միատեսակ աղէտ կրել, ամէն ոք աշխատել է միայն իւր և իւր զերդաստանի կեանքն ազատելու, շատ անգամ առանց իմանալու դրացուն հասցրած աղէտը։

Ամբողջ աշխարհին յայտնի է, որ 1877 թուի Յուլիս ամ.

¹⁾ В. Потто. «Кавказская война» томъ II. ВЫПУСКЪ II. 1888 г. стр. 295—297.

սում թիւքաց զօրաբաժին և տասնեակ հազար քիւրդ հրոսակներ Շէյխ Ջալալէդդինի, չէյխ Իբրադուլլահի և չէյխ Փէքեարի առաջնորդութեամբ, օգտուելով ռուս պահապան զօրքի սակաւութիւնից հին Բալազիրի մաս, յարձակուեցին այդ քաղաքի վերայ, պաշարեցին նորան և սարսափելի կոտորած ու կողոպուտ գործեցին հայ բնակիչների վերայ: Ահա այդ աղէտի մի պատկերն է, որ ես լսել եմ անձամբ՝ այդ բնակիչներից և որ այժմ տալիս եմ ընթերցողներին:

Երբ 1877 թուի Ապրիլին գնեւրալ Տէր Ղուկասովի զօրաբաժինն առաջին անգամ մօտեցել է Բալազէթ քաղաքին, վերջինիս հայ ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ, պարագլուխ ունենալով իւր հոգևորականութիւնը, խաչվառ ու խաչով դուրս է եկել ընդ առաջ հայ գնեւրալի: Նախ քան ռուսների գալը տեղական թուրք հարուստ տարրն երկիւղ կրելով ռուսներից, իւրեանց գոյքն՝ ապահովութեան համար յանձնել են դրացի հայերի հովանաւորութեանը: Հայերն սմենայն հաւատարմութեամբ վերադարձրել են տէրերին հոգեպահուստը, երբ թուրք տարրը համոզուել է, որ ռուսները հեռու լինելով կողոպուտից, բերել են իւրեանց հետ միայն խաղաղութիւն:

Ի տրիտուր սորան թիւք բնակիչները գաղտնի աւետելով հայերին, որ չուտով Վանի կողմից գալու է Շէյխը, խորհուրդ էին տալի հայերին պահ տալ իւրեանց գոյքերը այդ թիւրքերին ապահովելու: Առ երես բարեկամ ձևանալով հայերին՝ թիւրքերը չէին մոռացել նորանց խաչ ու խաչվառով թափօրը: Հայերը համոզուած էին որ թափօրի պատճառով թիւք բնակիչները լրտեսութեամբ հրաւիրել են քիւրդ հրոսակներին, որոնց յարձակումը թիւրքերը շատ առաջ և գաղտնի գուշակում էին և նորանցով էլ սպառնում էին հայերին:

Հայերն էլ քնած չէին, իւրեանց լսածն ապագայ վտանգի մասին ծածկաբար հասցնում էին քաղաքի կառավարիչ՝ Սրեանի գաւառի Դաւալու գիւղի բնակիչ՝ Առաքելովի ականջին, որ փոխանակ յւրջ ուշադրութիւն դարձնելու սոսկալի վտանգին և իշխանութեանը տեղեկութիւն հասցնելու, անվայել յիշոցներով հեռացնում էր իւրեանից լրատու հայերին:

Վրդովեցուցիչ լուրերն երբ աւելի և աւելի են թանձրանում, հայերը փակել են շուկայում իւրեանց խանութները, որպէս զի չենթարկուին կողոպուտի և յափշտակութեան: Վառավարիչ Առաքելովը հրամայում է բանալ անպայման: Հայերը

խնդրում են թոյլառութիւն ժամանակաւորապէս տեղափոխուելու դէպի Երևանի նահանգը, իսկ պարոն Առաքելովը ճշդի ու հաւատոյ հայհոյելով վռնդում է հայերին. (Երևանի նահանգում իւր նշանաւոր հայհոյանքներով յայտնի է պ. Առաքելովը): Հայերը վերջապէս խնդրում աղերսում են, որ թոյլատրեն գոնէ գերդաստաններն ուղարկելու: Այս խնդիրն անգամ մնում է առանց հետևանքի:

Մինչ այս մինչ այն, յանկարծ լսում է, որ Շէյխի օրդուն արդէն մօտեցել է և ամէն մի փախուստ անհնար էր և անկարելի: Ռուս կապակները ամբողջովին սպանւում են՝ թէև անձնատուր եղած, իսկ հետևակ զօրքը պատսպարւում է միջնաբերդում, ուր պատսպարւում է և կառավարիչ Առաքելովը թողնելով յուսահատ հայ ժողովրդին թուրք բնակիչների և քիւրդ հրոսակների արիւնաթաթախ ձեռքերում: Այդ եղել է Յուլիսի սկզբում (կարծեօք 5-ին):

Քրդերի ասպատակութեան առաջին օրը մարդկանցից հեռացած, Աստուծուց մոռացուած, բաղդից դէն ձգուած հայերը սոսկալի յուսահատութեան մէջ դիմել են ոմանք այս և ոմանք այն թիւրք հարկանի մարդասէր հովանաւորութեանը, բայց այդ մարդասէր հովանաւորութիւնը տարել է նորանց կորստեան անդունդը:

Սօյկար Ստեփանը, Աթոն, սորա որդի Գէվոն, Նալբանդ Օհանը, Վաչիկ Խաչոն, սորա որդի Հայրոն, Առաքել Մակարեանը, Բաննահ Խաչոն, սորա որդիք Վարդանն ու Ստեփանը և եղբայր Մկրտիչը իւրեանց ընտանիքով և զոյքով պատսպարուել են Բաշաւուշ Ալի աղայի տանը, յոյս դնելով նորա վաղեմի բարեկամութեան և մարդասիրութեան վերայ: Բայց աղայի որդի Բաբան դաւաճանութեամբ բերել է քրդերին, որոնք կողոպտելով պատսպարուած հայերին, հանելով նորանց հանդերձը, մերկացրել են տղամարդոց, կապել են միմեանց ձեռքերը և տնից դուրս են բերել իբրև թէ Շէյխի Օրդուն տանելու:

Կարճ միջոցից յետոյ նորանց կանանց դուրս են բերում տան բազը և այն տեղ այդ թշուառ և յուսաբեկ կանանց ցոյց են տալի քրդերը մի զարհուրելի տեսարան: Բոլոր տղամարդիկ սպանուած էին և նորանց կրծքից հանած թրքերը շարեշար կախուած էին: Հայերն իւրեանց կեանքը կնքում են այդ տեղ և նորանց զոյքը մնացել է մարդասէր և բարեգութ

Բաշխառուչ Ալի աղային:

Գուռդ Օհանի որդիք անից փախչում են քաղաքից դուրս և նորանց մայր Ուստիանը, գնդակից ուղքումը վէրք ստանալով, չէ կարողացել փախչել: Երկու օրից յետոյ որդիքը վերադարձել են մօրը տանելու, բայց տեսել են որ նա իւր տանն արդէն մեռած է և երկու ստինքները կտրած են:

Թաղէոս Մովսէսեանը իւր ընտանիքով և դրացի երեք գերդաստաններով իւրեանց գոյքով արժուութեամբ մօտ 5000 ռուբլի, պատապարուել են վաղեմի բարեկամ և եղբայրակից Թամօ Աւդօ օղլու տանը, որ երկու օր պահելուց յետոյ խլում է նորանց գոյքը և իւրեանց դուրս վռնդում տանից: Թշուառ, անտիրական հայերը դուրս են գալի փողոց և թշնամու գնդակից փախչելով՝ հինգ մարդ նորանցից մտնում են ցամաքած առուի կամարի մութը խորքերը և այնտեղ մնում են հինգ օր ծարաւ, քաղցած: Միւսները փախչում են դէս ու դէն: Թաղէոսի ծերունի հայր Մովսէսն անյայտ և անդարձ կորաւ: Թաղէոսն էլ իւր ընտանիքով փախչում է դէպի Շերիֆ էֆէնդու տունը, որ քաղաքի իշխաններից մինն էր և մէջլիսի անդամ: Բայց պատէպատ փախչելու ժամանակ՝ Ջալիլ բէգի կինը, որ իւր տանը չեմում կանգնած է եղել, կանչել է թաղնուած քրդերին՝ ցոյց տալով թէ սոքա բրդեր չեն, թէ և ծածկել են գլուխներին սպիտակ չալմա, այլ հայեր են: Քրդերն իսկոյն կողոպտել են կանանց և գնդակով սպանել են Աթօին, որ իւր եղբօր մանկահաս աղջկանը գրկում սեղմած փախչում էր: Գրնդակն աղջկայ ոտը ծակելով՝ անցել է Աթօի կրծքից: Աթօն իսկոյն մեռնում է, իսկ վիրաւորուած մանուկը մեռել է Մա. կու խանութեան երկրում, ուր փախցրել էին երեխային:

Յուսաբեկ հայերը, բացի իւրեանց յոյսը թիւրք աղաների վերայ դնելը, դիմել են մի այլ խորամանկութեան. նոքա քիւրդ ձեանալու համար և քրդերից ազատուելու նպատակով՝ գլուխները ծածկել են սպիտակ չալմա ¹⁾: Սակայն փրկութեան այս չալման շատ անգամ կորստեան էր մատնում կրողին, որովհետեւ միջնաբերդից ռուս զինուորների տեղացող զենդակները գլխաւորապէս ուղղւում էին չալմայ կրողների վերայ:

¹⁾ Սպիտակ չալման կրում են միայն քրդերն, իսկ հայերը նոյն չալման փաթաթում են սև թաշկինակով և մի ծայրը կախում աջ ականջի վերայ:

Իբրև յարձակուող քիւրդերի վերայ: Առանց սպիտակ չալմայի՝ քիւրդն էր սպանում, ուր դիմէին անտէր հայերը: Նաւասարդի որդի Խաչոն, սպիտակ չալման ծածկած, իւր երեխայի ձեռքը բռնած անցնելիս է եղել բերդի տակով: Ռուս զինուորն ընդունելով նորան քիւրդի տեղ՝ զնդակով սպանել է նորան, թողնելով մանկանը իւր հօր անշնչացած մարմնի վերայ լուրով նայելիս...

Որովհետև ռուս զինուորները ցերեկով բերդից անդադար գնդակներ են արձակելիս եղել քաղաքի վերայ, այդ պատճառով քիւրդ հրոսակների կատաղութիւնն ու չարժումն աւելի սաստկանում էին գիշերները:

Երեկոյին շատ հայ ընտանիք իւրեան գոյքերով պատսպարուել են Շերիֆ էֆէնդու տանը, յոյս դնելով նորա զթասրտութեան վերայ: Նորանց սիրտն ահ ու դողի մէջ էր և բաւրջի հեղեղանքը միացել էին: Շերիֆ էֆենդին, այդ երեկոյին, իւր որդիների հետ միասին զնացել էր Շէյխի մօտ իբրև գուլթ խնդրելու նորանից հայերի համար. հայերը գոնէ մեծ յոյս են ունեցել այդ նենգ մարդու վերայ: Հոգեմաշ բոլորներն անցնում էին խիստ դանդաղ: Յանկարծ լսուել է, որ Շէրիֆ էֆէնդին վերադարձել է: Բոլորի ահաբեկ զէմքի վերայ յուսոյ նշոյլ է փայլել:

Բայց փոխանակ Շէրիֆի գալիս են Շէյխի քրդերը, բերելով իւրեանց հետ 60 ձի, որոնց վերայ բառնում են Շերիֆին ապաւինած հայերի գոյքը և ամբողջ գիշեր կրել են Օրդու: Հայերը համոզուել են որ այդ նենգաւոր կեղտոտ թիւրք էֆէնդին մատնել է իւրեան ապաւինած հայերին, որպէս զի նորանց գոյքի մի մասը մտնի նորա անյագ որկորը: Այդ տեղ տնդուկներն ու արկղներն անխնայ կտորատում են և միջի իրեղէնները տանում: Անճարացած հայերն այլ ևս չեն մտածում քրտինքով աշխատած ունեցածի վերայ՝ նորանք սրտատրով մտածում են միայն իւրեանց կիանքի վերայ՝ տեսնելով տան տիրոջ նենգութիւնը:

Այդ միջոցին պատսպարուած հայերը մտնում են միւս սենեակներն և դռները ներսից կողպում են: Գոյքը կրելուց յետոյ՝ դեռ արշալոյսը չբացուած՝ քրդերը ծակում են սենեակների առաստաղը, որից մտնելով ներս կողոպտում են բոլոր կանանց ու տղամարդկանց:

Ապա հրամայել են նորանց դուրս գալ բազը և ընդունել

Շէյխի թողութիւնը: Կանանց և տղամարդկանց կանգնեցրել են միմեանցից ջոկ: Զալէգդին փոքր շէյխը կանգնած, բռնում է իւր թուրը, որի տակով հայերը մէկ մէկ անցնում են, իբրև հնազանդութեան նշան: Հանդէսը կատարելուց յետոյ՝ Զալէգդին շէյխը թողնելով հայերին իւր քրդերի ձեռքում, ինքն առնում է հետը Շէրիֆ Էֆէնդու գերդաստանը և գնում է Օրդու մեծ շէյխի մօտ:

Կողոպտուած հայերը քրդերի ձեռքից փախչելով մտել են մի դատարկ վարժատուն: Արդէն ցերեկ էր: Այս տեղից փախչելով՝ պատսպարուել են Ղազարի դատարկ տանը: Այստեղ զարգար Սիմոնը անզգուշաբար բռնում է դուռը նայելու, յանկարծ թշնամու գնդակը գլորում է նորան գետնի վերայ: Որդին ընկնում է հօր մարմնի վերայ՝ արտասուք թափելու, սորան ևս անշնչացնում են իսկոյն: Պատանի քոյրը սփռուում է եղբօր մարմնի վերայ, սորան ևս գնդակով մահացնում են: Նրկու ընկնում երեք մարմին գլորում են իրար վերայ:

Սաքսափահար հայերն, այս տեսարանից ցնցուած, տեսնելով որ այստեղ այլ ևս պատսպարուել կամ դռնով դուրս փախչել անհնարին է, ծակում են տան յետևի պատն և այնտեղից դուրս վազելով՝ խառնիչփոթ փախչում են դէպի Սարգիս աղայի այգին: Բայց քրդերն այստեղ ևս նորանց յետևից հասնելով սպանում են Դաւոհնց Առաքելին, իսկ միւսներին կողոպտում են: Այդ ընկէին պատահում է թիւրք կանոնաւոր զինուորների մի խումբ, որ այդ հալածուող հայերին իւրեանց պաշտպանութեան տակ առնելով՝ անվնաս բերում են գլխաւոր շէյխի մօտ, որ յանձնում է նորանց մի քրդի պահպանութեան: Տէր Ղուկասովի երկրորդ գալու ժամանակ բերդապահ զօրքն ազատելու համար՝ այդ թշուառ հայերը միջոց են գտել փախչելու դէպի Պարսկաստան՝ սահմանակից Մակուի խառնութիւնը: Այսպէս է եղել Շերիֆ Էֆինդու բարեկամութիւնը:

Քսան գերդաստան ապաւինելով Ահմադ աղայի վերայ՝ պատսպարւում են նորա տանը: Ահմադ աղայի հարսն առնում է հայ կանանցից ոսկեղէն զարդերն, իբրև քրդերից ազատելու համար: Քրդերն իւրեանց մօլլայի հետ գալիս են կողոպտելու սորանց, գուցէ և սպանելու: Հայերը ճարահատեալ խորամանկութեամբ յանձնառու են լինում մահմեդականութիւն ընդունելու: Հաւատաւորութեան վերայ ուրախացած՝ քրդերը ծակում են տան ետևի պատը և հայերին դուրս բերում յետևից:

ըստ որում տան առաջը միջնաբերդի դէմ լինելով՝ ռուս զինուորները զնդականար կանէին նորանց։ Հայերին առանց կողոպտելու, երկու զրօշակով, երգելով տանում են Սրգու գլխաւոր չէյխի առաջ։ Օրդու զնալուց առաջ հայ կանայք խնդրում են Ահմադ արայի հարսին վերադարձնել իւրեանց զարդերը, բայց նա բաց է ասում։ Օրդուի մէջ մնալուց մի քանի օր յետոյ առեւիս մահմեդականացած հայերը փախչում են Մակու։

Հաւատացնում էին ինձ փախստական գաղթականներն, որ մինչև Տէր-Ղուկասովի երկրորդ զալուստը Բայազէթի վերայ, հայ սպանուածների թիւը հասնում էր աւելի քան 320 հոգու. իսկ Նորմանը, ինչպէս յետոյ կտեսնենք, կոտորածների թիւը որոշում է 2,400 հոգի։

Այսպէս էին նկարագրում Բայազէթու հայ փախստականները, որոնցից 66 հոգի կանայք, երեխայք և տղամարդիկ Մակուից եկել էին Շարուր, 1777 թուականի Սեպտեմբերի 19-ին և անցնում էին դէպի Նրեան։ Նոքա մերկ էին և քաղցած փորով, յուսահատ և ուժասպառ։ Շարուրում՝ Բաշնորաչէն գիւղում, ուր այդ ժամանակ կայի և ես, մի քանի հայ ծառայողներ, մօտակայ Ուլիա Նորաչէն հայ գիւղի բնակիչների միահամուռ օգնութեամբ, կերակրեցին այդ թշուառներին, որի ժամանակ հազիւ թէ կարողացայ ես ստանալ վերոյիշեալ տեղեկութիւնները, ըստ որում ուտելուց յետոյ նոքա չարունակեցին իւրեանց ճանապարհը դէպի Նրեան։

Կրկնում եմ, որ եթէ մի ոք պտտուող լինէր փախստական զաղթականների մէջ, նա անթիւ պտտութիւններ կարող էր ձեռք բերել, մանաւանդ Ալաշկերտի փախստականներից, ուր կատարուել են սոսկալի կոտորածներ Տէր Ղուկասովի դարձի ժամանակ, ինչպէս ակնատես է եղել անգլիացի Նորմանը։

Բայազէթու վերոգրեալ անցքերի ճշտութիւնը հաւաստիացնում է ոչ միայն Նորմանը, այլ և մի աղերսագիր Բայազէթու 18 զաղթականների կողմից, 1877 թուի օգոստոսի 2-ին Կովկասեան Օգոստ. Փոխարքային մատուցած, որի պատճէնը հարկ եմ համարում դնել այստեղ։

«Նորին Բարձրութեան մեծի փոխարքայի Կայսերն ամենայն Ռուսաց խոնարհաբար խնդիր և ակնածական յայտարարութիւն

Ի դիմաց գաղթական ժողովրդոց հին Պայազխտու:

Արտասուաց արժանի թշուառ և տխուր վիճակի ենթարկուած տառապակիր Հայ-քրիստոնեայ բնակիչք հին Պայազխտ քաղաքի և իւրոց շրջակայից, երբ 1877 Ներկայ թուականիս Ռուսիոյ բարձրաւիպառ և խաղաղասէր կայսերութեան արդի աշխարհակալութեամբը, նորին բարեխնամ կառավարութեան հովանաւորութեան ներքոյ խաղաղութիւն և անդորրութիւն կը վայելէր, յանկարծ հարաւային սաստկաշունչ փոթորիկ մը, այն է՝ Օսմանցի զօրաց, դրացի տաճկաց և քիւրդերու պժնդակ յարձակումը, այնպէս վրդովեց մեզ, որ հիմայ ակնկոծ ծովու խռովայոյզ մակերևութին վրայ՝ տատանող բեկեալ նաւու մը երևոյթը կը կրէ. հին Պայազխտու և իւր շրջակայ հայ գիւղերու քրիստոնեայ հասարակութիւնը, ամենքն ալ մերկ և կիսակենդան, ամենքն ալ փառագուրկ և չքաւոր, ամենքն ալ կողոպտուած և կեղեքուած առօրեայ ոգեպահիկ պարէնին կարօտ, տաճկական արեան ծարաւի՝ անդուծ սրովը և դառն հալածանօք՝ մայրերը որդեկորոյս, որդիքը մայրագուրկ եղած, ստիպեայ նորածին մատաղ մանուկները խանձարրոյ մէջ հրապարակներուն վրայ աղիողորմ մորմոքներով թաւազլոր խաղացին մարց դբրկէն և գրգանքէն զուրկ. և վայ, ինչպէս այս մատաղ գառները պիտի սնուէին իցէ թէ ծնողաց գիրկն ալ լինէին, քանի որ տաճկաց անագորոյն սուսերը նոցա սննդեան գործարաններն, մարց ծիծերն, անգամ արմատախիլ ըրած էր, հայոց տունները հայոց համար զոհարան դարձած էր և ճրչափ քրիստոնեաներ արդեօք իրենց արեան մէջ լողացին, որոնց ճիշտ Թիւր այժմուս անծանօթ է. երկինքն անգամ ողբաց այս սոսկալի տեսարանին վերայ, որուն համառօտ և տխուր նկարագրութիւնը անա արտօսարից աչօք և կսկծալի սքտիւ և ողորմազին դիմօք գերափառ մեծախնամ կայսեր և Նորին փոխարքայիդ վսեմափայլութեան առաջի կը ներկայացնեմք, գթութիւն, խնամք, շնորհք և պաշտպանութիւն հայցելով:

Սոյն այս 1877-րդ թուականի նախընթաց ապրիլ ամսոյն մէջերը, երբ Ռուսիոյ կայսերական զօրք՝ Կարնոյ նահանգին սահմանը պիտի կոխէր, Պայազխտի բնիկ տաճիկները քարձրափառ կայսերը խաղաղասէր դիտաւորութիւնը հակառակ երկիւղով մը պատեալ իւրաքանչիւր տաճիկ իր ինչքը և ստացուածքը ու հարստութիւնն առած՝ Հայ դրացւոյն տունները ապաստանեցան: Ո՛հ, զարմանօք դիտեց մեր դրացի տաճիկութիւնը Ռուսիոյ արչաւանքը, որ իւր քայլերուն հետ խաղաղութիւն և ապահովութիւն կը բերէր ո՛ն իցէ (ազգէ) եղող հասարակաց, և տեսաւ որ՝ ո՛չ Ռուսիոյ զօրքը աւերման նպատակաւ սահման կոխեց և ո՛չ իր դրացի հայը իր մէկ մազին վնաս տուաւ թէ խորհրդով և թէ գործով, այլ առաջինէն աւելի մարդասիրական ցոյցերով ընթացաւ տաճկաց հետ, ինչպէս որ սոյն այս բարենպասակ ընթացքը և խաղաղական ցոյցերը կը

հրատարակէր Վսեմ. փոխարքայիդ առ Կարնոյնահանգի հայասեռ և տաճկասեռ բնակիչսն ուղղած բարձր շրջաբերականը: Ինչ և իցէ ապրիլը լրացաւ, մայիսն ալ անցաւ, բայց երբ մայիսին յաջորդեց յունիս ամսոյն հինգերորդ օրը տխուր և սգալի օրը, մեր դրացի նենգամիտ տաճկաց գրգռանօքը և ջերմ աջակցութեամբը շրջապատեց մեզ Օսմանեան զօրքը խառն մեր սահմանի քուրդերու բազմութեանը և տաճիկ դրացեաց հետ, մոլեռանդ և մոլեգին շէյխերու առաջնորդութեամբ. աստանօր մեր տաճիկ դրացիները մեզ իրենց տունները հրաւիրեցին, երբ ապահով պահուելու մօտալուտ վտանգէն, իւրաքանչիւր հայ ընտանի իր բոլոր գոյքովը և հարստութիւնով տաճկաց տունները մտան, կամ լաւ ևս է ասել բանտարկուեցան, ոմանք ևս իրենց տունները մնալով, երբ օսմանցի զօրաց և քուրդերու արիւնառուչաւ մարդկեղէն գազանաց լէզէօնը հայոց անբնակ տունները հետագօտելով հայ արիւն ծծելու ծարաւ կը յայտնէր, երկու օր ծրարեց զմեզ դրացի տաճկութիւնը, երբորդ օրը գաղտնի նենգութեան շշուշը յերևան հանելով մեզ իրենց տուններէն դուրս արտաքսեցին, գրաւելով մեր բոլոր գոյքը և հարստութիւնը և զօրաց ու քուրդերու աւարառութեանը մատնելով: Աստ էր տեսանիլ իշխան և հասարակ, արուեստաւոր և մշակ, մի օրինակ վիճակի վիճակեալ աղքատ և չքաւոր մերկ և րոկոտն օսմանցիներու և քուրդ աշիրաթի անգուլթ ճիրաններուն մատնուած, Հայ արանց, կանանց, երիտասարդաց, մանկամարդ օրիւրդաց և մատաղ մանկանց ճիչը, աղաղակը և լալիւնը աղիք կը գալարէր, երկինք կը գրաւէր, ուր փախչէր Հայն այսուհետև, ուր էր իր ապաստանարանը, ոչ լիւնելը և ոչ բլուրները կարօցին ծածկել և ապահովել հայո: Կեանքը անօրէն դրացիներնուս և օսմանցի զօրաց սուրը զոմանս դիաթաւալ գետինը կը փռէր, զոմանս կարևէր կխոցոտէր և զոմանս կը ստիպէր անյապաղ մուհամմետեան գաւանթիւնը էչհէտը յեղյեղել քրիստոնէական կրօնի անսուտ ճշմարտութիւնը ուրանալ և գայն ապացուցանել գլխու ճիւղմակ փաթոյթով մ: Այս շփոթութեան մէջ հայու խանձարապատ մանուկը աղբակոյտներէն քիւրդերը կը գիրէին և օսմանցի զօրքը գեռաբուսիկ խարտեաչ հայ մանկիկը գլխու մագերէն բռնած սրախողխող միջակտուր կընէին. անտէրունչ կնիկները աստանդական կիսափառէին էրիկները գտնելու և էրիկները իրենց կիները, մայրը կորուսեալ գաւակը և գաւակը իր մայրը, որոնց շատը ցայժմ դեռ որոնումն օթ. ինչ ըսեմ և Աստուծոյ սուրբ տաճարներուն համար որուն սեմէն պիղծ ոտքեր մուտ գործեցին, որուն սրբութիւնը աւերեցին և պղծեցին, որուն սրբասէր սեղանը ապականեցին և սուրբ բեմին փառազարդութիւնը կապտեցին, քրիստոսեան խաչին նշանը ծաղր ըրին և պաշտելի աւետարանին նուիրական թերթերը կտոր-կտոր, նոյնպէս և սուրբ եկեղեցւոյ խորհրդանիշերը. արդեօք և եկեղեցեաց ծոցը ծրարուած սրբոց մասունքները ո՞ր անսուրբ և աննուէր ձեռ-

քերու մատնուեցան, թողում ասել և այն մեծ հրդեհը, որ շատ մը հոյակապ շէնքեր այրեց մոխիր դարձուց և Պայազիտ քաղաքը յաւիտենական աւերակաց ողբալի անշըուլթեան մատնեց: Վերջապէս Պայազիտի քրիստոնեայ ժողովրդեան մնացորդը նախ օսմանցուի բանակատեղին բռնի գերի վարեալ անտի անօրէններու սրածուծենէն և գերեվարութենէն հազիւ հազ մազապուր, յալամայից փախչող փախչողի ետեւ պարսկական իշխանութեան ներքեւ Քեչմիշթափէ և Մակու ըսուած տեղերը ապաստանեցաւ, որ մեծ կարեկցութեամբ ընդունվեցան քրիստոնեայ բնակիչներէն. այժմ և մեծ համակրութեամբ մ'ալ սոյն գաղթական գերեաց խումբը, այժմ ի Մակու գտնուող Ռուսաց հպատակ Շուշուեցի Դաւրիթարեակ Յունանեանց Սարգիս աղայ անուն բարեպաշտ և ազնուաբարոյ անձի մը անխոնջ ջանքիքը կերակրուեցաւ Մակուայ գերապատիւ խաներու շնորհիւր տասն տասնհինգ աւուր չափ. նա մանաւանդ մեծ գոհութեամբ կյիչներ նաև Պարսից Վսեմափայլ Շահին կողմէն գերեացս եղեալ միամսեայ միջոցի բաւականացնող հացի շնորհքը. բայց այսուհետեւ ինչ պիտի ըլլան այս գերիները, սովամահ պիտի լքանին անշուշտ մերկ բացօթեայ և անծածկոյթ ըլլալով ցրտահար պիտի մահանան, թէ որ փրկարար ձեռք մը վանոնք չպատասպարէ:

Վասն որոյ այս վշտահար թշուառ ժողովուրդը ինքզինքը Ռուսիոյ բարեխնամ Կայսեր և որին վեհափառ Վսեմ փոխարքայից մխիթարիչ և սփոփարար հովանաւորութեանը յանձնելով խոնարհ հոգեւոյ աղերսիւ գթութիւնը կը հայցէ, խնամք կը հայցէ, ճար և ճարակ կը խնդրէ, մնալով մտերիմ հպատակ Ռուսիոյ կայսերական մեծափառութեան և խոնարհ ծառայ ձեռում վսեմափայլութեան—բնակիչք հին Պայազիտու և իւրոյ չըջակայից:

Ն. Տէր-Ստեփան քահ. Մելքոնեան	Յովհաննէս Տէր Աբրահամով
մհ. Մկրտիչ Մարտիրոսեան Աբրամով	Մարգարայ Դանէլով
Նորընծայ Սեդր: Տէր-Սեդրակեան	Սիրական Դանիէլով
Ղազար Յովհաննիսեան	Մովսէս Տէր Պետրոսով
Օհանով Դրմբեան	Վարդան Դրմբեան
Հայրապետ Դրիգորով	Մանուկ Ղազարեան
Յովհաննէս Մկրտիչով	մհ. Ներսէս Ասլանով
Խ. ծ. Սարգիս Մանուկեան	Կարապետ Տէր Դանիէլով
Խաչատուր Մկրտիչով	Դրիգոր Խաչատուրով

Այս աղերսից յետոյ ես դիմում եմ անգլիական աղբիւրին: Բայազիդու կոտորածի մասին Նորմանը յիշատակում է այսպէս.

«Բայազիտում քիւրդերի ձեռքով գործած կոտորածի մասին ես կարող եմ հաղորդել հետեւեալ լիովին ճշգրիտ մանրամասնութիւնները. Փայիք փաշի և Բայազիտու բերդապահ ռուս զօրաբաժինների մէջ եղած պատերազմից յետոյ, Թէփե-

ըիս քէօյի մօտ, Յունիսի 13-ին (1-ին), ռուս զօրաբաժինը, շրջապատուելով թշնամու առաւել գերազանց ուժերով, հարկադրուեց քաշուել միջնաբերդը: Հետեակ զօրքը յաջողութեամբ հասաւ տեղ: Ինչ կվերաբերի ձիաւոր զօրաբաժին, սա շրջապատուեց մօտ 6000 քիւրպերով չէյխ Զալլալէդդինի առաջնորդութեամբ և անյապաղ զինաթափ եղաւ: Սա անյարմար եմ համարում մանրամասնութիւնների մէջ մտնել այս զօրաբաժնի վիճակի մասին: Զինաթափ եղած կազակներին մահացնելով, քիւրդերը, փանատիկոս չէյխ Զալլալէդդինի, չէյխ Օթէյդուլլահի ու չէյխ Փէքարի, այլ և Փահիմ էֆէնդու, Մահամադ բէզլի, Թափէր բէզլի և այլոց առաջնորդութեամբ մտան Բայազէթ»:

«Այնուհետև յառաջ եկաւ մի անասելի սարսափահար տեսարան: Քաղաքում մնացել էին դեռ ևս 165 քրիստոնեայ զերդաստուն: Նոքա ենթարկուեցին կոտորածի և քիւրդերը չէին խնայում ոչ կանանց և ոչ մանկանց: Թիւրք սպան, որ մի քանի օր յետոյ այցելել էր քաղաքը, հաղորդում է, որ նա չէ գտել այն տեղ ոչ մի բնակիչ մուսուլմաններից, Բոլորեքնանք մինչև վերջինը փախել էին այն գարշահատութիւնից, որ տարածւում էր 2,400 դիակներէ: Ամէն մի տան մէջ, ուր մտել էր սպայն, տեսել էր սպանուած քրիստոնեաների խմբեր, որոնց վրդովեցուցիչ կերպով այլանդակած մարմինները դարսուած էին զգուելի և անվայել դիրքերով»:

«Այս կոտորածի մասին լսելով՝ Մուխտար փաշան անմիջապէս հրամայեց զինաթափ անել և ցրել քիւրդերին և հրացանի բռնել նորանց առաջնորդներին: Այս հրամանի առաջին բաժինը բոլորովին աւելորդ երևաց, որովհետև իսլամի այս անկանոն պաշտպանները, դէն ձգելով զէնքերն, իւրեանք էին փախչում մեծամեծ խմբերով, երբ տեսան զենքերալ Տէր-Ղուսկասովի զօրքի մօտենալը: Թիւրք զօրաց գլխաւոր հրամանատարի կարգադրութեան միւս կէսը (հրացանի բռնել քիւրդերի առաջնորդներին), պէտք է կարծել, որ ոչ մի զէպքում և երբեք չէ կարող իրագործուել»:

Ալաշկերտի սոսկալի կոտորածի մասին՝ Նորմանը, որ աւանատես է եղել, պատմում է հետևեալը.

«Թիւրք զօրքի մէջ կարգապահութեան խստութիւնը լիովին կախուած է հրամանատարի անձնական յատկութիւնից: Այսպէս, օրինակ, Մուխտար փաշայի զօրաց մէջ եղել են միայն մի քանի առանձնակի կողոպուտի և մի հատ սպանութեան

դէպք: Այն խստութիւնն, որով Մուխտար փաշան պատժում էր սոյնպիսի քաջադուրծութիւնները, չափազանց անախորժ էր թուում իսլամի անկանոն պաշտպաններին, այն է՝ չէրքեզներին և քիւրդներին, որոնք, քաջայայտ է, համարում էին անարգար: Երբ Մուխտար փաշան կարգադրեց կախաղան հանել մի չէրքեզի, որ մեղադրուած էր մի հայ գիւղացու սպանութեան մէջ, կողոպտելու նպատակով, նորա հետեւեալ օրը թիւրք զօրաց շարքերից փախուստ տուին Կովկասի որդիներից աւելի քան հազար հոգի»:

«Իսմայիլ-Հակքի փաշայի զօրքի մէջ, ընդհակառակը, հրոսակներն ու մարգասպանները մնում էին յիովին անպատիժ: Մանաւանդ զերազանցում էին այս դէպքում քիւրդերն, որոնց առանձին խնամքով հովանաւորում էր Իսմայիլ փաշան, որ ինքն էլ իսկական քիւրդ էր և խիստ համակրում էր իւր ցեղակիցների քաջադուրծութիւններին»:

«Յունիսի 16 (28) գետերալ Տէր-Ղուկասովի զօրքի վերադարձի ժամանակ Զէդէքեանից, Իսմայիլ փաշայի անկանոն ձիաւոր զօրքը, փոխանակ ռուսաց զօրքի յետից պնդելու, բաժանուեցին մանր խմբերի և ցրուեցին Ալաշկերտի դաշտավայրում ու սկսեցին քարուքանդ անել այն տեղ եղած գիւղերը: Լաւ էր որ աւելի քան 3000 հայեր կարողացան ժամանակին մտնել ռուս զօրքի պաշտպանութեան տակ և անվատ հասնել ռուս պետութեան սահմանները: Ապա թէ ոչ՝ բրդերն, իհարկէ՝ նորանց էլ չէին խնայիլ»:

«Այն քրիստոնեաները, որոնք անզգուշութիւնից չհետեւեցին սորանց օրինակին, շատ գիւղերում զլխովին ենթարկուեցին կոտորածի: Իւջքիլիսում մի քանի հայեր փակուեցին եկեղեցու մէջ, յուսալով փրկուել հալածողներից: Բայց բրդերը որոնելով՝ գտան նորանց այնտեղ և կոտորեցին ամենաանխիղճ կերպով: Ալաշկերտի դաշտավայրի ամբողջ տարածութեան վերայ քիւրդերը մորթում էին, յափշտակում էին, հրոյ ճարակ էին տալի, բռնաբարում էին կանանց և իրեխանց, կործանում էին տներ, կտրաւում էին պտղաւոր այգիներ և խաղողի այգիներ, սպանում էին անասուններ, եթէ անյարմար էին համարում քչել նորանց իւրեանց հետ»:

«Հարց գիւղում, քիւրդերի մի փոքրիկ խմբի առաջնորդ՝ Միրզա բէգը, մտաւ մի հայ քահանայի տուն, ուր բնակւում էին նորա ծերունի հայրը և մի օրիորդ, որ քահանայի (գուցէ

եղել է տիրացու և ոչ քահանայ. Գաջը.) հարսնացուն էր և պատրաստուում էր պսակուելու քահանայի հետ: Միրզա բէկը հրամայեց թոկերով կապել միասին ծերունուն և նորա որդուն և կանգնեցրեց նորանց ականատես լինելու այն պազիր տեսարանին, թէ ինչպէս ինքը բռնաբարուում է ողորմելի աղջկան: Սորանից յետոյ էլ՝ հրամայեց մորթել երեքին էլ:

Վանի սանջակուում Իսմայիլ փաշայի ցեղակիցները կատարում էին նայն գազանութիւնները: Սակայն նոքա այն տեղ գիւղացիներին համեմատաբար սակաւ էին սպանում: Առաւելապէս քշում էին նորանց ստրկութեան: Աւգուզի գիւղում քիւրդերը ներս խուժեցին եկեղեցու մէջ, ուր հայերը փակել էին իւրեանց կանանց և երեխանց, բռնաբարեցին ամենին առաջինից մինչև վերջինը, կատարելապէս մերկացրին նորանց, բայց թողին կենդանի: Այսպէս վարուեցին նորանք նաև այլ շատ գիւղերում:»

«Ջայիմում, չէյս Ջալլալէգզինը մի խումբ քիւրդերի հետ կողոպտեց հայերին մինչև վերջին թելն և ապա գործադրեց նորանց՝ իբրև բեռնակիր անասունների, կրել գէպի լեռները հէնց նորանցից յափշտակած գոյքը: Աղջկերանց և տղայ երեխաներին քրդերը պահեցին իւրեանց մօտ ստրկութեան:»

«Համարեա ամենուրէք՝ հայոց գիւղերում նոքա բռնաբարում էին կանանց և տանում էին իւրեանց հետ գէպի լեռները աղջիկներին:»

«Սրբապղծութիւնը քիւրդերը համարում էին իբրև պարտաւորութիւն իւրեանց համար: Եկեղեցիներում նորանք հոյ ճարակ էին տալի սուրբ գրքերը և պատկերները, անարգում էին սուրբ հաղորդութեան նշխարը:»

«Վանքերում նորանք փորում էին նախկին վանահայրերի չիրիմները և չգտնելով նորանց մէջ ցանկացած թանկագին իրեղէններ, ապականում էին չիրիմները: Սուրբ Բարդուղիմէոսի վանքը լիովին քարուքանդ եղաւ Ալի-խանի ձիաւոր խմբի ձեռքով, որ գտաւ այդ տեղ հարուստ աւար: Վանքում պատապարտած կանանց և երեխանց հետ նորանք վարուեցին վերոյիշեալ սովորութեամբ: Ապա տարան իւրեանց հետ աղջկերանց և տղայ երեխաներին: Մի քահանայի, որ փորձեց պաշտպանել իւր աղջկան, տեղնուտեղը մորթեցին:»

«Վանքը քանդեցին մինչև հիմքն և նորան հիմնարկող սուրբ Բարդուղիմէոսի զերեզմանը փորեցին, նորա միջի ոս-

կրները ցանուցիւր արին, իսկ՝ դերեզմանը ապականեցին:»

«Դուժայ գիւղում» քրդերի մի խումբ՝ չարագործ պղծութիւնների շարքում բռնաբարեց քահանայի կնոջն իւր ամուսնու աչքի առաջն իսկ: Թշուառ կիներ, որի վերայ հերթով գործադրում էր խմբի իւրաքանչիւր անգամ իւր անասնային կիրքը, մեռաւ իւր տանջողների գրկում, որոնք անխղճաբար այլանդակելով քահանային՝ թողին որ արիւնքամ լինի և չաչխատեցին գոնէ վերջնականապէս մորթել նորան:»

Այս սոսկալի դէպքերը կատարւում էին հրամանատար քիւրդ Իսմայիլ-Հակքի փաշայի գիտութեամբ և թոյլտուութեամբ, որ մի բոպէ անգամ չէր խղճահարւում յիշալ վազրալի տեսարաններով՝ իբրեւ զազանարարոյ մարդ՝ և, իբրեւ հետաքրքրակէս կէտ, շարունակում է նորմանը, որ քիւրդ Իսմայիլ փաշան Մուխտար փաշային ուղարկած զեկուցումների մէջ աշխատում էր այս գազանութիւնները ձգել ռուս զինուորների վերայ, որոնք կազմում էին Տէր Առկասովի յետնորդ գօրաբաժինը (արիւնգարդ):

Այնուհետեւ, իւր զեկուցումների մէջ, այդ անխիղճ, գազան մարդը, քիւր Իսմայիլ փաշան, հաւատացնելիս է եղել իւր իշխանութեանը, թէ ինչպէս ինքը հալածել է իբրեւ թէ գեներալ Տէր-Առկասովին Ռիպդինից դէպի Իգդիր: «Ռուս զօրքի մեծամասնութիւնը ջնջուած՝ ոչնչացուած է իմ քաջ քիւրդերով: Ամբողջ ճանապարհը ծանկուած էր ռուս զինուորների դիակներով՝ որոնց գարչահոտութիւնից ես իմ գլխաւոր ուժով չկարողացայ գնալ փախչող թշնամու ետեւից:» ¹⁾

Այսպիսի ստայող խօսքերով է զարդարել Իսմայիլ փաշան իւր զեկուցումները և մի քանի դիակներ, որ տեսել են այդ փաշայի բանակում եղած անգլիացիք, եղել են ռուս զինուորների թաղած մարմիններն, որոնց փորել հանել են գերեզմաններից նոյն իսկ Իսմայիլ փաշայի քաջ քիւրդերը ռուսաց՝ Ձէդէքիանից նահանջ տալուց յետոյ: Եթէ այդ քաջ քիւրդերն էին հալածում Տէր Առկասովին, հապտ ոչք էին Ալաշկերտի դաշտը հայոց անմեղ մանուկների վարդագոյն արիւնով ողողները...

Հաւանօրէն պէտք է ենթադրել, որ նորմանը իւր անգլիերէն գրքի մէջ ²⁾ աւելի դէպքեր բերած կլինի հայերի

¹⁾ «Русская Правда» № 21 отъ 21 октября 1878.

²⁾ «Armenia and the Campaign of 1877. By C. B. Nor-man. London. 1878.

վերայ կատարած գազանութիւնների մասին, բայց վերոյիշեալ ռուս լրագիրը, որից ես քաղել եմ, արտագրել է միմիայն այսքան, աւելի խօսելով այն կէտերի մասին, որոնք կվերարեւուէին անմիջապէս ռուսներին:

Նորմանի վկայութիւններին հարկաւոր է վստահութեամբ հաւատալ՝ նախ, որ իբրեւ «Թայմզի» յատուկ թղթակից՝ զըտնւում էր, իւր ստելով, անգլիական կառավարութեան ազէնտ Սոնօլի Գէմբելի թիկնապահների շարքում և անցքերին ահանառէս էր, երկրորդ՝ Տրապիպոնում շտաբ ջրից ցամաք դնելով և երբէք Թիւրքիայում չհղած նա իւրեան համարում էր անկեղծ և ջերմ թրքասէր, և վճռել էր ամենայն ազնւութեամբ նկարագրել, ինչ որ ինքը կտեսնէր, համոզուած լինելով որ սորանով օգուտ բերած կլինի «Թիւրքական գործին»: Նա առաջին անգամ գալիս էր այստեղ Հնդկաստանից, ուր նա երկար տարիներ, իբրեւ թղթակից, ռուսամասիրած էր:

Ձերմաջերմ հաւատ ունենալով Թիւրքիայի վերայ՝ Նորմանը հաւաստիացնում է թէ՛ Վա ունէի հասկացողութիւն արեւելեան մեղսասիրութեան և անառակութեան մասին այն օրինակներից, որոնց հանդիպել եմ Վիկտորիայ թագուհի կայսրուհու արեւելեան (Պարսկաստանի) հպատակների բարձրագոյն գասակարգերի մէջ: Ուսումնասիրելով մի քանի տարիների ընթացքում արեւելեան ազգերի բարքերն, ես կարծում էի թէ նորանց հետ արդէն բաւականաչափ ծանօթ եմ: Այս էջերը կարող են տպացոյց համարուել, թէ որքան արմատական կերպով փոխուել է հայեացքս: Ամենակարճ միջոցում ես համոզուեցի, որ կատարելապէս անկարելի է մարդկային լեզուին յատուկ բառերով տալ գաղափար ասիական Թիւրքիայի վարչական չարագործութիւնների մասին, ուր որպէս քրիստոնեաները, նոյնպէս և մուսուլմանները, հաւասարապէս տանջւում են թուրքական կառավարիչների լծի տակ: Նա տեսայ, որ հնդկական ամենապիղծ ռաջան, Թիւրք փաշաների մեծամասնութեան համեմատութեամբ կարող է անմեղութեան ախպար հանդիսանալ:

Այնուհետեւ շարունակում է Նորմանը. «գրիչս հրաժարւում է նկարագրել այդ բռնակալների անսահման սանձարձակութիւնը, անզուսպ կիբքը և աներևակայելի ու վրդովեցուցիչ մեղուագործութիւնը: Այս պատերազմում Օսմանեան վարչութիւնը փայլեց ամենաստորին յանցանքներով, որպիսին երբեք է հա-

րող էր գործել: Նա զրահաւորեց սրիկաներին և հրոսակներին կանխօրէն գիտենալով որ դորա հետեանքը կոտորած պէտք է լինէր Բուլղարիայում և Հայաստանում: Անձամբ ծանօթանալով իրերի դրուժեանքը Թուրքիայում, ես հարկադրուած էի հրաժարուել եմ բոլոր թիւլքասիրական ցնորքներից և այժմ պատրաստ եմ ձայնակցել Ֆրիմանին, թէ «Անգլիայի համար առաւել լաւ է կորցնել արեւմտեան հնգկական կալուածները, քան թոյլ տալ իւր զաւակներից որ և է մէկին ձեռք բարձրացնել թիւրք վարչութեան պաշտպանութեան համար:» ¹⁾

Միթէ կարելի է ուրեմն չհաւատալ այսպիսի խօսքերի հեղինակին:

Վերջին պատերազմի ժամանակ Թիւրքահայ ժողովրդի կրած աղէտների այս փոքրիկ նկարագրութիւնը, որ ես կարողացայ ձեռք բերել, կազմում է լայնատարած ովկիանոսի մի այն մի կաթիլը: Այս նոր բան չէ, այլ հայոց ազգի պատմութեան անընդհատ շարունակութիւնն է և նորից ապացուցանում է այդ ազգի պատմական հերոսութիւնը, որ նա իւր սուրբ կրօնն ու մայրենի լեզուն պահպանելու նպատակով պատրաստ է ոչ միայն աղէտներ կրելու, այլ և զոհ բերելու տիեզերքի միջ ամենաթանկագինը—իւր կեանքը:

¹⁾ «Русская Правда» № 21 1878»

ԴԻՊԻ ՄԱՔԵՆԵԱՅ ՎԱՆՔ

Նուէր Մեսրոպ ա. ք. Մելեանին

Յունիս ամիսն էր: Արեւը տակաւին անդօր էր իւր ջերմութեամբ ճնշելու Երեանի նահանգի Ելենովկա իջևանում ապրողներին: Այդտեղից հինաւորց Ճանապարհով, որ գլխաւորապէս ընկած է առապարներով, երեսուն և հինգ վերստի վերայ պէտք էր գնայինք Նոր.— Բայազիտ, ապա այնտեղից դէպի Մաքենեաց վանքը:

Ելենովկայից Ն. Բայազիտ էր գնում նոյն երկրացի գիւղական ուսուցիչ, պ. Լեոն Խանսանամուանցը, որ մեր դիտաւորութիւնն իմանալով, զանկութիւն յայտնեց միանալու մեզ հետ:

Եւ փոքր ինչ հանգիստ առնելուց՝ պ. Լեոնի հետ ժամը մօտ 3-ին ուղի ընկանք: Գնում էինք սայլակով, վասն զի այդ Ճանապարհի վերայ ուրիշ կառք չկայ վարձելու: Միակ միջոցը սայլակն է, որով ամբողջ վեց ժամ ստիպուած էինք գնալ, և կարելի է երեակայել թէ ո՛րպիսի դրութիւն է այդքան երկար սայլակի վերայ լինել, այն էլ անցնել վեր ու վար առապարներով:

Երեք ժամից հալիւ հասանք առաջին իջևանը, իսկ այդ ժամանակ արեն արդէն մօտեցել էր իւր վերջին հանգրուանին և, ոսկեզօծելով Գեղամայ լեռների գագաթները, երեսն էլ լուանալով Սևանայ ջրերում, պատրաստուում էր օրուայ հրաժեշտը տալ և անցնել իւր քնարանը:

Իջևանում ձի չկար: Ստիպուած էինք ամբողջ երեք ժամ սպասել, որից յետոյ կտիրէր գիշերը, իսկ այդ տարածամ պահուն այդպիսի Ճանապարհով անյարմար սեպեցիներ առաջ գնալ և որոշեցինք գիշերուայ հանգիստն առնել իջևանի կեղտոտ և յարմարութիւնից չուրկ սենեակում:

Ոլոր մոլոր Ճանապարհը, իջևաններով հանդերձ, ընկած է Սևանի ափին:

Երեկոյեան դէմ՝ սուր, Թափանցիկ հովերի հետ շարժուել էին ջրերը, իսկ փրփրադէպ կոհակներն իրար ետևից զալիս վարնուում էին ափերին և յալթուած դարձեալ յետ Թափուում ծովը:

Ժով կենցաղոյս հանապազ զիս ալէկոծէ...

Իսկ Սեան ծովի տերամբունջ մոնչոցը Թէ հանապազ և Թէ աւելիէ ալէկոծում մեր սրտերը:

Գնում են ալիքները՝ գալիս վշշում են, փշշում, ուռչում, բարձրանում և, փրփուրն աջ ու ձախ Թափելով, հանդարտուում ու նորից նոյն պայքարը կրկնում:

Ի՞նչ են ուզում, ի՞նչ են փնտրում, ի՞նչ սէր, ի՞նչ տենչանք...

Արձանացել եմ Սեանի ափին, հայեացքս դարձրել մերթ ջրերին մերթ նորանց մէջ տեղ ընկած կղզուն, որի վերայ դարէդար կանգնած, դարէդար մրմնջում են խաչապսակ վանքերը:

Այդ վանքերի ստուերումն է ապրել Մաշտոցը, այդ խաղող, մնաւոր անկիւնումն է «Մաշտոց» գրել, այդտեղ Հայոց դպրութեան մշտափառ կանթեղը կանգնել:

Մթնշաղի արանքում հայեացքս սևեռեցի հարաւային հորիզոնին, ուր Գեղամայ լեռները ծրարուել էին բոցափառ ամպերի մէջ և դէպի ուր Սեանը երամբերամ տարածել էր իւր յուզուած ալիքները: Արևն արդէն մտաւ իւր արքունիքը, բարակ քամիներն սկսեցին աւելի սաստկանալ, մութն էլ իսպառ տիրեց և ցուրտը միանգամայն զգալի դարձաւ:

— Ի՞նչպէս պիտի քնէք. հարցնում է ուղեկիցս:

— Ի՞նչ քնել, հազարաւոր մտքեր ծալ-ծալ ամպերի պէս պաշարել են ինձ: Ո՛չ ապաքէն կանգնած եմ Գեղամայ Աշոտի ու Մաշտոցի շրջած տեղերում:

Մթնշաղից յետոյ փիրուկափառ երկինքը ծածկուեց աստղերով, իսկ նորանց մէջտեղ հարսնաճեմ սկսեց առաջ գալ լուսինը:

Նայիր Սեանի ջրերին: Տես՝ լուսինը մտել է այնտեղ: Տես նորա լողը, նորա հեղ ու նազը, նորա հարսնապչրանք ժպիտը: Ո՛ր կոյսի, որ հարսնացուի նախանձ չի շարժիլ:

Առագանստ է մտնում արդեօք, սիրաբորբօք փեսային է դիմաւորում, Թէ Սեանի ջրերում հին-հին դարերու յիշատակներ է որոնում:

Լուսնի կաթնագոյն ստուերում գիւղն է ընկած: Եւ ինչ:

պիսի բաղցրութեամբ յսոււմ է մերթ ընդ մերթ կովերի բառաչը, ոչխարների մայիւնը և ծիծեռնակի գիշերային մեղեդին — նորա բաղցրալիր նոկտիւրնը:

Գիշերը բաւական անցել է: Ուղեկիցս արդէն բախտաւորուել է Մորփէոսի գրկում, սակայն բուն չի մօտենում իմ աչքին: Մտել եմ սենեակ. մի չոր տառատոկի մէջ փաթածութեւ, հայեացքս սեւեռել պատուհանից դէպի դուրս, դէպի Գեղամայ լեռները և անցել ցնորքների խորքը: Այդպիսի պահուն ցնորքն է մարդու տիրում: Ցնորք, որ Դէգալի որդուն՝ Իքարին ոգեւորեց թռելի շինել, մինչև ելծեր բարձրանալ. թէպէտ և արևի ճառագայթների տակ մոմեղէն թռելը հալուեցին և ինքը տապալուեց Ագրիական ծովը: Բայց ո՞վ կարող է առանց ցնորքի լինել:

Փոքր ինչ հանգստանալուց լսեցի առաւօտեան երգեհոնի զլորդոցը՝ ներդաշնակուած բառաչների, մայիւնների, թռչնոց մեղեդիների, հաւերի կարկաջոցի և հովուի սրնգի հետ:

Դուրս եկայ սենեկից և ի՞նչ տեսարան: Հայազգի Այվազովսին է հարկաւոր այդ սքանչելի տեսարաններն անմահացնելու: Արեւելքը դարձել էր մի դիւթական հնոց, որի ոսկի ցոլբերը սփռուել էին Սեանի ջրերի վերայ: Լեռները փոխել էին շուրջանները և ծածկուել կապտավառ մշուշով: Իսկ Սեանը խաղաղուել էր և դարձել բիւրեղափայլ հայելի:

Կաց բանի բոպէ ևս: Տե՛ս, արեգակը, թաղուհու նապով դուրս է գալիս ննջարանից: Նայի՛ր, ինչ երփներանգ շողեր է սփռում նա Սեանի երեսին և համայն բնութեան:

Յետ նայեցի, ուղեկիցս — պ. Լեոնն էր մօտս կանգնած: Նա էլ, որ նոյն երկրացի է, (պատմական Երանոս գիւղից) որ անշուշտ բազմաթիւ անգամ ականատես է եղել այդ սքանչելի հանդիսին, բայց դարձեալ անյագ հրճուանքով և բաղցրակաթ սիրով նայում — գիտում է նախախնամութեան անհասանելի շնորհն ու ձիւրքը:

Սայլակն արդէն պատրաստ էր և մենք ճանապարհ ընկանք: Առապար ուղին որքան էլ մեզ տանջում էր, սակայն մեր շուրջն ընկած բնութեան ժպիտը գրաւել էր սիրտ. հոգի և մոռացրել ամեն նեղութիւն:

Ճանապարհին աչ ու ձախ ընկած են քարոտ բլուրներ, տեղ տեղ ընդարձակ հովիտներ, մարմանդներ ու արտեր: Բայց ի՞նչ խայտաբղէտ գեղեցկութիւն: Ասես ամեն կողմ գորգեր ու

կապերտներ են սփռուած: Ծաղիկների առատ տեսակներն այնպէս փարթամ, այնպէս չքնաղ են, որ վաղորդեան ցօղի տակ, արևի ճաճանչները զգուելով, ցոլում էին շողուն ադամանդի, յակինթի ու զմրուխտի պէս: Իսկ պոյտերն ահագին տարածութեան վերայ այնպէս էին փռուել և կարմրին տալիս, որ հեռուից դժուար էր հաւատալ թէ՛ դորանք բնական ծաղիկներ են—վայրի ծաղիկներ, որոնք աճել են ոչ մարդկային ձեռքի խնամքով:

Մօտ երեք ժամ էլ անցանք և ահա հեռուից երևացին տներ, գրեթէ բոլորն էլ բաց կտուրներով, տեղ տեղ էլ մի քանի թիթեղի տանիքներ էին երևում և շատ սակաւաթիւ ծառերի սաղարթներ:

—Այս ի՞նչ գիւղ է—հարցնում եմ ուղեկցիս:

—Գիւղ չէ, Նոր-Բայազիտն է:

Նոր-Բայազիտն, այո՛, բաղաք է հաշւում, սակայն ո՞ր բաղաքի ձևն ունի: Հասանք, մտանք այդ բաղաքը (?), և մեր սայլակը սլացաւ գիւղական նեղ, փոշոտ փողոցներով, որոնք ընկած են զխաւորապէս մի յարկանի և մեծ մօսը կիսականգուն տների արանքով: Բաղաքի միջով բաւական տեղ անցանք և մի շինութիւն չտեսանք, որ իրաւամբ բաղաքային շինութիւն համարուէր:

Ուղեկցիս խնդրանք իջևանեցի իւր հետ՝ իւր բարեկամների եղբ. Մնացական և Վարապետ Աստուածատրեանների տանը:

Լուացուելուց և ճանապարհորդին կազմուրող թէյը ընդունելուց յետոյ, մեզ հիւրասիրող եղբայրների՝ և ուղեկցիս հետ դուրս եկանք քաղաք կոչուած Բայազիդը տեսնելու:

Եւ քիչ առաջ ստացած տպաւորութիւնից աւելի ոչինչ չտեսանք: —Նոր-Բայազիդը մի գիւղ է և շատ հասարակ գիւղ: Մինչև իսկ Դիլիջանը, Ղարաքլիսան և այսպիսի մի քանի գիւղեր իրանց արտաքին բարեկարգութեամբ շատ ու շատ բարձր են քաղաք կոչուած Բայազիտից: Սակայն օդը զով է, ջրերը վճիտ, սառնորակ և քաղցրահամ:

Բաղաք կոչուած գիւղի իւրաքանչիւր անկիւնն էլ վկայում է թէ ի՞նչ ճաշակի և ինչ աշխարհայեցողութեան տէր մարդիկ են ապրում այդտեղ: Այդ առատ ջրերի մօտ և այդ մաքուր օդում թող նեղութիւն քաշեն գէթ իրանց բակերում, իրանց տների առաջ ծառեր տնկել, կանաչով զարդարել, էլ

չենք խօսում մայթերի և կանոնաւոր պողոտաների մասին։
Մի հատ քաղաքային ուսումնարան ունին, իսկ հազար
տուն ունեցող գիւղին, ինչ ասել է հարկաւոր, որ այդ շատ և
շատ բիչ է։

Ժողովրդի մեծ մասը պարապում է երկրագործութեամբ։
Հողային բանկ երազ պիտի համարել։ Եւ խեղճ գիւղացին դա-
ռըն վիճակի մէջ գտնուած ժամանակ՝ բացի վաշխառուններից
ուրիշ տեղ չի գիմում։ Ո՛ւր դիմէ։ Վաշխառու աղաներն են նո-
րանց բանկերը։ Իսկ ամենքն էլ գիտեն, թէ այդ աղաները ի՞նչ
օրուան են հասցնում գիւղացուն։

Ձնայած, որ Բայազէտը իւր շրջակայ քառասնի չափ գիւ-
ղերով փոքր վիճակ չի համարուել, այսուամենայնիւ այդտեղ
հոգեւոր կառավարութիւն չկայ։ Գործակալութիւն է։ Եւ նշա-
նակուած է մի գործակալ վարդապետ, որին բացի միայն փո-
ղեր ժողովելուց և կոնսիստորիային ուղարկելուց, առանձին
այլ իրաւունքներ չէ տուած։ Բայց և այնպէս վարդապետը
միշտ խաչ ու աւետարան ունի ձեռին։ Նա կարող է միշտ քա-
րովել, իսկ լաւ քարովը շատ գործ կարող է անել։

Եկանք տուն։ Խօսեցինք Մաքենեաց վանքը գնալու մա-
սին։ Պ. Լեոնը մեծ հաճութեամբ յայտնեց իւր պատրաստա-
կամութիւնը, պ. Մնացականը նոյնպէս։ Վերջինս, ինչպէս վեր-
ջը տեսանք, Նոր-Բայազէտի և շրջակայ գիւղերի մէջ յարգուած
ու սիրուած անձնաւորութիւն է, իւր տանն էլ հիւրասէր Աբ-
րահամն էր ներկայանում։ Ճիշտ այդպէս էր և իւր եղբայրը։
Պ. Լեոնը, ասացինք, Երանոս գիւղիցն էր, սակայն ծառայում
էր Հին-Նախիջևան գաւառի Գուլիբէկտիլէ գիւղի պետական
ուսումնարանում։ Ընդհանրապէս գիւղական ուսուցիչների մէջ
պ. Լեոնն աչքի էր ընկնում իւր մտաւոր զարգացմամբ եռան-
դով և մատաղ սերնդի կրթութեան նուիրուած սիրով։ Եւ այս
ճանապարհորդութեան միջոցին ընկերների կողմից բախտաւոր
էի։ Երկուսն էլ սրտի մարդ էին, իսկ ուղևորին սրտի մարդ է
հարկաւոր։

Վճռեցինք միւս օրն առաւօտեան ճանապարհուել։ Պէտք
է ձիով գնալինք, իսկ իւրաքանչիւր ձի այդտեղ կարելի է վար-
ձել օրական մի ուրբով։

Միւս օրը, երկուշաբթի, ժամը մօտ 11-ին դուրս եկանք
Նոր-Բայազէտից։ Ճանապարհն այդտեղից մօտ վաթսուն վերստ

տարածութեամբ յիշեցնում է դէպի Ելենովկա տանող ճանապարհը, սակայն ձիու վերայ այն տանջանքը չէինք կրում, որպիսին սայլակի վերայ, եւ այդ ճանապարհը, որ ամբողջ ժամանակ ընկած է Սեանի ափին, տանում է մինչև Ալըջալու կոչուած գիւղը, որից յետոյ ստիպուած էինք մօտ տասը վերստ քարոտ կածաններով, խոր ձորերով ու բլուրներով բարձրանալ դէպի Մաքենեաց վանքը:

Միջօրէի արեւը տաքացել էր, իսկ մենք շտապով ձիերն առաջ էինք բշում, որպէսզի փոքր ինչ վաղ կարողանանք ճանապարհը կարձել:

Բայազէտից մօտ տասը վերստ անցած մտանք Երանոս գիւղը: Այդտեղ Լեւոնի տանը փոքր ինչ հանգիստ առանք, ապա ճանապարհը շարունակեցինք և ժամը մօտ 2-ին հասանք Աղբեաման գիւղը: Երանոսից մեզ ընկերացաւ նոյն գիւղացի բաջարի երիտասարդ Ենովքը:

Աղբեաման թուրքերէն նշանակում է անունը վատ: Ինչով է վատ, ոչոք չբացատրեց: Եւ դժուար էր բացատրելը: Առհասարակ գիւղերի անունները միշտ տարօրինակ են և ինչ ինչ առիթներից, մտքերից կամ հանգամանքներից են առաջ գալիս: Կան շատերը, որոնք բացատրւում են և իմացւում է, որ անունը յարմարացրել են տեղին, զիրքին, ժողովրդի արհեստին, սովորութիւններին, կամ որ և է անսպասելի դէպքի ու արկածի:

Աղբեաման գիւղն, ինչպէս հայկական բոլոր գիւղերն, ընկած է խորթ ու բորդ բլուրների վերայ: Իսկ մի բարձրուղէ՛շ բլրակի վերայ ընկած է Աթայ կիսաւեր վանքը, որ հաշւում են իբր ութերորդ դարու գործ: Վանքի ամբողջ կամարները թափուել են: Մնացել են խաչաձև չորս խորաններ, որոնք և ամբողջովին կալմում են եկեղեցու մակարդակը: Իսկ եկեղեցին ամբողջ առմամբ Ս. Հռիփսիմէի վանքի ձեռն ունի: Աւերակ վանքի շուրջն ընկած է հինաւուրց գերեզմանատուն սքանչելի դրուագաւարդ խաչ—քարերով:

Ինչպիսի կոթողներ են ընկած՝ կիսաւեր, արտասուլաթոր վիճակի մէջ.— կոթողներ, որոնք դարէդար լուկ վկաններ են հանդիսացել անցած-գնացած որերոյն և պանծալի հարանց պորձերին:

Աւերակ է, իրաւ, բայց իւրաքանչիւր քարը սուրբ է, օծուած է, արիւնով ու քրտինքով է լուացուած: Ինչո՞ւ աչ-

քաթող անել, ինչու ցանկապատ չբաշել և հետքակորոյս չդարձնել: - Պէտք չէ միթէ խնամք տանել նոյն իսկ այն բազմաթիւ գերեզմանաքարերին, որոնցից իւրաքանչիւրը իւր սքանչելի գրուագներով, իւր նուրբ և մանրակրկիտ նկարներով կատարեալ վկայախօսներ են նախնեաց կուլտուրայի զարգացման, ճաշակի նրբութեան, աշխատանքի տոկունութեան և եռուն հաւատի: Այդ քարերից ընտիրները կարելի է տանել մօտակայ գիւղերի եկեղեցիները և այնտեղ պահել: Իսկ աւերակ վանքի շուրջը նոյն այդ քարերով հարկաւոր է անպատճառ պարիսպ շինել և չորս իսկ գեղեցկաշէն խորանները անաղարտ պահել: Այն բլրի ստորոտով, ուր ընկած է վանքը, սահում է Ագրիճա գետը, որի մեկամաղձոտ վշշոցը ներդաշնակում էր մեր սրտի մեղրամաղձոտ մրմունջներին:

Աղբեամանից ուղեորուեցինք դէպ առաջ և պ. Մնացականի խորհրդով որոշեցինք գիշերել Ալըչալու գիւղում:

Ճանապարհը երկայն էր, իսկ մեր ծարաւը հնար չէր լինում սառը ջրով յագեցնել: Երեկոյեան դէմ, երբ արեւը մօտեցել էր արեւմտեան լեռներին, երբ պատրաստուում էր հրաժեշտի ողջոյնը յայտնել, հասանք Զօլա—խաչ գիւղը: Գիւղերը բոլորն էլ հայաբնակ են, իսկ այդ գիւղը կոչւում է Զօլա-խաչ, այսինքն երկայն խաչ, գիւղի մէջտեղն ընկած. գրեթէ սաժէն ուկէս երկայնութեամբ մի խաչ-քարի անունով:

Այստեղ մի հայ խանութպանի մօտ մինչև թէյ ձեռք բերինք, մութը տիրեց, Ութ վերստ էլ անցանք և Գեօղալդարայ գեղը ճանապարհի մի կողմում թողնելով, ձիերը բշեցինք առաջ:

Գիշեր էր: Սակայն լուսնի արծաթափայլ շողերը հեշտացնում էին մեր ճանապարհը: Իսկ Գեօղալդարան մի կատարեալ ջրաբաշխ էր. և մենք անցնում էինք բազմաթիւ առուակների և գետակների միջով, տեղ-տեղ ջրերի խորքերով, որոնցից փրկութեան յոյսն արդէն Աստուծոյ վերայ էր: Անձնուէր և քաջարի Խնովքի ներկացութիւնն էլ պակաս չէր մեզ ոգևորում:

Գիշերը բաւական անցել էր: Մենք լուռ, անխօս գնում էինք: Զիերի վերայ երկար ճանապարհորդութիւնը տանջել էր մեզ: Երբեմն էլ անցնում էինք այնպիսի նեղ կածաններով, որոնց վերջը չէինք նշմարում: Լուսինը բաւական անցել էր

փերուզէ երկնակամարի երեսով և հազիւ երկու ժամ էր մնում լուսաստղը բացուելուն: Հեռուն, ծմակի խորքում, յսոււմ էր բուռի կոնչոցը, որ տաղտկալի տպաւորութիւն էր թողնում: Մերթ ընդ մերթ ձիերն էին փոնչում: Անշուշտ նորանք էլ դժգոհ էին երկար անհանգիստ լինելուց: Ես ձիիս բաշն էի շոյում, խրախուսում նորան: Բայց և այնպէս հանգստութեան կարօտը սկսում էր տանջել:

Մօտենում էինք Քօլաղրան գիւղին: Պ. Մնացականին, որ մեր արի առաջնորդն էր, խնդրեցինք այդտեղ զիշերել և ձիերը բշեցինք գէպի գիւղ:

Քոլաղրանին հայերն ասում են Օձաբերդ: Սոսկալի է ա. նունը, բայց մենք այնպէս էինք յոգնել, որ վիշապաբերդ անգամ լինէր պէտք էր մնայինք:

Ձիերի ոտների տրոփիւնը իսկոյն զարթեցրեց շներին և ամեն կողմից բարձր հաջոցով սկսեցին թափուել մեզ վերայ: Կանգնած ենք մի մեծածաւալ նկուղի մօտ, որի կից ընկած էր մի սենեակ երեք վանդակաձառ պատուհաններով:

Դա գիւղի բահանայ տէր-Յուսիկի տունն էր:

Ուղեկիցներս դուռը բաղխում էին, սակայն երկար ժամանակ բաց անող չկար: Շների ապազիլ ձայնը վերջապէս դարձեցրել էր մէկին, որ գիշերուայ այդ պահուն ուրուականի պէս շարժում էր տան կտրին:

Պ. Մնացականն ինչ որ անուն յիշեց, ուրուականն իսկոյն անհետացաւ և բանի բոպէ չանցած նկուղի դուռը բացուեց:

Ներսն աղօտ կերպով լուսաւորուած էր նաւթի ճրագով, որի լայն պատրոյգից օղակ-օղակ ծուխը, ժանտ հօտի հետ փռուել էր նկուղի բոլոր կողմերը:

Մի այլ պարոն էլ երեւաց, բացաւ սենեակի դուռը, վառեց առաստաղից կախուած յամպան և մենք նորա հրաւերով ներս մտանք:

Մտնելուն պէս ծանր հոտով պաշարուեցինք, բայց սենեակի մի անկիւնում դրած փայտէ մահճակալները բուռն հրապոյրով գրաւեցին մեզ, վասն զի քնելու ջերմագին գանկուութիւնը մի կողմից, յոգնածութիւնն էլ միւս կողմից մղում էին մեզ գէպի հանգիստ առնելու մի անկիւն:

Սենեակի պատերը սուաղած չէին, յատակը հոյ էր, իսկ առաստաղի բաց օձորքներից հօ սպասելի էր օձերի այցելու-

Թիւնը: Ո՞չ ապաքէն Օձաբերդումն ենք, սակայն քունն ամեն քանի յաղթում էր, ամեն բան մոռացութեան տալիս:

Մի քանի ընկերացիներս մտաւ մեզին հասակով, պատկառելի դէմքով մի քահանայ, «բարի գալուստ» մաղթեց ու նշուտեց մեզ մօտ:

Դա տան տէրն էր, Տէր Յուսիկը:

Թէյի անուէն լսուեց, ապա հնչուեց հշտաւորի կենարար թշնամիքն ու քանի ընկերացիներ ինչ միայն ծարաւ յագեցրեց, այլ խաղաղ կազդուրեց մեզ: Փոքր ինչ զրոյց ևս, ապա նայեցի դուրս և ինչ, արեւելեան հորիզոնում ժամկոչներն արդէն քունըն առել, զարթել էին: Արեգակի վաղորդեան ներքոյն էին երգում, որ նշանակում է թէ քիչ ժամանակ է մնացել նորան իւր առաջատար դուրս գալուն: Աքաղաղներն էլ անդադար կանչում էին. Ուրեմն, օն դէպի Մորփէոս:

Ուղեկիցներս հանգիստ մտան անկողին, փաթաթուեցին փափուկ վերմակներում, ես անկարող եղայ անկողին ընդունել: Բարւոք համարեցի փաթաթուել իմ պատմական տառատուկի մէջ և ընկնել մահաճակի վերայ:

Սենեկում մնացինք միմիայն ճանապարհորդներս: Տասը ընկերացիներս և խաղաղ ուղեկիցներս խոմփոցն արդէն կլկլաւ տետ էին կազմում: Ես դեռ մտածում եմ, որ Օձաբերդումն եմ: Հայեացքս մերթ ընդ մերթ սեւեռում եմ օձորքին: Օձ կերակայ արդեօք: Պատերի վերայ կախուած պատկերներն էլ մի ծիծաղելի կողքիկսին են կազմում, որ ակամայ ուշադրութիւն է գրաւում: Նորանցից մէկը ներկայացնում է Պլեմնայի պատերազմը, մի ուրիշ մի սիրուն աղջիկ՝ բացուած վարդերի մէջ, երրորդը մրգեղէնների մի սկուտղ զանազան մրգերով, չորրորդը որսորդ անգլիացիներ: Բայց ամեն բազմաթիւութիւնը տարածուել է և շրջակայ գիւղերի մէջ: Ճաշակի համերաշխութիւնը ամենուրեք նկատուում է:

Գիշերն անցնում է: Աքաղաղների երրորդ կանչն էլ լըսուեց, ուրեմն շուտով արշալոյսը կբացուի:

Վերջապէս ժամուկէսուայ քունն ու հանգիստը բաւական եղաւ մեզ:

Առաւօտը բացուեց: Բնութեան համերգը թնդաց ամեն կողմից: Գիւղական առաւօտ է. բնութեան հետ ամենքն էլ զարթել էին: Տղամարդկանցից շատերն արդէն արտերումն էին:

Արտերը հեռու չէին: Այնտեղից լսուում էին շինականի անոյշ
երգը, որ դիւթիչ դայլայլով հասցնում էր մեզ վզվզուն բա-
միները: Նախիրը բառաչելով հանդ է շտապում: Հնչում է հո-
վուի սրինգը, որին յուշ առած կովերն ու եզները գլխակոր ըն-
թանում էին: Մի տեղ կարմրազգեստ աղջիկը կուտ է ցրում
հաւերի առաջ. մի այլ տեղ նորահարսը կտուրն է սրբում: Մի
խումբ հարս ու աղջիկ կուժն ու կուլայ շալակած, ուրախ զը-
րոյց անելով, դէպի աղբիւր են գնում: Ծննդուններն անդադար
ճուղողւմ են: Ծիծեռնակը յաճախ այցելում է տան կտրի տակ
շինած իւր բոյնը, որի մէջ ամեն բոպէ սպասում են իւր դե-
ռափթիթ ձագերը: Վատուն արեւի ալ ճաճանչների տակ աչքե-
րը ձգձգում է ու թաթիկները լիզելով, երեսը շոյում ու
լուանում: Նայում եմ հեռու, դէպի պարզ, կապտագոյն հորի-
զոնը: Այնտեղ կապոյտ մշուշում ընկած են լեռները՝ գլուխնե-
րը բարձրացրած իրար ետեւից: Բալէն թեւերը տարածած սա-
ւառնում է լեռներից վեր, ապառ օդի մէջ, շինջերկնքի ստուե-
րում: Անշուշտ իրանից մեծ և իրանից բախտաւոր նա այլ մե-
կին չէր համարում: Սպիտակ ու դեղին թիթեռները թռչկո-
տում էին կանաչ դաշտերի երեսին, սև բզեզները իրանց
գնդակներն էին շինում: Աղբիւրի քաղցրանուագ կարկաչը ասես
գիշերուայ խաւարն է նշաւակում և պաղպաղուն կոհակները
վարդավառի պար բռնած, շոյելով ու փայելով ծաղկոտ ափերը
սլանում էին դէպ առաջ, դէպի ձոր, գտնում էին ընկերներին
և իրար գրկած, իրար հետ քաղցրագոյն սիրով միացած, սահում
դէպի գետակ, ապա սորա հետ միացած թափւում էին մեծ
գետը, որի հետ և միասին նետւում դէպի ծով:

Մի տեղ էլ թռնիրն էին վառել: Քուլայ-քուլայ ծուխը
թանձր օդակներով դուրս էր գալիս տափակ կտրի վերայ ըն-
կած լայնաբերան երգիկից ու մաքուր օդի մէջ իսկոյն ցրում,
անհետանում: Մի քանի կտոր վարդագոյն ամպեր հիւսիսային
կողմից ուղտերի կարաւանների նման դանդաղ ընթացքով սլա-
նում էին դէպի երկնակամարի մէջ տեղը: Իսկ հիւսիսային հո-
րիզոնը իսպառ ծածկուած էր արձագոյն մշուշով և լեռներն
այդ կողմում աննշմարելի էին: Սակայն ո՛ւր են առաջանում
այդ ամպի կտորները: Ի՞նչ են որոնող: Աորած հարապատեն՝
ընկերներ, թէ սոսկ բաղդի ետեւից են ընկել, թէ գուցէ սուր-
հանդակներ են և իրանցից մեծ ամպերի գալիքն են հաղոր-

դուռն և փոթորիկ կամ հեղեղ գուշակում: Թէ այս և թէ այն՝ գեղեցիկ էին այդ կտորները կապոյտ երկնքի երեսին: Գիւղական առաքօտ է, ամեն գեղեցկութեամբ լի, ընտելեան հրաշալիքներով ճոխ: Ամեն տեղ և ամենքի մէջ երևում է կեանքը, պարզ անպաճոյճ կեանքը: Եւ այդ բոլորը տեսնելով, սրտի մէջ մի առանձին քաղցրութիւն ես զգում, վեհ, բախտաւորութեամբ լի խաղաղութիւն:

Մտայ սենեակ: Ուղեկիցներս զարթել, ոտքի վերայ էին: Հեշտաեռի մօտ բացուած էր նախաճաշի դրախտային սեղանը: Կաթ, մածուն, սեր, կարագ, պանիր, ձու, միրգ ու հաց զարդարում էին սփռոցի երեսը: Եւ զարդարել էր Յակոբի պէս իւր սեղանի մօտ նստած Տէր-Յուսիկը: Հայը չի կարող չհիւրասիրել: Հիւրասէր բնաւորութիւնը հայի մէջ իւր հետ միասին է ծնւում: Հիւրասիրութիւնը հայի համար դաւանանք է: Իւր տանը հիւր տեսնելը հայն առանձին բաղտաւորութիւն է համարում: Հիւրն ով ուզում է թող լինի: Հիւրասիրութեան զգացմունքը նորան թոյլ չի տալիս ազգերի մէջ խտրութիւն դնել: Հիւրը հայի համար Աստուծու ուղարկած մարդն է: Իսկ Աստուծոյ ուղարկուածին չի կարելի չսիրել: Եւ մենք ամենայն քաղցրութեամբ վայելում էինք Տէր Յուսիկի հիւրասիրութիւնը:

Մնացականը կարծես այդ գիւղացիների պապն էր: Եւ նա չէր զլանում ամեն տեղ և ամենքին իւր բարեկամական խորհուրդները տալ:

Խօսակցութեան մէջ Տէր Յուսիկը յայտնեց, որ իրանց գաւառում ուսումնարանների թիւը շատ քիչ է: Ցաւ ի սիրտ գիւղացիները ոչ նախնական-նահապետական դրութեան մէջ են մնում, ոչ էլ ուսում են ստանում, որ փոքր ի շատէ աշխարհի մասին տեղեկութիւն առնեն և կեանքի դառնագին հոսանքների հետ մրցել կարողանան: Աղքատութիւնը ընդհանրապէս առաջ է գնում: Որ և է պատուհասի կամ ծանր կարիքի ժամանակ գիւղացին օգնութեան դիմելու տեղ չունի: Նորա միջոցը վաշխառուներն են: Իսկ յայտնի է թէ վաշխառուները ինչ օրուան են հասցնում խեղճ, միամիտ գիւղացուն:

Ենովբը արդէն դրսում՝ ձիերն էր պատրաստում: Իւր քաջութեան հետ նա խիստ պահպանել է պատկառանքը և համեստութիւնը: Նորա կամեցածը մեզ հասցրած բոլորապատու դաւականութիւնն է: Ես իմ հիացումը չէի կարողանում ծած-

կեր, երբ այդ երիտասարդ շինականը անկեղծ հետաքրքրութեամբ տեղեկութիւններ էր կամենում ունենալ իւր հեռաւոր եղբայրների, բոլորի և առհասարակ իւր բոլոր արիւնակիցների մասին:

Չիերն իրանց թամբերով արդէն մաքրուած, պատրաստ էին: Այդ մասին մեզ յայտնեց Ենովքը, սակայն մեզ ասել էին որ այդ զիւղում մի շատ հին աւետարան կայ և որ շատ զօրաւոր է, հիւանդներ է բժշկում:

Տէր Յուսիկի առաջնորդութեամբ գնացինք նախ այդ զօրաւոր աւետարանը տեսնելու:

Գիւղի բակերն անցնելով, մտանք մի կատարեալ լարի մինթոս:

Մի շարք նկուղներ յիշեցնում ու ներկայացնում էին ինձ տատիս պատմած քաւթառ քօսիի պալլատը:

Աւերջապէս մտանք մի նկուղ, Պատուհան չկայ: Առաստաղից մի փոքրիկ ծակ լոյս է ներս թողնում և այդ Աստուածառաք լուսով լուսաւորում ընդարձակ, ամփիտէլատրի՝ ձեռով շինած նկուղը: Մի ծերունի՝ ալէխառն միրուքով, ոչ պատկառելի նայուածքով, այլ կասկածոտ, կիսահեղինակ աչքերով գիտելով մեզ, յետ քաշեց պատի մէջ շինած փոքրիկ պահարանի վարագոյրը, մի արկղից հանեց մի փաթեթ և սկսեց բաց անել: Եօթը թաշկինակ հետզհետէ յետ ծալեց և վերջը բացուեց մի ձեռագիր աւետարան, բոլորովին նոր ժամանակի գործ: Եւ այդ աւետարանն այդ իսկ զարշափոխըթում պահում է երբև սրբութիւն սրբոց, իբրև բժշկարան այս ու այն հիւանդութիւնների: Այդտեղ էր և ուխտատեղին: Այդտեղ են գալիս բազմաթիւ ուխտաւորներ, որոնց աւետարանի տէրը մինչև մի լաւ չէ շօշափում գրպանները և չի դուրս կորզում վերջին արծաթն ու պղինձը, չի թողնում մերձենալ աւետարանին:

Այստեղ հարկաւոր է հոգևոր իշխանութեան խորապանք Ո՛չ ապաքէն աւետարանի անունն այսպէս շահագործելով, շահագործւում է ժողովրդի մաքուր հաւատը և նորա դէպի աւետարանն ունեցած անարատ սէրը:

Նկուղների մէջ այնքան ծանր հոտ էր տիրում, որ իսպառանկօր եղանք մի քանի բոկէ աւելի մնալու: Մինչև իսկ ուխտատեղին էլ չկարողացաւ մեզ շունչ տալ, և մենք դուրս ե-

կանք այդտեղից, խեղճ, միամիտ ժողովուրդը մեր աչքի առաջ
պատկերացնելով:

Յունիսեան արեգակը որքան էլ այդ կողմերում զօրեղ
էր, բայց այդ օրը աշխատում էր փոքր ինչ աւելացնելու իւր
ջերմութիւնը: Արևելեան լեռներից բաւական բարձրացել էր
և արքայական ընթացքով անցել ջինջ երկնակամարի երեսը:

Մեզ հիւրասիրող Տէր-Յուսիկին և մեզ շրջապատած զիւ-
ղացիներին «մնաք բարեն» ասացինք, հեծանք ձիերն ու ճա-
նապարհ ընկանք:

ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԾՈՒՆԻ

(Վերջը միւս անգամ)

ՍՆՐԳԻՍ ԱՐԻՒՆԵՊԻՍ. ԶԱՆԸԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԽԱՆԻՊԵԱՆԻՆ

Ընկալայ ի 12 Մառտի 1857

Ձերոյին Ազնուութիւն

Ողորմած Տէր

Ողբալի բօթ մահուան Վեհափառ Կաթողիկոսին ամենայն
Հայոց Տեառն Ներսիսի, գիտեմ ի վաղուց հնչեցաւ ի Քաղա-
քիդ և տխրեցոյց զսիրտս անկեղծ բարեկամաց, արդարև կո-
րուստ անգիւտ թող ողբասցէ ազգն անմխիթար, զի ոչ կարէ
գտանել ի դարաւոր ժամանակս զնոյն օրինակ Ներսէս, զինչ
և իցէ կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի:

Ժանութ. Այս նամակը գրուած է Խալիբեան դպրոցի հիմ-
նադիր Նախիջևանցի Յարութիւն աղա Խալիբեանին երջանկա-
յիշատակ Ներսէս Կաթողիկոսի մահից երկու շաբաթ յետոյ:
Սորա մէջ յիշուած Մատթէոս եպիսկոպոսն այն Վեհապետեան
Մատթէոս արքեպիսկոպոսն է, որ Ներսէսի ժամանակ կար-
գուել է առաջնորդ Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ վիճակին,
իսկ Կաթողիկոսի մահից յետոյ տէրութեան հաճութեամբ տե-
ղափոխուել է Հալտարխան և վախճանել ու թաղուել է Ղզլա-
րում:

Մատթէոսը 48 թուին ժամանելով Նախիջևան և ձեռ-
նարկելով իւր վիճակի գործերի կառավարութեան, թշնամա-
ցել է Խալիբեանի հետ և անցել է հակախալիբեան կուսակցու-
թեան կողմը, որով և զրգուել է Կաթողիկոսի զայրոյթը: Թըշ-
նամանալու պատճառն եղել է այն հանգամանքը, որ Մատթէո-
սը իւր պաշտօնավարութեան մէջ յաճախ պատահել է արվել-
քի ու զանազան խռչընդոտների Խալիբի կողմից, որ հաստա-
տուած լինելով դեռ 32 թուից Նախիջևանի և նորա գիւղերի
եկեղեցիների ընդհանուր երէցփոխ ևս և Ս Խաչ վանքի կա-
ռավարիչ, չի կամեցել առաջնորդին եկեղեցական գումարների

Յաւալի վախճան Նորին Վեհափառութեան պատահեցաւ այսպէս, զի ի 12 փետրվար ամսոյ յետ երեկոյեան ժամերգութեան զնացի ի սենեակ սուրբ Հայրապետին, և անդ երկար եղեն խօսակցութիւնք, ի վերջոյ բանք եղեն ի վերայ փոփոխութեան բարձրագոյն կարգադրութեան (Պօլօթենայի) և պակասեալ վիճակաւորաց. յայտնեցինմա խոնարհութեամբ, թէ կամք Նորին Կայսերական Մեծութեան և փոխարքային Կովկասու կենազ Բարաթինսկոյ անսահման բարի են առ ազգն մեր և առ եկեղեցին, ուրեմն արագեցէք Վեհափառ Տէր, ի զրեւ զոր ինչ և արժան դատիք ի բարօրութիւն կարգաց եկեղեցւոյ և վասն պակասեալ առաջնորդաց, հաճոյ թուեցան բանք իմ առաջի Նորին Վեհափառութեան, ուստի լիաբերան օրհնեաց զՎայսրն ամենայն ոռոսաց զգորապետս Նորին և զպօրս, և զկենազ Բարաթինսկին, և եղև յոյժ գոհունակ, և ապա ասաց որդեակ եթէ Տէրութիւնն կամ կենազ Բարաթինսկին և կամ Ազգն իմ գիտացեալ էին զբարի նպատակն իմ, զոր ունիմ ի ծածուկ ի սրտիս հարկադրեալ գտանէին սիրել զիս առաւել քան զչափն, բայց ոչ ես կարացի խօսել, և ոչ նոքա գիտացին որպէս պատմեցի Ձեզ անցեալն. և ասկա հրամայեաց ինձ ի վաղուեան առուր յերկրորդ ժամու յետ կէս առուր տալ լծել զկառս և զնալ ի միասին առ փոխարքայն առ ի տալ վախճան ամենայն պահանջից: Միմիայն ցաւակցաբար ասաց

հաշիւը ներկայացնել, առարկելով, թէ ինքն իբրև կաթողիկոսից հաստատուած լիազօր երէցփոխան պարտական է համարում իրան միայն կաթողիկոսին հաշիւ տալ և նորան միայն ճանաչել տէր և իշխան եկեղեցու փողերի, և ոչ թէ առաջնորդին, որի յանձնարարական կոնդակում դրամների մասին ոչինչ չէ յիշուած:

Թշնամութիւնը զնալով զօրանում է, որովհետև առաջնորդն իւր պահանջը հիմնում է «Պօլօթենիայով» վիճակաւորներին յատկացրած իրաւունքների վերայ, իսկ Խալիբն իւր մերժումը հաստատում է կաթողիկոսից տրուած կոնդակների հիման վերայ: Երկար գրագրութիւնից յետոյ, պարզւում է, որ վեհափառն ըստ ամենայնի պաշտպան է հանդիսանում Խալիբին և միանգամայն արգելում է առաջնորդին խառնուելու Նախիջևանի եկեղեցիների գրամական գործերին, որով և ստեղծուում է մի տարօրինակ դրութիւն: Վիճակում կայ առաջնորդ, բայց նա լիազօր տէր չէ իւր վիճակային գործերին, այլ կայ մի աշխտրհական մարդ, որ աւելի իշխանութիւն ունի և համարեա թէ մի երկրորդ, աւելի զօրեղ առաջնորդ է հանդի-

չէր արժան Մատթէոս եպիսկոպոսին բարձրացուցանել զսուտ աղաղակ ի լսելիս Օծելոյն Աստուծոյ *Թագաւոր կայսեր*, և զիս հրաւիրել ի դատաստան ընդ ինքեան, զի այս առաջինն է յորում եպիսկոպոսն համարձակեսցի մտանել ի դատաստան ընդ զլիսոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, այս վարմունք նորա ի խոր խոցեցին զիմ սիրտ մինչ իսպառ Տէր տեսցէ և դատեսցէ: Եւ ապա այսու բանիւ կնքեաց զիւր խօսակցութիւն, թէ «որպէս զի մեծ են գործք քո Տէր, և յոյժ խոր են խորհուրդքո»: Մեք խօսիմք զոր ինչ և դատիմք, բայց Աստուած տնօրինէ զոր ինչ և կամի, ո՞ր զիտէ մինչև ցառաւօտ զինչ ունի տնօրինել Աստուած, և ապա բաժանեալ ի միմեանց եկի յիմ սենեակ, և ինքն նստեալ ցիններսրդ ժամն առ ի գրել դատասխանի գրութեան Մատթէոս Արքեպիսկոպոսի ի վերջոյ խնդրեալ էր զնուռ և զկէսն նորա ջրով վայելեալ միւսն առաքեալ էր առ իս ի ձեռն շաթիրաց և նոցա գտեալ զիս ի քուն դարձեալ պատմեալ էին նմա, ուստի հրամայեալ էր սրահել զայն մինչ ցառաւօտ և բերել առ իս և ինքն ընկողմանեալ էր յանկողին. յառաւօտեան յերրորդում ժամու ելեալ յանկողնոյ զգե-

սանում վիճակի ամենահայաշատ կենդրոնում, հակառակ բուն, օրինաւոր առաջնորդին:

Այսպիսի հանգամանքներում կրքերը, ինչպէս սովորաբար լինում է, սաստիկ զրգուում են և կուսակցութիւնների միմեանց ստապալելու ձգտման ու գործողութիւնների մէջ կորչում է չափաւորութեան աստիճանը և խոհեմութեան չափը: Կաթողիկոսը իւր իշխանական հրամանով պահանջում է, որ առաջնորդն անմիջապէս չտապի գնալ Ս. Էջմիածին, ներկայանալ հոգևոր ատեանին և հաշիւ տալ իւր կատարած ըմբոստութիւնների մասին, և, երբ նա զանում է կատարել այդ հրամանը և դորա փոխարէն փախչում է Պետերբուրգ և ապաւինում Լազարեաններին, առանձին կոնդակով պաշտօնանկ է անում նորան, պատուիրելով թեմականներին՝ այնուհետեւ այլ ևս չճանաչել նորան առաջնորդ և չիչել նորա անունը պատարագում: Այդ բոլորի հետեանքը լինում է մի տեսակ սառնութիւն, որ ընկնում է տէրութեան և կաթողիկոսի յարաբերութիւնների մէջ, որի հետեանքն էլ իւր հերթով լինում է այն համարածանօթ դէպքը երբ նոր Կայսեր թագադրութեան հանդիսին հրաւիրուում է ներկայ լինել Մատթէոս սրբապանը, իսկ կաթողիկոսին, պատուակ բռնելով նորա ծերութիւնը, առաջարկում է միայն ներկայացուցիչ ուղարկել իւր կողմից:

Տպագրութեան տալով Ջալալեան Սարգիս արքեպիսկոպոսի այս նամակը, Ջալալեանի, որ Ներսէսի ամենամօտ մարդ-

ցեալ էր զհանդերձս և նստեալ էր ի գրել ըստ իւրումն սովորութեան, և ի վեցերորդ ժամու ի հարկանել զանգակին մտեալ էին շաթիրքն ի լուանալ զերեսս առ ի տանել յեկեղեցին յայնժամ գտեալ էին զնա գրիչ ի ձեռին նստեալ ի վերայ պօլի աւանդեալ էր զհոգին ի տէր, իսկոյն ազդեցին ինձ և գնացեալ գտի նոյնպէս, և յետ բազում լալոյ և արտասուելոյ պատրաստեցաք զհանդէս յուղարկաւորութեան նորա գորինակն որոյ ընդ սմին առաքեմ. այսպէս եղև ցաւալի մահ երանելի Հայրապետին մերոյ Տեառն Ներսէսի:

Չերդ Ազնուութեան մնամ աղօթարար վշտացեալ հոգւով
Արք-Յակոբակոս. Հայոց ՍԱՐԳԻՍ

Ի 28 փետրվարի 1857 ամի
Ի ք. Թիֆլիզ

կանցից մէկն է եղել և որ կաթողիկոսի կողմից, տէրութեան վերոյիշեալ առաջարկութեան համաձայն, ներկայացուցիչ է կարգուած եղել ներկայ գտնուելու կայսեր թագադրութեան հանգիսին, մենք զլիաւորապէս ունեցել ենք երկու նպատակ. նախ մասամբ պարզել Ներսէս կաթողիկոսի մահուան մշուշապատ խնդիրը, երկրորդ, եթէ այդ էլ չլինի, տալ մեր ընթերցողներին մի գրաւոր հետաքրքրական յիշատակարան կաթողիկոսի վերջին րոպէնեի մասին:

Մենք մեր հասարակութեան մէջ այնքան տարածուած թունաւորութեան խնդրին դժուարանում ենք հաւատ ընծայել. Վաթողիկոսը հաւանականաբար յանկարծամահ պէտք է եղած լինի, որ խորին ծերութեան հասած մարդկանց կեանքում յաճախ է պատահում: Մեր ձեռքին գտնուում են Ջալալեանի մի տասնեակ նամակները, գրուած Ներսէսի մահից առաջ և յետոյ, որոնք բոլորն էլ լի են բուռն սիրով և համակրութեամբ գէպի կաթողիկոսը և ոչ մի բանով տեղիք չեն տալիս կասկածելու: Բայց այս բոլորը, ի հարկէ, կմնան դարձեալ պարզ ենթադրութիւններ, շատ թէ քիչ հաւանական, մինչև որ գտնուի մի աւելի որոշ գրաւոր յիշատակարան:

Ե. ՀԱՀԱԶԻԶ

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՏՅԵՐԷՆԻ ՄԱՍԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մի լեզու կոկ է, եթէ նրա բառերի արտասանելը առանձին դժուարութիւն չունի: Գորա համար հարկաւոր է, որ լեզուի բառերը շատ երկար չլինին և ձայնաւորների սւ բաղաձայների փոխադարձ կանոնաւոր գործածութիւն ունենան: Օրինակ. մի օտարական և կամ մանուկ՝ օրէնսդրութիւն կամ օրէնսգէտ բառն այնպէս հեշտ չի կարող արտասանել և միտը պահել, որպէս օրինադրութիւն կամ օրինագէտ, չնայելով որ դոցա տարբերութիւնը մի հնչիւն է միայն. բայց այդ մի հնչիւնը փոխում է բառի նկարագիրն ամբողջովին, տալով նրան ձայնաւորների և բաղաձայների ներդաշնակութիւն: Մի այսպիսի նախադասութիւն. ծխախոտ ծախողը ծխամորճ է ծխում, վերին աստիճանի անդուրեկան է. մինչդեռ թութուն վաճառողը ծխում է, կլինէր անհամեմատ փափուկ նախկինի համեմատութեամբ: Բժշկուհին բժշկում է բժշկարանում, և բժշկուհին¹⁾ բուժում է բուժարանում. կառավարական չրջաններում մտածում են նախազգուշացուցչական միջոցներ ձեռք առնելու մասին խօսերայի դէմ և կառավարական չրջաններում (բալորականներում) մտածում են նախապահիկ միջոցներ ձեռք առնելու մասին քօլերայի դէմ: Այս նախադասութիւնների և բառերի միտքը թուարանական ճշտութեամբ նոյնն է, այն տարբերութեամբ միայն, որ առաջին օրինակներն անտանելի են թէ արտասանելու, թէ գրելու և թէ լսելու համար, մինչդեռ վերջինները թէ գրեկան են և թէ փափուկ: Այս կանոնը կարեւոր է բանաստեղծութիւնների, վէպերի և մանաւանդ թատերական գրուածքների համար, որոնք ներքին բովանդակութեան հետ ամեն ջանք գործ պիտի դնեն խնայելու, նոյն իսկ չոյելու մեր ականջը, մեր կոկորդն ու շնչառութիւնը նաև արտաքինով, ձևով:

1) Մենք յետոյ ցոյց կը տանք, որ աւելի ճիշտ ձևն է *Բուժուհի*:

Մեր բառերն անտանելի երկար են, մեր հնչիւններն անասելի կոպիտ և մեր գրողներն ու խօսողները գէթ այս խընդրում բաւական անտարբեր ու ազէտ: Անդամանելի չէ այս ցաւը, եթէ մենք մի քիչ ուշադրութեամբ վերաբերունք մեր լեզուին և օգտուել կամենանք լեզուների մէջ տիրող ընդհանուր օրէնքից: Սյդ օրէնքն այն է, որ լեզուի մէջ տիրող քերականական ձևերն ու բառերը ժամանակի ընթացքում մաշուում և պարզւում են. գրաբարի բարդ, ընդարձակ և դժուարին քերականութեան տեղակ մենք ունինք հիմա համեմատաբար շատ պարզ և հասարակ քերականութիւն. նորա երկար և արձակ բառերը մաշուել կարճացել են շատ անգամ մինչև անճանաչելի դառնալու չափ: Սյդպէս կարճանալ և հեշտանալու ամենալաւ օրինակ այն բառերն են ներկայացնում, որոնք ամենից շատ են գործածական ժողովրդի բերանում. օրինակ գրաբարի առնել—արարի. հետզհետէ կրել է հետեւալ ձևափոխութիւնները. առնել, այրնել, այնել, *անծչ*, էնել, *ընել*, որոնցից վերջին երեք ձևերը դեռ այսօր էլ կենդանի են. յուղի արկանել (ճանապարհ գցել) աստիճանաբար մաշուելով դառել է՝ ուղարկել, ըղարկել, զարկել, զրկել, խրկել:

Բառերի այդ զարգացումը դիտելի անելու համար գնում ենք անունների հետեւալ ցանկը, Բարձր Հայոց բարբառի համեմատ.

Հռիփսիմէ, Հօռօմսիմա, Հօռօս, Հօլօս, Հօլօ, Հօլիկ, Հօլլիկ. Շողակաթ. Շօղան, Շօղիկ, Շօղեր, Կաթօ, Կաթին:

Ծովինար. Ծովիկ, Ծօլիկ:

Յովհաննէս, Օհաննէս, Օհան, Օնիկ, Օնէ:

Աւետիք, Աւետիս, Աւէս, Աւէտ, Աւօ:

Մկրտիչ, Միկիչ, Մուկուչ, Մըկօ:

Յարութիւն, Յարօ, Արթին, Արութ, Արօ:

Առաքել, Առօ. Բարթուղիմէոս, Բարթեղ, Բաթօ:

Պետրոս, Պետօ. Հմայեակ, Համօ:

Ալեքսանդր, Ալեքսան, Ալեք, Ալօ:

Մի թուղցիկ համեմատական հայեացք այս ձևերի վրայ բաւական է համոզելու, որ մենք ռամիկ ձևերն և արտայայտութիւնները շատ էլ արհամարհելու իրաւունք չունենք, ընդհակառակը մեծապէս ծանրացնում և կոպտացնում ենք լեզուն շարունակ առաւելութիւն տալով արգէն հնացած և կիրառութիւնից ընկած գրաբար ձևերին: Թէ մենք կրթութեամբ շատ

անգամ փչացնում ենք ռամիկ ձևերը, այդ մենք դեռ առիթ կունենանք ապացուցանելու. առ այժմ բերում ենք մի օրինակ միայն.

«Թօն արա, թաթաւ արա»,

Գարի հացը բօլ արա».

Երգում է գիւղացի մանուկը անձրևի դիմաց:

«Մայրենի լեզուի» հեղինակ պ. Տէր-Ղևոնդեանը դորա փոխարէն դրել է Գամառ Քաթիպաի հետևեալ բանաստեղծութիւնը:

«Անձրև, անձրև ցած արի,

Բացուր ցորեն ու գարի»:

Երկուսն էլ տառացի միևնոյն միտքն են պարունակում. ներքուստ ուրեմն նոյնն են, բայց արտաքուստ վերջինս ծանրացրած, կոպտացրած և արտասանութիւնն անտանելի կերպով դժուարացրած է:

Մանկան ոտանաւորի թէ առաջին և թէ երկրորդ տողը բաղկացած է 14 հնչիւններից, որոնցից 7 ձայնաւոր, իսկ 7-ը բաղաձայն. այն էլ հիւսուած մի այնպիսի ներդաշնակ վայելչութեամբ, որ ամեն մի բանաստեղծի կարող էր իբրև օրինակ ծառայել: Եթէ վանկից են բաղկացած և՛ Գ. Քաթիպաի տողերը, բայց ճիշդան կոպիտ, ճիշդան անյաջող. ոչ վանկերի թեթևութիւնը, ոչ ձայնաւորների և բաղաձայների ներդաշնակութիւնը, ոչինչ չի մնացել նախկինից: Առաջին ոտանաւորի մէջ միայն մի ծանր հնչիւն կայ. ց. իսկ Գ. Ք. ի ոտանաւորն ունի այդպիսի 7 հատ. 2 ձ, 3 ց, 1 ծ և 1 ս. միայն այդ հնչիւնների քանակը մի այդպիսի կարճ հատուածում բաւական է փչացնելու լեզուի էստետիք տպաւորութիւնն ամբողջովին:

Առաջին ոտանաւորն ունի 10 ա, 2 օ, 1 ը 1 ի. ուրեմն վերին աստիճանի նուազային:

Երկրորդն ունի 5 ա, 3 ե, 2 ի, 2 ու. 1 ո (օ) նոյնպէս անյաջող: Առաջինի կազմութիւնն այնպէս է, որ առանց դժուարութեան կարելի է սովորեցնել 3—5 տարեկան երեխաներին, իսկ երկրորդն ուղիղ արտասանել անկարող են շատ անգամ 7—10 տարեկան մանուկները: Ի վերջոյ աւելի պատկերաւոր անելու համար այս համեմատութիւնը, դնում ենք առաջին և երկրորդ ոտանաւորը ուղղահայեաց գծերով և գէ-

բօներով, որոնցից գէրօնեւ ձայնաւորներ են ներկայացնում.
իսկ ուղղահայեաց գծերը բազաձայն:

Առաջին ոտանաւորը.

$$10101010101010=7+7=14$$

$$10101010101010=7+7=14$$

Երկրորդ ոտանաւորը.

$$01110101101101010=7+11=18.$$

$$101101101011010 = 6+9=16.$$

Բացատրութիւններ կարծեմ այլ ևս աւելորդ են:

Մի աւելի աչքի ընկնող և պարզ օրինակ տուած կլինեմ
ժողովրդի և մասնաւորապէս ռամիկ մանուկների մայրերի լե-
զուն կոկիլու և զարգացնելու ընդունակութեան, եթէ դենմ
այն թուերը, որոնք գործ են ածում նոքա խաղի ժամանակ,
համեմատելով մեր գրականութեան մէջ ընդունուած գրաբար
թուերի հետ: Այդտեղ, իբրև մի ցոլապատկերի մէջ, ընթերցո-
ղը պիտի տեսնի կենդանի լեզուի և կենդանի ձևերի առաւե-
րութիւնը մեր ներկայ գրականի և կամ հին գրաբարի համե-
մատութեամբ:

Տասնմէկ, տասներկու, տասնե- Տամէկ, տաէրկու, տաիրեք,
րեք, տասնըչորս, տասընհինգ, տաչորս, տահինգ, տավեց,
տասընվեց, տասընթօթ, տաս- տաեօթ, տաութ, տաիննը,
նրութը, տասնըիննը, քսան, սա (20), սամէկ, սաէրկու,
քսանմէկ, քսաներկու, քսաներեք, սաերեք, սաչորս, սահինգ,
քսանըչորս, քսանըհինգ, քսանը- սավեց, սաեօթ, սաութ, սա-
վեց, քսանեօթ, քսանութ, քսա- իննը, էռ (30), էումէկ, էո-
նիննը, երեսուն, երեսունմէկ, երկու, էոիրեք, էոչորս, էո-
եռեսներկու, եռեսներեք, եռես- հինգ, էովեց, էոեօթ, էոութ,
նըչորս, եռեսնըհինգ, եռեսնըվեց էոիննը. քառ, քաումէկ,
եռեսնեօթը, եռեսնութը, եռես- քաութրկու, քաութրեք, քառ-
նիննը, քառասուն, քառասնը- չորս, քառհինգ, քառվեց,
մէկ, քառասներկու, քառասներեք, քառեօթը, քառութը, քառ-
քառասնըչորս, քառասնըհինգ, քա- իննը, յիուն...:
ռասնըվեց, քառասնեօթը, քառաս-
նութը, քառասնիննը, յիուն...:

Ընդամենը 154 վանկ. բաղ. Ընդամենը 104 վանկ.
կացած է 436 հնչիւնից եւ իւ- բաղկացած 224 հնչիւնից.
ըստանշիւր վանկին գալիս է իւրաքանչիւր վանկին գա-

2²/₁₁ հնչիւն: Այս ամենն ես ար- լիս է միջին հաշուով 2¹/₂ \ տասանում եմ 20 վայրկեանում հնչիւն: Այս շարքը ես արտա- Մի ըոպէում ուրեմն կարելի է սանում եմ 13 վայրկեանում, կրկնել 3 անգամ, մի ժամում մի ըոպէում 4¹/₂ անգամ, մի 180 անգամ: ժամում 290 անգամ:

Տարբերութիւնը կարելի է հսկայական անուանել և առա- լելութիւնը ամեն բանով բարբառի կողմն է. նա կարճ է, փա- փուկ է և թեթև: Անասելի հեշտ է հնչելը, գրելը և թէ տպելը: Առևտրական մեծ հաշիւներին՝ ինչպէս նաև զինուորական վար- ժութիւնների ժամանակ, երկար արտասանութեամբ թուերն ահագին կորուստ են պատճառում ժամանակի: Այս առթիւ դիտել եմ ուսուս և գերմանացի զինուորականների դժուարու- թիւներն արագ արտասանելիս թուերն ու բառերը, ֆրան- սիականի համեմատութեամբ, որ անզուգական է իր կարճու- թեամբ ու պարզութեամբ. մինչև einundzwanzig, двадеся- дь и կամ բա՛ն և մէկ ասելը, երեք անգամ կարելի է ասել սամէկ կամ ֆրանսերէն vingt un. Այս հանգամանքն անգնահա- տելի է մանաւանդ մանկավարժական տեսակէտով: Մեր գրա- կան թուերով մի ժամում, ինչպէս տեսանք, կարելի է մօտա-ւորապէս 180 վարժութիւն անել. բարբառով՝ 290:—Վեց ամ- սի ընթացքում, օրական հաշուելով մի ժամ, առաջինը կունենայ 32,400 վարժութիւն. երկրորդը 52,200. այսինքն, բարբառի տուած արդիւնքն հաւասար պայմաններում գրեթէ երկու ան- գամ աւելի է գրականից: Բազմապատկեցէք այս ամենը բազ- մաթիւ տարիների, բազմաթիւ դպրոցների և առևտրական հիմ- նարկութիւնների վրայ և պիտի գտնէք, որ բարբառի և առ- հասարակ կենդանի ձևերի առաւելութիւնն իսկապէս հսկայա- կան է ¹⁾:

Գ. ՎԱՆՑՑԱՆ

¹⁾ Այս և յաջորդ յօդուածներս կապ ունին և օրգանապէս ըզխում են «Մուրճ»-ի մէջ տպուած մեր նախորդ յօդուածնե- րից. «Հայերէնի նուագայնութիւնը», «Հայերէն դերանունների սեռը», «Նիւթեր հայերէնի մշակութեան համար», կրկին «Նիւ- թեր հայեր. մշակ. համար» 1896—9 թ.:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՐԺԻՔ ¹⁾

Աշխարհիս վրայ կայ մի ահագին շարժուն ոյժ, յաճախ քննահաւան, դաւաճան ու կոյր, բայց և այնպէս, նոյնկերպ անընկճելի, համարեա՝ թէ տմենազօրեղ՝ բոլոր խելքերի ու հանճարների ապացուցումների վրայ միշտ յաղթող հանդիսացող,—ա՛յդ ոյժը—հասարակական կարծիքն է։ Հասարակական կարծիքը և նրանից՝ յաճախ տարօրինակ ու անհասկանալի երկիւղը միասին առած ունին մի ինչոր հիպնոսական մեծ գաղտնիք, որ մարդուն հպատակեցնում են իրենց, կաշկանդում նրա գիտակցութեան ազատութիւնը, շղթայում մարդու անկախութիւնը, մղում նրան դէպի այն ճանապարհը, որի վրայով նա՝ շատ կարելի է և չէ՝ ուղղում գնալ, այնուամենայնիւ իր համար աննկատելի կերպով գնում է այդ ճանապարհով։

Իհարկէ, կան և այն տեսակ մարդիկ, որոնք ոչ թէ չեն հպատակում այդ կամակոր չաստուածին՝ որ տարազի համեմատ փոխում է և իր պահանջներն ու գաղափարները, մարդիկ՝ որոնք ո՛չ թէ գնում են հասարակական կարծիքի ետեից, ապա իրենք են հանդիսանում նրա առաջնորդների դերում։ Բայց այդ մարդիկ—կամ մտքի ու կամքի ահարկու տիտաններ են, կամ վերին աստիճանի հաստատուն՝ հպարտ սրտեր, շատ անկախ խելքեր, վերին աստիճանի աննկուն մարտնչողներ, որոնք յաղթում են հասարակութեանը կամ հրաժարւում են նրանից, զգալով իրենց մէջ արհամարհանքի ոյժ դէպի այն բարութիւնները, որոնք բաժին են ընկնում հասարակութեան մէջ ապրող մարդուն՝ իբրեւ երախտիք այն բանին, ինչով նա իր աճնական բարոյական ու մտաւոր ազատութիւնից այդ հա-

¹⁾ Թարգմանել ենք Լ. Լիփսկիյի բրօշիւրից, որը չնչին բացառութիւնով ներկայացնում է ֆրանսիացի հոգեբան Թարգի հետաքրքրական կարծիքներն ու մտքերը Ծ. Թ.

սարակութեան համար մասն է հանել: Իսկ բոլոր նոքա, որոնք չեն հեռացել կամ հրաժարուել հասարակութիւնից և որոնք չեն օժտւած բաւարար հանճարով, որ կարողանան ներշնչել այդ հասարակութեանը իրենց սեփական՝ նո՛ր և ինքնուրո՛յն ստեղծած գաղափարներն ու գիմումները,—այդ ամենը որոշ չափով գտնուում են հասարակական կարծիքի հպատակութեան տակ, լինի այդ ծաղրաշարժ երկիւղի կամ որևէ ուրիշ ձևով:

Ի՛նչ է ներկայացնում այդ զօրեղ ոյժը, որ մէկ ժամանակակից գիտնականի ասելով, ժողովրդի համար նշոյն է, ինչ որ հոգին՝ մարմնի համար: Ինչո՞ւմն է նրա էութիւնը. վնասակա՞ր է նա թէ օգտակար և ինչո՞ւմն է կայանում նրա օգտակարութիւնը. ինչո՞վ է նա յայտնի և ի՛նչ տեսակի է նրա էվոլյուցիան: Ահա վերին աստիճանի հետաքրքիր ու կարևոր հարցեր, որոնց դժուար թէ չեն եթարկել մարդիկ, որ այս թէ այն կերպ գործ են ունեցել, շփուել են՝ սարսափեցուցիչ թէ չնչին կենսական գործերով— հասարակական կարծիքի հետ: Բայց այդ հարցերը այնքան էլ հեշտ չեն լուծուում, եթէ լաւ մտածելու ինքներ ինդրի էութեան վրայ,— դուրս կգայ, որ հասարակական կարծիքը մէկ շատ բարդ ոյժ է ներկայացնում, որի որոշումը տալու համար կհարկաւորուի նրան հիմնական վերլուծութեան ենթարկել:

Հասարակական կարծիքը ունի իր երկար պատմութիւնը, սեպհական յատուկ դէմքը. «Նրան չպէտք է շփոթել,—ասում է Թարդը, որ հասարակական կարծիքին նուիրել է մէկ առանձին գլուխ իր «L'opinion et le foule ²⁾» գրքի մէջ,—սոցիալական ոգու երկու տարրերը կողմերի հետ, որոնք միաժամանակ սնուցանում ու չափաւորում են նրան, միշտ ժխտելով նրա տարածւողութեան սահմանները: Դրանցից մէկն է աւանդութիւնը, որ կալմում է՝ այժմ վաղուց արդէն գերեզման իջած մարդոց՝ հասարակական կարծիքի ծուծը, այդ՝ անհրաժեշտ ու բարեբար նախապաշարմունքների ժառանգութիւնը, որ մեզ՝ ապրողներիս համար շատ անտանելի է: Միւսն է ա՛յն, ինչ որ ես համառօտութեան համար թողլ եմ տալիս ա նուանել խելք՝ հաւաքական մտքով: Դրանով ես հասկանում եմ անձնական՝ շատ թէ քիչ հիմնաւոր, և աւելի յաճախ, ընտ-

²⁾ «Անձնաւորութիւն և ամբոխ»:

րուածների անհիմն կարծիքները, մտածող՝ ուրիշներից առանձնացող մարդոց մտքերը, որ զատուելով ընդհանուր հոսանքից առաջնորդում կամ պաշտպանում են մարդկութիւնը՝ այն է հոսարակութիւնը:

Աւանդութիւնները ժողովրդի գիտակցութեան մէջ հասարակական կարծիքից աւելի վաղ են առաջ եկել. ժողովրդի համար մեծ իմաստութիւն կալմող բաներ են, նա՝ ժողովուրդը նոյնպէս աւելի շուտ է հպատակում, քան հասարակական կարծիքը. հասարակական կարծիքի մասին գաղափար է կազմում այն մարդու հոգեկան աշխարհի մէջ, որը ապրում է հասարակական կեանքով:

Իսկ երբ հասարակական կարծիքի մասին գաղափար ուշ է կազմում, այդ դէպքում նա աճում է անհամեմատ շուտ, հպատակեցնելով իրեն ն'ւ աւանդութիւնը ն'ւ խելքը. կարծես զուարճանալով ու խաղալով, այդ ահարկու ոյժը սիրում է քանդել սովորական՝ դարերի ընթացքում ժողովրդի համար արիւն ու մարմին դարձած հասկացողութիւններն ու սովորութիւնները, կամ թէ՛ ինքնիրեն հպտակեցնելով աւանդութիւնների իշխողութեան, նա՝ սարսափելի, անհաշտ ու սխտեմատիկ կերպով հալածում է ամեն ինչ, որ նո՛ր է՝ ժամանակակից է, ոռնակոխ է անում ամեն թա՛րմ միտք, աւերում է ամեն բարի՝ սկզբունք, ինչպէս այդ կարելի է տեսնել երանելի միջին դարերի բոլորութիւ սխօլաստիկ նախապաշարմունքների, թեթեւամտութիւնների, խաւարի ու անհամբերատարութեան օրինակներից, երբ ամեն մէկ նոր, տաղանդաւոր, ազատ ու կենդանի միտք կամ գործ ոչնչանում էր անգութ ու անպիտան, անապնիւ կերպով:

Այդ երեք ոյժերի, այն է՝ հասարակական կարծիքի, խելքի կամ զատողութեան ու աւանդութեան փոխադարձ կռիւը,—ասում է Թարգը,—նոցա ընդհարումները, մէկի միւսի վրայ յարձակումը, դոցա ունեցած փոխադարձ ազդեցութիւնը, բաղմամբիւ ու տարբեր վերաբերմունքները,—այդ ամենը պատմութեան համար կալմում են ամենահետաքրքրական նիւթեր: Հանրական (սոցիալական) կեանքի մէջ չկայ աւելի խորիմաստ ու արդիւնաւոր գործ, քան այդ հակառակումի ու յարմարումի երկար աշխատանքը, որ յաճախ արիւնով է շաղախում: Աւանդութիւնը մնալով միշտ ազգայնական, շրջա-

պատուած է աւելի նեղ՝ ճնշող սահմաններով, բայց անհամեմատ խոր ու հաստատուն է քան հասարակական կարծիքը, որը միշտ թեթեւ ու անհաստատ է ինչպէս քամի, և քամու նման՝ դիմող ընդարձակուելու, տարածուելու և լինելու միջազգային, ինչպէս դատողութիւնն է:

Մեր ժամանակում հասարակական կարծիքը այն աստիճան զօրեղացել է, որ կուռւմ է չէ թէ միայն անանդութեան ապա նաև խելքի՝ դատողութեան հետ էլ:

Հասարակական կարծիքի էութիւնը՝ ինչ լինելը Թարգը որոշում է այսպէս՝ Հասարակական կարծիքը—կ'սրճատու ու շատ թէ քիչ տրամաբանական դատողութիւնների հտւաբաժու է, այնպիսի դատողութիւնների, որ համապատասխան են ժամանակի առաջ բերած հարցերին և որոնք բազմաթիւ օրինակներով ծնւում՝ առաջանում են միեւնոյն երկրի, միեւնոյն ժամանակի, միեւնոյն հասարակութեան անձնաւորութիւնների մէջ»:

Իհարկէ, ամեն-մէկ անձնաւորութիւն պետք է պարզ հասկանայ իր դատողութիւնները ուրիշներին հետ միացնելու անհրաժեշտութիւնը, եթէ ո'չ, այդ անձնաւորութիւններից իւրաքանչիւրը չի կարող զգալ իրեն սերտ միացած շրջապատողների հետ, այլ ընդհակառակն ամենքից հեռացած ու մեկուսացած կգտնէ ինքն իրեն:

Եթէ դիմենք այն հարցին, թէ ի՞նչպէս է առաջ գալիս հասարակական կարծիքը, կտեսնենք որ դորա աղբիւրն է միշտ որևէ մասնաւոր՝ անձնական կարծիքը, որ երևան է գալիս խօսքով, նամակով, մամուլի միջոցով ու քիչ-քիչ ամենքի սեփականութիւն է դառնում: Հին ժամանակներում այդ մասնաւոր կարծիքի կամ մտքի ընդհանրանալը՝ «հասարակական կարծիք» դառնալը կատարւում էր հրապարակական ճառախօսութիւնների, թատրոնների միջոցով. քիչ ուշ—այդ կազմւում էր մամուլի՝ տպագրական խօսքի միջոցով: Բայց ամենից առաջ և բոլոր ժամանակներում,—ասում է Թարգը,—այդ լինում էր և այժմ լինում է մասնաւոր խօսակցութիւնների միջոցով»:

Խօսակցութիւններ, կարծիքների փոխանակութիւններ— ահա՛ թէ որոնք են հասարակական կարծիքի սկզբնաւորութեան ու աճելութեան ամենաառաջին աղբիւրները:

Նոյնպէս շատ հետաքրքիր է հասարակական կարծիքի բաւականին երկար պատմութիւնը, որ ինչպէս աշխարհիս վրայ

ամեն ինչ, իր էվոլյուցիա-ն քաշ է տարել երկար, դար երի ընթացքում: Կասկած չէ կարող լինել, որ բարբարոսական ժամանակներում անգամ գոյութիւն ունէր հասարակական կարծիքը, բայց նա սաստիկ զանազանում էր մեր այժմեան հասարակական կարծիքի վրայ ունեցած հանկացողութիւնից: Կլանի ³⁾ ցեղի, հինաուրաց քաղաքի և նոյնիսկ միջին դարերի քաղաքի մէջ ամենքը միմեանց հետ անձամբ ծանօթ էին, և մասնաւոր խօսակցութիւնների կամ հրապարակական ճառախօսութիւնների միջոցին ընդհանուր միտքն էր ամենքի ուղեղը զբաղեցնում, և այդ միտքը նրանց համար չէր ներկայացնում երկնքից իջած մի որևէ հրաշք, անյայտ, անորոշ որ և է բան, և այդ իսկ պատճառով՝ հրաշալի. իր երեակայութիւնով ամեն մէկը այդ միտքը կապում էր որոշ ձայնի, որոշ յայտնի դիմագծի, ծանօթ անձնաւորութեան հետ, որոնցից էր առաջ զալիս այդ միտքը և որը նրան մի ինչ-որ կենդանի բան էր յայտնում:

Նմանատեսակ փոքր ու սերտ միացած իշխանութեան օրգանիկ մով հասարակական կարծիքը՝ աւանդութեան ու անձնական մտքի հետ կուեւիւր համար մի ահագին դժ է ներկայացնում. նա մեծ ազդեցութիւն ունի հասարակական կեանքի մէջ և գլխաւոր դեր է խաղում ժողովուրդ կառավարելու գործում: Այդ դերը աստիճանաբար կորցնում է իր նշանակութիւնը, որովհետեւ տէրութիւնների մանրանալուց—ինչպէս էր այդ միջին դարերի ժամանակ, երբ ամեն մէկ քաղաք, գիւղաքաղաք կամ աւան երոպական գլխաւոր տէրութիւնների մէջ ինքնիշխանից ներկայացնում էր մէկ առանձին աշխարհ, իր՝ դրացիների կեանքի հետ թշնամաբար վարուող առանձին կեանքով,—մանրանում է և հասարակական կարծիքը. այդ գոցուած՝ առանձնացած տեղերից ամեն մէկի մէջ առաջ էր զալիս իր առանձին հասարակական կարծիքը, միմեանց օտար, տարբեր, թշնամական, իսկ խաղաղ ժամանակ՝—միմեանց անուշադիր, փոխադարձ անտարբեր: Այդ տեղերում քաղաքականութիւնը

³⁾ Կլան—չօտյանդական խօսք է, որ նշանակում է շօտյանդական լեռնագիւղների ցեղ. այդ ցեղը առաջնորդում էր ժառանգական լորդը թէ խաղաղ և պատերազմական ժամանակ, հին նահապետական իրաւունքներով:

բացառապէս տեղական էր դուրս գալիս... «Այդ ժամանակ գոյութիւն չունէին հանուր կարծիքներ, այլ կային հազար միմեանց հետ ոչ մի մշտական կապ չունեցող, առանձին կարծիքներ», — ասում է Թարգը:

Եւ ահա պատմութեան բեմի վրայ երևան է գալիս առաջ գիրքը, իսկ յետոյ մամուլը, և հասարակական կարծիքը կրկին հնարաւորութիւն է ունենում միանալ, զարգանալ և ստանալ ինքնուրոյնութիւն: Առանձին զարեոր դեր այդ հասարակական կարծիքը վերականգնեցնելու գործի մէջ կատարեց, ի հարկէ՝ մամուլը: Պարբերական մամուլը հնարաւորութիւն տուեց համերաշխութեամբ տրամադրուած անձնաւորութիւնների այդ առաջին համախմբումին կազմել իրենից երկրորդական աւելի բարդ միութիւն կամ շաղկապ, որտեղ համախմբում էին երբէք մէկը միւսին չտեսած ու չճանաչող միութիւններ՝ անհատներ:

Երախտապարտ ենք ամենօրեայ լրագրի ձեւին հասած տպագրական խօսքին այն բանի համար, որ ամեն զուտ տեղական խնդիր կամ գործ դարձնում է ազգային, երոպական, համաշխարհային, և ամեն ինչ, որ առաջ մնում էր տեղական նեղ շրջանների մէջ՝ օրինակ որևէ իրարանցում առաջ բերող մեծ լուր, — տպագրական խօսքի միջոցով իսկոյն թռչում է ամեն երկիր: $1\frac{1}{2}$ դար առաջ այդ տեսակ բաները չէին կարող լինել ընդհանուրի սեփականութիւն ու հետաքրքրել ամբողջ աշխարհը:

Սակայն միւս կողմից մեծածաւալ մարդկային հասարակութիւնը՝ որ բաժանւում է ազգերի, և յետոյ գաւառների, քաղաքների, զիւղաքաղաքների, — մինչև պարբերական մամուլի ծնունդը՝ միշտ ունէր միջազգային կարծիքի նման մի բան, որ գործում էր մեծ տարածութիւնների վրայ. այդ կարծիքների մէջ թագնուած էին լինում միշտ աւելի մեծ դիրք բռնող մասնաւոր ազգայնական և նոյն իսկ նահանգների կարծիքներ... Որքան շատ առաջ գնանք անգեալի մէջ, այնքան աւելի զգալի կլինի տեղական կարծիքի իշխող դեր կատարելը: Պարբերական մամուլի գործն էր հանրայնութեան ոգին աստիճանաբար ազգայնացնելու ու նրան աւելի ու աւելի միջազգային դարձնել:

Թարգը ամենօրեայ թերթը նմանեցնում է լուրեր ծծող

ու ճնշող ջրհան մեքենայի, լուրեր որ ամեն առաւօտ ստացուում են աշխարհիս ամեն կողմերից և նոյն օրը հաղորդուում երկրիս բոլոր ծայրերին, որտեղ յայտնի է լինում ամեն ինչ, որ իսկապէս հետաքրքրական է այդ լուրերի մէջ կամ լրագրական աշխատակցի հայեացքով՝ նայելով ինչ նպատակի է ծառայում ինքը կամ այն խումբը՝ որին աշխատակցում է։ Այսպէս ուրեմն, ներկայ ժամանակում լրագրները հասարակական կարծիքի ճշմարիտ ոգևորիչ և ուղղութիւն տողողներն են, մեծ մասամբ ամեն-մէկ կարգացողի ճաշակին՝ խորհրդակցելու ու խօսելու յարմար բաղժաթիւ նիւթեր մատակարարելով։ «Բաւական է միայն մէկ գրիչը,—բացականչում է Թարգը,—որ շարժեցնէ միլիոնաւոր լեզուներ»։

Տպագրական գործի սոցիալապէս աճման հետ աճում է և միջազգայնութիւնն ու ազգայնութիւնը։ Այդ երկու սկզբունքները՝ թւում է որ մէկը միւսին հակադէմ է, բայց եթէ ուշադիր լինենք, կտեսնենք՝ որ երեւոյցող հակադիմութիւնը իսկոյն կոչնչանայ։ Պարզ է, որ այն ժամանակ, երբ տեղի էր ունենում փոխանակութիւն ապրանքներով, մտքերով, խօսքերով ու ամեն տեսակ օրինակներով դրացի ու միմեանցից հեռու բնակող ազգերի հետ,—դրա հետ միասին և մասնաւորապէս լրագրների շնորհիւ, ներկայ դէպքում ամեն մէկ ազգի անհատականութեան մէջ՝ որոնք խօսում են միևնոյն լեզուով, մտքերի փոխանակութիւնը անհամեմատ մեծ յաջողութիւն էր ունենում։ Այսպէս՝ թէպէտ ազգերի մէջ բացարձակ տարբերութիւնը դրանով պակասում էր, սակայն ամենքից ընդունուած վերաբերմունքի զանազանութիւնը՝ աւելանում էր։ Թարգի ասելով ազգային կեանքը ամենից աւելի բոցավառում են լրագիրները, և այդ դէպքում գիրքը չէ կարող մրցել նրանց հետ։ Լրագիրը միշտ ձեռք է տալիս ամենանոր, ժամանակակից, գործնական բաներին, մինչդեռ գիրքը աշխատում է զբաղեցնել կարդացողին իբր տուած որոշ մտքերի կենդրոնացումով։ Լրագիրը աւելի մօտիկ, մատչելի ու անհրաժեշտ է գիրքը կրթում է կամ մտադրութիւն ունի կրթելու որոշ գաղափարներ, առաջացնել յայտնի մտաւոր հոսանքներ։ Լրագիրը հետաքրքրւում է միայն օրուայ րոպէական ամենաանհրաժեշտ հարցով,—այդ պատճառով նա մատչելի է ամենին և նոյն իսկ ոչ զարգացած մարդու։ Լրագիրն ու միայն լրագիրն է կազ-

մում այն զօրեղ հեղեղի արտայայտիչը, որ «հասարակական կարծիք» ¹⁾ է կոչում: Սրանից երևում է, թե ինչ տեսակ կրթող ղյժ կարող էր լինել նա, եթե կամենար: Առ այժմ ամենօրեայ մամուլի մեծ մասը՝ ինքն է յարմարւում հասարակական կարծիքին ու իր վրայ է առնում նրա արտայայտութեան ու տարածելու դերը. բայց տպագրական խօսքը համարձակ կարող էր և առաջնորդ լինել ու իր յետեից տանելով հասարակական կարծիքը՝ քիչ քիչ բարձրացնել նրան վսեմ գաղափարների ո՛ր աստիճանին էլ որ կամենաք:

Մոսկուա.

¹⁾ Սակայն ո՛չ հայերի մէջ: ԽՄԲ.

ՄԱՏԵՆԱԻՕՍԱԿԱՆ

«Ոստիկ» ժողովածուն և հայ կանայք:—Մեր կին-գրողները՝
Մառի Բէյլէյրեան, տ. Կոստանեան, Սիպիլ և այլն:—Ժողովա-
ծուի բովանդակութիւնը:

Առաջնէ դուրս է «Հայ կանանց ժողովածու» Ու-
տիկ-ը: Կարող ենք այդ առթիւ միմեանց շնորհաւորել՝
եկաւ վերջապէս և այն ժամանակը, երբ կարելի եղաւ
յատկապէս կանանց աշխատութիւններէց մի ժողովածու
կազմել և հրատարակել:

Ճիշտ է, գործի ձեռներեցութիւնը, ժողովածուի
խմբագրութիւնը և հրատարակութիւնը պատկանում են
ուլամարդկանց՝ Հ. Սաթունեանին և Գ. Ջանումեանին,
այնուամենայնիւ ժողովածուն «կանանց» գործ է, ո-
րովհետեւ կազմուած է բացառապէս կանանց աշխատու-
թիւններէց: Ժողովածուին մասնակցում են տասնից ա-
ւելի հայ կանայք. բայց միթէ բոլորն էլ «կին-գրողներ»
են. ամենեւին ոչ: Ընդհակառակը, մեծամասնութիւնը
միմիայն «սիրող» է գրական ստպարէղի վերայ: Բայց
մեզ առ այժմ այդ էլ բաւական է. այո, բաւականա-
նում եմ արձանագրելով, որ տասնիցաւելի հայ կանայք
սիրում են հայ գրականութիւնը և իւրովսանն ծառա-
յում են այդ վսեմ գործին: Եթէ դրանց թիւը օրրստ
օրէ աւելանայ, մեր գրականութիւնը կարող է բաւա-
կանին հարստանալ, որովհետեւ, ինչպէս ես նկատել եմ,
մեր քաղաքակրթուած կանայք և օրիորդները ողամարդ-
կանցից աւելի տիրապետում են օտար (ռուս և եւրո-
պական) լեզուներին, ուստի գիտնալով մայրենի լեզուն
և ցանկութիւն ունենալով զբաղուել— իբրեւ սիրող—
գրականութեամբ, հայ կանայք կարող են տալ տեսակ

տեսակ թարգմանութիւններ, կոմպիլիացիաներ և այլն: Իսկ եթէ նրանք ընդ դմին և տաղանդ ու գրելու շնորհք ունին, կարող են,—աւելի զարգացած գրականութեան և կուլտուրայի ազգեցութեան ներքոյ—տալ և աւելի հասունացած և ժամանակի պահանջին համապատասխան գրական գործեր:

«Ոստիկ»-ը ապացոյց, որ իմ ենթադրութիւնս ճիշտ է: Կարդացէք ամբողջ ժողովածուն և դուք իսկոյն կը գգաք, որ բոլոր հեղինակուհիները՝ կրթուած եւրոպացիներ են: Այդ կողմից ժողովածուն մինչև իսկ միակողմանի է և թերի: Այսինքն, կամիմ ասել, որ ժողովածուն գրեթէ չի կրում այն ազգային գոյնը, առանց որի կարող չէ գոյութիւն ունենալ ոչ մի գրականութիւն: Այդ առթիւ շատ լաւ նկատել է յայտնի քննադատ Գէորգ Բրանդեսը, ասելով, որ ամեն մի ազգ և ժողովուրդ կարող է և պէտք է օգտուի ուրիշների գաղափարներով, բայց և չպէտք է մոռանայ իր գրականութեան միջոցով արտափայլեցնել իր ազգային ոգին, ուրոյն կերպարանքը, առանձնայատկութիւնը:

Դառնալով «Ոստիկ» ին, մենք տեսնում ենք, որ տիկ. Տ. Կոստանեանը խօսում է Օքերամէրգաուի նշանաւոր ներկայացումների մասին, տիկ. Թ. Իերբերեանը — Ֆրանսիական մի հետաքրքրական հիմնարկութեան մասին, օր. Հ. Մելիք-Հայկազեանը — Մանչուրիայի մասին, տիկ. Եփ. Պալեանը — մատերիալիզմի մասին, օր. Է. Հ. Լերմոնտովի և Նոդբոնի մասին և այլն: Իսկ հայոց կեանքը, հայ աշխարհը, հայ հաստատութիւնները, հայ բանաստեղծները: Պէտք է ենթադրել, որ հայ կանայք (կամ գուցէ միմիայն արդ տիկիները) չեն հետաքրքրւում, կամ առիթ չեն ունեցել ծանօթանալ հայ գրականութեամբ, հին ազգային յիշատակներով, չեն ճանապարհորդել այն վայրերում, ուր ամեն մի տեղ հող, ամեն մի աւերակ «հին հին դարուց յիշատակ» է և անխօս պատկերացնում է մեր առաջ թէ մեր անցեալ կեանքը և թէ կուլտուրան: Խոստովանենք, որ մեր կանայք ստանում են բաւարար կրթութիւն, բայց ոչ միշտ համապատասխան այն շրջանին, ժողովրդին, որի մէջ նրանք ապրում են: Ժամանակ է ուշադրու-

Թիւն դալ ձնել այդ սարօրինակ միակողմանիութեան վերայ, որը զնուծ է մեր կանանց, քուրերին և աղջիկներին ընդհանուր հոսանքից դուրս: Այդ կողմից ճաճկատանի և Արեւելքի հայ կանայք շատ աւելի բարձր են մերոնցից և արժանի են մերոնց համար օրինակ լինելու:

Հէնց «Ոստիկ»ի մէջ էլ գեղեցիկ հայ լեզուն — Պօլսուհուն է պատկանում, հայ ինքնուրոյն ստեղծագործութեան և կեանքի «հոտ» — նրանց գիտութիւններից է փչում: Այս մանաւանդ հետաքրքրական է այն պատճառով, որ, ինչպէս արդէն ասացի, ժողովածուի մասնակցողների մէջ խառն են պրօֆէսսիօնալ և սիրող գրողները. դրանք, այսպէս ասած, մեր հայ կանանց ինտելլիգենցիայի «սերձ» են կազմում, ուստի դրանցով կարելի է շափել ուրիշներին, դրանց հաւաքական գործը այն «մաքսիմումն» է, որ մենք կարող ենք սպասել հայ կանանցից գրական ասպարիզի վերայ:

Ժողովածուի բովանդակութիւնը հարուստ չէ, բայց հետաքրքրական է: Բանաստեղծութիւն, հրապարակախօսութիւն, վէպ, ճանապարհորդական նկարագրութիւն, գիտութիւն, մինչև իսկ քննադատութիւն. ամեն մի ճիւղի պատկանեալ նմուշներ կան: Խօսենք նախ պրօֆէսսիօնալ կամ գրական ասպարիզի վերայ արդէն ծանօթ հին գրողների մասին: Դրանց մէջ «ամենաժողովրդական» անունն է Մառի Պէլլերեան, թէպէտ և տիկ. Տիրուհի Կոստանեանը շատ աւելի վաստակաւոր է:

Կանանց օրգան «Արտէմիսի» խմբագիր-հրատարակիչ Մառի Պէլլերեանը իսկական գրական է. նա թէ շնորհք ունի գրելու և թէ պաշար. նա ունի ժուռնալիստի բոլոր յատկութիւնները՝ գրում է ազատ ու համարձակ, պարզ լեզուով, բազմատեսակ նիւթերի մասին և ժամանակակից պահանջներին համապատասխան. նրա գրիչը նուրբ է, զգացմունքը — անկեղծ: Նա կործ ժամանակուայ մէջ անուն վաստակեց, թէպէտ և գործում է աննպաստ պայմաններում. նա ինչ որ վաստակեց՝ իր տաղանդի շնորհովն է վաստակել: Ժողովածուի մէջն էլ նա առաջին ջութակն է օժուծ՝ նրան է պատկանում ժողովածուի ոգին որոշող առաջնորդող յօդուածը, որը միևնույն ժամանակ և կանանց հրովարտակ է

ներկայացնում: Նա խօսում է—և պէտք է խոստովանել շատ գեղեցիկ և ոգևորուած է խօսում—Հանրային կարծիքի մասին, որը Տամոկլէսի սրի նման միշտ կախուած է կնոջ գլխին: Համոզում է կանանց մոռանալ այդ Հանրութեան կարծիքը, բարձր լինել նրանից, վարուել ամէն մի գործում խղճի ցուցմունքի համեմատ:

»Լսենք միայն մեր խղճի ձայնին, նոյն իսկ եթէ աշխարհ մը բամբասանք ու մեղադրանք թափեն մեր վրայ: արհամարհենք չարամիտ պոռաւանքները՝ որ մեր ականջները կը վիրաւորեն: Խիղճը միշտ ճշմարիտը, գեղեցիկը, բարին կը թելադրէ մարդու: Բարոյականի որոշ ու ճշմարիտ օրէնքները, ըսկզբունքները ծանօթ են մեզի. աղոնք նուիրական են և սուրբ պէտք է քննել յաւէտ մեզի համար: Բարձրացնենք մեր սեռը այն ստոր վիճակէն որոյ ենթարկուած է դարերէ ի վեր, հզօր զարկ մը տալով մանուկներու մեր սեռին դաստիարակութեան, որը դժբաղտաբար շատ թերի է, և աւելի երևութական քան իրական բնութիւն մը ունի: Ճանչնանք մեր արժանապատուութիւնը. քաջ ըմբռնենք մեր բարձր կոչման գիտակցութիւնը, գործենք առողջ և ամուր համոզումներէ առաջնորդուած միայն և մոռնանք հանրութեան կարծիքը:»

Հանրութեան կարծիքը գուցէ այն ֆօկլօսն է, որի մէջ կենդրոնանում են այն բոլոր նշմարելի և աներևոյթ բարոյական կապանքները, որով կաշկանդուած է կինը ընդհանրապէս, և հայ կինը առաւելապէս: Հանրային փտած կարծիքի դէմ կռիւ մղելը պատկառելի և պատուաբեր գործ է. և որովհետեւ «ոչ մի բան պատմութեան մէջ չէ գրւում, այլ ամէն ինչ առնւում է»—ուստի և կանայք պէտք է առնեն. դա նրանց սուրբ գործն է, պարտականութիւնն է իրանց բնութեան և ապագայ սերնդների առաջ: Մ. Պէլլերեան մղում է այդ կռիւը և նա մենակ չէ. միւս հայ կին-գրողներն էլ նրան օժանդակում են: Ահա և «Ոտիկի» մէջ զետեղուած Զանազան Մեհրաբեանցի հոգեբանական էտիկը (Տանջուածի բողոքը), և իշխանուհի Ս. Վ. Սրղութեան-Երկայնաբազուկի «Երկու նամակը», և Իմէնթօյի «Բողոքը»—խուլ կռիւներ են կանանց ազատութեան համար—ընդդէմ «Հանրային կարծիքի» և այլ «շղթաների», որոնցով դարերէ ի վեր կինը կապուած կաշկանդուած է ի հաճոյս աւելի ուժեղ սեռի: Չեմ կարող ասել, որ ժողովածուի մէջ զետեղուած վիպական և բանաստեղծական մասերը շատ լաջող լինին. կանանց հարցի պաշտպանութեան գործու-

մըն էլ մենք ունինք աւելի յաջողները: Անշուշտ տիկ. Տիւսաբ իր վէպերով, Սուսուկեան և Երվանդազէ իր դրամաներով և բազմաթիւ մեր և տաճկահայ երիտասարդ վիպասանները մեծապէս նպաստել են կանանց հարցի մեր մէջ զարգանալուն և կանանց վիճակի վրայ ընդհանուրի ուշքը դարձնելուն: Շատերը կվիճեն իմ այս կարծիքի հետ, բայց փաստերը ցոյց են տալիս, որ ամենուրեք գրականութիւնը ազնուացնում է բարքերը. ինչու չկարծել, որ նոյնը կարող է տեղի ունենալ և մեր մէջ:

«Ոստիկ»-ում տպուած վիպական գրուածքներից ամենայայնուր Սիւլիլի «Պօուն» է: Պօլսեցիք այդ տեսակ գրուածքները «նորավէպ» են անուանում (Նովել-լայի մտքով եւեթ) մենք՝ վիպակ, վէպիկ, պատկեր, պատմուածք: Եթէ ինքը խօսքը «պատմուածք» փոքր ի շատէ շնորհքով բառ լինէր, կարելի էր նրան գործածել բայց «պատմուածք» բառը խիստ շինծու բառ է և կարծես մարսելի չէ: Այդ տեսակ գրուածքներին աւելի յարմարում է «պատկեր» անունը:

Պատկերի հեղինակը գեղեցիկ գոյներով նկարագրում է մի առօրեայ ողբերգութիւն, կնոջ պճնասիրութեան հետեանք. սակայն գէպքը շատ հազուադէպ է, ուստի և տպաւորութեան ոյժը այնքան մեծ չէ, որքան որ կարող էր լինել նոյն տաղանդով գրուած ուրիշ պատկերից: Սիւլիլը մեր տաղանդաւոր կին գրողներից մէկն է. նրա գրչի արտադրութիւնների հետ մենք պատահում ենք—ահա մի քանի տարի է—Պօլսի գանազան լրագրների և ամսագրների մէջ: Նորերս իմ ձեռք ընկաւ նրա բանաստեղծութիւնների ժողովածուն «Յուրքեր» անունով: Սիւլիլը—նրա իսկական անունն է Զապէլ Զ. Ասատուր—եղերերգու է: Նա երգում է իր տրամադրութիւնը, սրտի յոյզերը, զգացմունքները և միշտ բնութիւնը: Բոլոր ոտանաւորների վերայ կարծես վռալ է ձգուած՝ ինձ վրայ նրանք պլպլացող կանթեղի ապաւորութիւն թողին: Ոչ մի աչքի ընկնող— արտաքինով կամ ներքին բովանդակութեամբ— ոտանաւոր ես նրա ժողովածուի մէջ չգտայ, այլ ընդհակառակը տեսայ

զարմանալի միատեսակութիւն՝ ձևի, ոճի, զգացմունքի, տրամադրութեան, խօսքերի: Դա բաւականին տաղտկալի է անշուշտ, սակայն բնորոշ է հեղինակի մասին և, ըստ երևոյթին, անկեղծ է. իսկ անկեղծութիւնը տաղանդի անհրաժեշտ պայմաններից մէկն է: Սրպիլը սիրում է բնութիւնը և բնութեան մէջ գտնում է իր ցաւերի մխիթարանքը, իր ցաւերի, որոնք որքան էլ խոր լինեն—չեն ստիպում հեղինակին բողոքել և կրճուել. նա միայն գանգատւում է և դիմանում է, համբերում է յոյսերով լի... Իսկոյն հայ կինը երևում է այստեղ:

Տեղ-տեղ ոտանաւորները Դուրեանի քնարն են լի-
շեցնում, բայց ոչ այնքան բովանդակութեամբ, որքան
արտաքին ձևով. օրինակ՝

«Լուսի փունջ մը, շող շեղերու կուռ հետկեն,
Հորեղունէն վար հուր և բոց կը թափէ...

կամ՝

«Շողին, ցողին լոյս ծիծաղէն արծաթի...

Սակայն չկայ Դուրեանի աւելնը, անհուն յոռետեսութիւնը, խորունկութիւնը: Սրպիլի ոտանաւորների վրայ նկատւում է նաև ֆրանսիական «Պառնասական» կոչուող գրական ուղղութեան ազդեցութիւնը. տեղ տեղ հեղինակը դիմում է սիմբոլների և—ինչպէս տեստենք բերուած նմուշներից—բառախաղութիւնների: Այդ էլ «նոր գրականութեան» ազդեցութիւնն է:

Կրկին «Աստիկ»-ին վերագառնալուց առաջ նկատեմ այստեղ, որ Պօլսահայ արդի գրականութեան մէջ բացի Սրպիլից կան այլ ևս մի քանի կին-գրողներ, որոնցից աւելի աչքի ընկնողն է թէ իր բեղմնաւորութեամբ և թէ շնորհքով՝ Մառի Յովհաննիսեանը: Նա գետնադում է «Մասիս»-ում ոտանաւորներ, նորավէպեր, «Ազգական մը օրագրէն քաղուած» և կնոջ հոգեբանութիւնը նկարագրող մի էտիւդ ևայլն: Նրան կտրելի է կարգալ առանց ձանձրոյթի:

Դառնանք էլի մեր ժողովածուին: Այստեղ մենք տեսնում ենք օր. Գ. Կայալեանի և Զ. Ալեանաքիի բանաստեղծութիւնները, որոնք նոյնպէս կին գրողներ են,

բայց ըստ իս սկսնակների: Յամենայն դէպս նրանց ուսանաւորները մեր շատ «բանաստեղծների» ոտանաւորներից լաւ են:

Անուն վաստակած կին-գրող է, թէպէտ և գըլխաւորապէս թարգմանչուհի—տիկ. Տիրուհի Կոստանեանը: Տիկ. Մարգարտի (նրա կեղծ անունը) գրական գործունէութիւնը շատ համեստ է, գործունէութեան շրջանակը շատ նեղ է: Բայց այնուամենայնիւ նա արդիւնաւէտ է: Նա թարգմանում և հրատարակում է Ժողովրդի և երեսմանների համար և իբրեւ զարգացած և շրջահայեաց կին—շատ լաւ ընտրութիւն է անում նիւթերի՝ նրանք թէ բազմազան են և թէ խորիմաստ: Նրա ինքնուրոյն գրուածքների թիւը փոքր է, բայց նրանք միշտ հետաքրքրական են և որոշ պակաս լրացնողներ են: «Ոստիկ»-ի մէջ նա ծանօթացնում է հայ ընթերցողներին այն նշանաւոր ներկայացումների հետ, որ կոչւում են «Passionspiel» կամ «Le Mystere de la passion»—այսինքն «Չարչարոնաց խաղ»: Եւրոպայի մի քանի վայրերում տրւում են այդ տեսակ խաղեր, բայց ամենանշանաւորն է Բաւարիայի Օբերամէրգաու գիւղի խաղը, որին ներկայ է եղել և հայ հեղինակը:

Ես ինքս տեսել եմ նոյնպիսի խաղ Զուիցարիայի Զէյցախ գիւղում և կաշխատեմ «Լումայ»-ի միւս համարներից մէկում ծանօթացնել իմ տպաւորութիւնների հետ, նոյնպէս և այդ խաղերի ծագման հետ:

Տիկ. Կոստանեանը պատմում է իր տեմած խաղի մասին պատկերօրէն և մանրամասն. խորհուրդ ենք տալիս կարդալ:

«Ոստիկ» ի մնացեալ գրուածքներից—որոնք պատկանում են ոչ կին-գրողներին, այլ «սիրողներին»—շատ հետաքրքրական է տիկ. Թագուհի Բերբերեանի յօդուածը՝ «Ուսոպիայի և իրականութեան մէջտեղը», որը Փրանսիական մի հետաքրքրական հիմնարկութեան նկարագրութիւնն է: Հիմնարկութեան անունը Փամիլիստէս է և ներկայացնում է ընկերական գործարան, որ ամէն մի գործ անող, (բանուոր թէ կտուավարիչ) միւսնոյն ժամանակ և գործարանի

«բաժնէտէրն» է: Սա մի սօցիալական հիմնարկութիւն է, ուր որոշ չափով իրագործուած է աշխատանքի և կապիտալի հաւասարութիւնը և համեմատաբար բարձրագոյն արդարացի հիմունքների վերայ: Այստեղի բանուորները համեմատաբար բարւոք վիճակի մէջ են, առողջ են, ապահովուած են և տգետ են թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս: «Փամիլիստէս»-ի հիմնադիրը նախկին բանուոր հարստացած և գաղափարական մի մարդ է եղել, որ 1880 թ. ժամանակակից սօցիալիստների և ուտօպիստների ծրագրով հիմնուած է մի հանրապարական ընկերութիւն «Փամիլիստէս» անունով և նրան է յանձնուած իր բոլոր ունեցած-չունեցածը, միլիոնաւոր կարողութիւնը: Գործարանը գնում է յաջող, գործերը ծաղկեալ վիճակի մէջ են, Փամիլիստէսի անդամները և նրանց ընտանիքները երջանիկ են և բաւական: Յօդուածը կարդալուց լետոյ ամեն մարդ հարց է տալիս՝ միթէ նոյնը կարելի չէ ստեղծել աւելի մեծ և լայն ծաւալով, ընդհանուրի համար... Անշուշտ կարելի է — կապտասխտենք մենք — բայց դեռ ժամանակը չի եկել:

Այսպէս է կանանց առաջին հաւաքական լուծանքներ գրականութեան գանձանակին և չի կարելի տեսլ, որ անյաջող լինի. միայն արտաքինը մի քիչ անպաճօյճ է:

Եւ որովհետեւ մտադրութիւն կալ երկրորդ հատորն էլ հրատարակել, ուստի ներելի է ցանկութիւն յայտնել, որ խմբագիր-հրատարակիչները ջանք թափէին կանանց նոր ոյժեր էլ գրաւել իրանց ձեռնարկութեան յաջողութեան համար, ուշադրութիւն դարձնէին ազգային մասի վրայ, աւելի գեղեցիկ արտաքին տալին ժողովածուին և վերջապէս — եթէ կարելի է գետեղէին մեր կին-գորողների պատկերները և կենսագրական-քննադատական տեղեկութիւններ նրանց մասին:

Ես սիրում եմ «Ժողովածուներ». սրանք ցոյց են տալիս, որ մեր հասարակութեան մէջ դեռ մտրած չէ իսպառ սէրը դէպի գրականութիւնը և հասարակական գործունէութիւնը:

Մ. ԲԱՐԱՆՐԵԱՆ

ՄԵՆՔ ԶԵՆՔ ԿԱՐԴՈՒՄ

Ամեն մի ազգի գրագէտ մարդկանց թուի քանակութեամբ չափում են այդ ազգի մտաւոր զարգացման ստորիճանը: Ամեն մի պատմաբան, հրապարակախօս, քաղաքագէտ երբոր կամենում է խօսել որևէ ժողովրդի քաղաքակրթութեան մասին, նախ նա կամենում է վիճակագրական տեղեկութիւններ ձեռք բերել այն մասին թէ որքան այդ ազգի մէջ տարածուած է գրագիտութիւնը, ընթերցանութիւնը և գիրքը: Զնայելով, որ ամեն մի հայ շատ մեծ կարծիք ունի իւր ազգի ընդունակութիւնների և տրժանաւորութիւնների մասին, սակայն անժխտելի ճշմարտութիւն է, որ հայը շատ քիչ է կարդում, մանաւանդ մայրենի լեզուով. իսկ եթէ կարդում է՝ աշխատում է ձրի կարդալ: Եւ այս հանգամանքը այնպիսի մեծ դժբաղտութիւն է և կորստաբեր մի հանգամանք, որ պէտք է մտածել այս մասին:

Նախ ապացոյցի կարօտ չէ այն փաստը, որ հայ ինտելլիգենցիան, այսպէս ասած, բարձրագոյն և միջին դպրոցների սաները, շատ շնչին բացառութեամբ, տգէտ է և անգրագէտ և շատ քիչ է կարդում, իսկ մայրենի լեզուի վերաբերմամբ կատարեալ անգէտ: Եւ որովհետեւ ժողովրդի ազը ինտելլիգենցիան է, շատ հասկանալի է թէ ինչ կլինի այն ժողովուրդը. որի ինտելլիգենցիան այդպէս է. իսկ ինտելլիգենցիայի օրինակը վարակիչ է և զօրեղ: Նոյն իսկ մեր շրջապատող հարևան ազգերի ինտելլիգենցիայի համեմատութեամբ մենք միանգամայն ստոր ենք կանգնած: Այս որ անուրանալի մի փաստ է, որ վրաց լրագիրները և գրքերը տարածուած են անհամեմատ աւելի շատ քան թէ մեր ամսագիրներն ու թերթերը. թէև թուով ի հարկէ հայ ինտելլիգենցիան անհամեմատ շատ է:

Վովկասում բարձր և բարձրագոյն դպրոց աւարտած հայերի թիւը մօտ տասը հազար է, բայց հայ լրագիրներ և գրքեր կարդացողի թիւը երեք հազարի էլ չի հասնում. սրա պատճառները բազմաթիւ են, որոնցից մէկն էլ հայ ինտելլիգենտի ծուլութիւնն է: Հայերէն կարգալու համար նա պէտք է մի փոքր աշխա-

տանք գործ դնի լեզուի հետ ընտելանալու: Այս շնչին աշխատանքը նա յանձն չի առնում: Բայց որովհետեւ տգէտ հասարակութեան մէջ է ապրում՝ իւր այս յատկութեամբ ոչինչ չէ կորցնում: Այս տեսակ հայ մեր հասարակութեան մէջ մինչև անգամ կարող է լաւ գործիչ համարուել:

Այս տեսակ պայմաններում ահա միւս կողմից մեր ջահիլներն էլ հեղեղում են մեր գրականութիւնը սնթիւ անհամար բրօշիւներով, վէպիկներով, դրամաներով, ոտանաւորներով և ամեն տեսակ հեղինակութիւններով, որ ոչ միայն ոչ ոք չի կարդում, այլ և դժուար է կարգաւ: Երբոր մէկին կշտամբում էք, թէ ինչու նա հայերէն չէ կարգում, իսկոյն ասում են, որ գիրք չկայ: և արդարև մեր ներկայ Կովկասեան հայ գրականութիւնը շատ մանրացել է և բացի մի երկու երեք համեմատաբար հին գրողներից նորերը շատ թույլ են և մեծամիտ: Այս հանգամանքը ի հարկէ չէ արգարացնում առհասարակ մայրենի լեզուով չկարդացողին, բայց յայտնի նշանակութիւն ունի:

Խմբագրութիւնս ամեն օր ստանում է բազմաթիւ մանր-մունք գրքեր և ոչ մէկը նրանցից ոչ միայն գիտութեան և տաղանդի նշույլ չէ պարունակում, այլ ուղղակի գէվգէկութիւններ են, որոց վրայ փող մսխել և տպագրել չարժէ: Մենք խորհուրդ կը տանք գրելացաւով հիւանդ երիտասարդներին ափսոսալ իրենց ժամանակը և փողը, իսկ եթէ հիւանդութիւնը անբուժելի է՝ գոնէ ընտրութեամբ թարգմանութիւններ անէին եւրոպական և ռուս գրականութիւնից, որպէս զի գոնէ բովանդակութեան կողմից ընթերցողը մի բան ստանար: Մարդ շատ անգամ մնում է տպաւոր թէ ինչու համար են մարդիկ այս կամ այն գիրքը հրատարակում: Մեր ստացած գրքոյկներից ահա մէկը «Ակնարկ հին Հայոց բանահիւսութեան մասին», որ շատ վարդապետական ձևով հին ճշմարտութիւններ կամ հին եզրակացութիւններ է կրկնում:

Այս փոքրիկ գրքոյկը, որ փորձում է համառօտ կերպով պատմել գլխաւորապէս Մովսէս Խորենացու մէջ եղած ժողովրդական բանաստեղծութեան մնացորդ-

ների մասին, իսկապէս ոչ միայն ոչինչ նոր բան չէ աւելացնում մեր ունեցած տեղեկութիւններին, այլ անգամ աւելորդ կրկնութիւն է բազմաթիւ անգամ ծամծամած եզրակացութիւնների: Դեռ 1881 թուին հանգուցեալ գիտնական էմինը հրատարակել է մի շատ լուրջ յօդուած „Моисей Хоренский и древний эпос армянский“ հին հայ բանահիւսութեան մասին, որից յետոյ համարեա նոր բան ասող չէ եղել: Մկրտիչ Էմինից յետոյ պ. Խալաթեանը. գիտնական Մառը, գեր. Բաւրդ. Եպիսկոպոսը և մանաւանդ աւելի մանրամասնօրէն «Հայ ժողովրդական առասպելներ» գրքի մէջ պ. Արեւեանը շատ աւելի լուրջ դիտողութիւններ ունին արած Երուանդեան Տիգրանի, Արտաւազդի, Արտաշէսի և Սաթիւնիկի ու Վարդգէսի մասին աւանդած երգերի նկատմամբ: Մասիսի քաջքերը, որ բռնեցին Արտաւազդին ազատ Մասիսի վերայ, Վահագնի ծննդեան նկարագրութիւնը «երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով» երգով, Արտաշէսի հարսանիքի և Սաթիւնիկի փախցնելու մասին «Հեծաւ արի արքայն ի սեռն գեղեցիկ» առասպելը—ահա բոլոր փշրանքները, որ մեր մատենագրութիւնը պահել է ժողովրդական հին բանաստեղծութիւնից: Եւ եթէ ոչ ոք մի նոր բան չունի ասելու այս մնացորդների մասին, իրաւ աւելորդ է կրկնութիւններով զբաղեցնել ընթերցողի ժամանակը: Ահա այս հանգամանքը թող չվրիպէ մեր գրողների ուշադրութիւնից և հայերէն գրքերի տարածման արգելադրութիւն—վատ գրքեր:

Գ. ԵՆՆ

Աղա Նեգրի, բանաստեղծութիւններ: II Պրակ: Թարգմ.
Յ. Յակովբեան. 1904

Իտալական բանաստեղծուհու մասին «Լուսման» արդէն տուել է տեղեկութիւն իւր ընթերցողներին նոյն պ. Յակովբեանի թարգմանութեան առիթով: Ներկայ երկրորդ պրակը պարունակում է Աղա Նեգրու 23 աւելի կենսական և հիւթալի ոտանաւորներ:

Ադա Նեգրին տենդենցիոզ բանաստեղծ է: Նրա երգերի գաղափարը բանուոր դասի դաժան կենցաղն է իւր ողբերգական բովանդակութեամբ: Մի հեղինակ, որ իւր ոգևորութեան աղբիւրը մարդկային ամենաթշուառ շրջանների մէջ է գտել, չատ դիւրին կարող է հռչակ և ժողովրդականութիւն վաստակել: Տենդենցիան հեղինակի համար ամենակարճ ուղին է դէպի ամբոխի սիրտը: Ամբոխը տենդենցիայի երկրպագու է: Կան արիւնոտ վէրքեր, որոնց յանձնարարելու կարիք չը կայ և երբ բանաստեղծը այդ վէրքերի մասին է խօսում, կարող է ապահով լինել, որ շատ շուտ կարժանանայ ծափահարութեան: Լուրջ տաղանդները խոյս են տալիս աղաղակող քաղաքական կամ հասարակական խնդիրներից, նրանք աշխատում են մարդկային հոգու խորքերը ուսումնասիրել և աւելի երկարատև, սուելի բարդ վէրքեր ասպարէզ հանել: Նրանք գեղարուեստական ճշմարտութիւնը չեն զոհում նախագրեալ, բռնագրօսիկ իդէալի, որպէս զի շահագործեն ամբոխի զգացումները: Նրանք արհամարհում են «կարճ և դիւրին» ճանապարհը դէպի հռչակ և և ժողովրդականութիւն, թողնելով այն սակաւարիւն տկարների համար:

Ադա Նեգրին լինելով տենդենցիոզ բանաստեղծ, պետք է այդ տեսակի բանաստեղծների գլխաւոր թերութիւնից—չուտ թաւամող դափնիներ վաստակելու տենչից: Նա դափնիների հրապոյրով հարբած չէ: Նա երգում է ամբոխին մատչելի մօտիւններ, որովհետև մանկութիւնից նրա ականջներն այդ մօտիւններին են սովոր: Եւ նա անկեղծ է, ուրեմն և իսկական բանաստեղծ: Նա նկարագրում է մանկութիւնից իւր աչքերով տեսած, ուսումնասիրած ցաւեր: Նա ունի այն, ինչ որ չունի տենդենցիոզ գրողների մեծամասնութիւնը—չափաւորութեան զգացում: Նա մարդկային դժբաղտ տարրերի առանց այն ևս շատ յուզիչ, շատ տխուր վշտերը չի ուռեցնում պարսկական դերվիշների նման փրփուրը բերնին, այլ երգում է բնական ձայնով, անկեղծ: Ահա ինչու նրա երգերը գեղարուեստական են: Նա նախ և առաջ բանաստեղծուհի է, ապա գաղափարի ծառայող:

Մի քանի ոտանաւորներ ուղղակի յուզում են ընթերցողին և խորը տպաւորութիւն թողնում նրա սրտի վրայ: «Հրդեհը հանքերում» սոսկալի է իւր զօրեղ նկարագրութեամբ: Հեթանոսական համայրը, «Միայն Քեզը» և «Մռայլ ոգով գը-

րուած «Մառախուղը» իսկական բանաստեղծութիւններ են, համամարդկային նշանակութիւն ունեցող: «Ինչու»-ն իրականութեան ճիշտ դրոշմն է կրում: «Մինչև մահ և յետոյ» բանաստեղծուհու անձնական տենչանքներն են արտայայտում: «Մանուշակը» կանացի քնքոյշ հոգու թեթև հառաչանք է:

Մեր ազգային վերքերը խռփոտութեան հասնող բարձր ձայնով երգողները կարող էին շատ բան սովորել Ադա Նեգրիից: Գուցէ ճշմարիտ բանաստեղծուհին նրանց ներշնչէր փոքր ինչ չափաւորութեան զգացում, առանց որի չի ելել և չի կտրող լինել իսկական գեղարուեստ:

Թարգմանիչը յաջողել է գծուար զործը գովելի ձիրքով: Նրա բանաստեղծական աւիւնը շատ տողերում են զգացում: Առհասարակ, պ. Յակովբեանը իրրի բանաստեղծութիւններ վերարտադրող պէտք է պատուաւոր տեղ բռնի մեր գրականութեան մէջ: Նրա ոճը բռնազօսիկ չէ, գունաւոր է, ճիշտ է թէև տեղ տեղ նկատուում է յարմար բառերի ընտրութեան ջանք, բայց ոչ այնչափ, որ վնասի թարգմանութեան սահունութեանը:

Գրքոյկը բաղկացած է 62 փոքրադիր էջերից և արժէ 30 կոպ: Թանգ է, բայց տպագրութիւնը շատ մաքուր է և թուղթը չքեղ:

Ե.

Ստացուած գրքեր

Կ Գ. Մաղաբեան. Բժշկականութիւն և հասարակութիւն. Թիֆլիզ 1904.

Մակար եպս. Բարխուտարեանց. Աստուածային հրահանգ հանրապարտուց. Թիֆլիզ 1904.

ԿՎ. Փափագեան. Խելօք աքաղաղներ և գրախտը, Թիֆլիս 1904.

Գ. Գ. Պետրով. Բարի սերմեր. Թարգմ. Մամբրէ Վ. Վաղարշապատ 1904.

Միխ. Իւլկեվիչ, Տեսակցութիւն, Թարգմ. Ա. Գրիգորեան. Թիֆլիս 1904.

Գէորգ Ղասապեանց. Գալուստի և Շուշանիկի պատկուելը. Ալեքսանդրապոլ 1904.

Կ Հայ ժողովրդական երգեր. ժողովեց, ձայնագրեց, ներդաշնակեց Գր. Միրզայեան. Հրատ. բժ. Ա. Բուդուղեանի. Ս. Պ. Բ. 1904.

† Արցունքներ. բանաստ. Ա. Իսահակեանի. երաժշտ. Գր. Միրզայեանի. Ս. Պ. Բ. 1904.

Ձեռնարկ ծաղկահատութեան. բ. տպ. Նզնիկ ք. Ալիազեանի. Թիֆլիս 1904.

† Պատմագիրք Հայոց. Ա. Հ. դ. գիրք. Ղազար Փարպեցի, աշխ. Գ. Տէր Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան. Տիֆլիս 1904.

× Կ. Կառուցիկ. Կօլօնիական քաղաքականութիւնը անցեալում և ներկայում. թարգմ. Ռ. Խանազատ. Թաւրիզ 1904.

M. Karakosian. Geistiges Leben im Kaukasus. Berlin (արտատպած «Deutschland Monatschrift für die gesamte Kultur» ամսաթերթից) :

× Արծաթ մանէթի պատմութիւնը. Տօպէլիուսի. թարգմ. Գր. Շահ-բուզաղեանց. Թիֆլիս 1904

× Մտաւոր, ֆիզ. և բար. ինքնակրթութիւն. Ջօն Ստ. Բլէկլի. թարգմ. Գր. Շահր. բ. տպ. Թիֆլիս 1904.

Պըլը. Պուղի. Իմաստասէր և առակախօս Հայոց. բ. տպ. գրեց Մակար եպիսկոպոս Բարիս. 1904. Վաղարշապատ.

× Շեքսպիր. Ջմեռային հեքեաթ. թարգ. Յար. Նահապետեանց. Թիֆլիս 1904.

× Բժ. Ա. Բուդուղեան. Ռուղօլֆ Վիրխով. հրատ. Յովհ. Արամ-եանցի. Ս. Պ. Բ. 1904.

× Ադա Նեգրի. Բանաստեղծութիւններ II պրակ. թարգ. Յ. Յակոբեան, Թիֆլիս 1904.

× Արաբի. Սրբազան ժամեր. տետր առաջին. Թիֆլիս. 1904.

× Մեր էջանագին գրադարանը. Արդար ծերունին. հրատ. տ. Ջարեկի. Ս. Պ. Բ. 1904.

† Գօգօլ. Ամուսնութիւն. ազատ թարգ. Պ. Պուօշեանց, Թիֆլիս 1904 թ.

Պողատու ծառերի բուծարան և այգիք. Գ. և Մ. Փրիդոնեանց-ների, Սկրա կայարանի մօտ. Թիֆլիս 1904.

«Հուամայ» խմբագրութեան մէջ ՆՈՒ՝ լոյս տեսած գրքեր.—

«ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» գիրք. 2. Դաւիթ կաթողիկոս մ. I. դ. 4 ռ.

ԱԶԷՐՖԵՋԱ. վէպ Վ. Փափաղեանի, գ. 60 կ.

ԽՈՐԷՆ ԱՐՔ. ԳԱԼՅԱՅԵԱՆ ԵՒ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԻ ԱՂՅՄԻՔԸ, Ե. Շահագիրի. Գ. 60 կ.

ՀԱՄՈՎ.-ՀՈՏՈՎ. Գ. Կպս. Սրուանձտեանի. գ. 1 ռ. 25 կ.

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՑ

ԱՆՏՅՈՆ ԼԱՆԳ

Բաւարիայում, Միւնխէնի մօտ գտնուած Օբէրամէրգաու գիւղում վախճանուեցաւ Անտօն Լանգը: Բայց ո՞վ էր նա:—

Միւնխէնից երեք ժամ հեռու, սիրուն ծառերով շրջապատած մի գեղանկար հովտում մի փոքրիկ գիւղ է գտնուում—Օբէրմէրգաու անունով: Ոչ ոք ի հարկէ ուշք չէր դարձնի այդ աննշան գիւղի վերայ, եթէ նա մի հանգամանքով չհրաւիրէր իւր վերայ թէ ամբողջ Գերմանիայի և թէ բոլոր աշխարհիս քրիստոնեաների ուշադրութիւնը. Այդ հանգամանքը հետեւեալն է.

Մօտ երեք դար առաջ, 1632 թուին Բաւարիայում ժտնտախտ կար: Իսկ Օբէրամէրգաու գիւղը, որ ասացինք շրջապատուած է ամեն կողմից լեռներով և պաշտպանուած էր կարսնտինով՝ ազատ մնաց այդ ախտից. մէկը միայն գաղտնի դուրս գնալով գիւղից՝ իւր հետ բերեց ժանտախտ հիւանդութիւնը և դորանից մեռաւ թէ ինքը և թէ նորա բոլոր ընտանիքը. այդտեղից ըսկսաւ հիւանդութիւնը տարածուել և ուրիշ ընտանիքներում: Գիւղի ժողովուրդը սարսափած՝ ուզենալով երկնից զթուլեան արժանանալ՝ ուխտեց ամեն տասը տարին մի անգամ ներկայացնել Յիսուսի Չարչարանքի շաբաթը. և երկինքը զթաց նոյա վերայ ու գիւղն ազատուեց ժանտախտից: Այնուհետեւ այդ գիւղի հոգսն է.

ղաւ կատարել իրանց ուխտը և ամեն տեսակ արգելքների դէմ մաքառելով՝ այդ ներկայացումները շարունակեցին դարեր շարունակ և ներկայումս Օբէրամէդաուն միակ վայրն է, ուր պահպանուած են այդ հնաձևեան ներկայացումները, բայց ամենամեծ նրբութեան հասցրած կատարելագործուած ձևով:

Այդ ներկայացումները տեւում են ամեն տասր տարին մի անգամ մայիսից — սեպտեմբեր — կիրակի և երկուշաբթի օրերը. և եթէ երկուշաբթի օրից մնում են բազմաթիւ ցանկացող այցելուներ՝ նաև երեքշաբթի օրերը: Միջին թուով 5 ամսում լինում է 50 ներկայացում, իւրաքանչիւրը մօտ 4000 այցելուներով, և եթէ հաշուենք 2—10 մարկ իւրաքանչիւր տեղի վարձը, գիւղը տարեկան ստանում է այդ ներկայացումներից վեցհարիւր հազար մարկ կամ մօտ երեք հարիւր հազար ռուբլի: Իսկ այցելուների համագումարը 5 ամսում անցնում է 200,000-ից:

Անշուշտ մի գրաւիչ և արտակարգ ներկայացում է այդ, որի համար Բաւարիայի մայրաքաղաք Միւնխէնի հետ կապել են գիւղը ելեքտրաբարշով, գիւղը լցուել է բազմաթիւ ճաշարաններով և հիւրատներով և ի զուր չէ, որ աշխարհի ամեն կողմերից և մանաւանդ Անգլիայից, Ամերիկայից ու նոյն իսկ Աւստրալիայից խումբ խումբ լցւում են այցելուներ:

Դեռ 1890 թուին, կարդացած լինելով այդ խիստ հետաքրքրական ներկայացումների մասին, այցելեցի Օբէրամէդաուն, սակայն ցաւօք սրտի արդէն աւարտուած գտալ ներկայացումների սէզօնը: 1900 թուին, Փարիզի աշխարհանդիսից վերադառնալով, երբ Միւնխէն մտալ՝ առաջին կարդացածս յայտարարութիւնը Օբէրամէդաունի ներկայացումների մասին էր. շտապեցի առաւօտը կանուխ ելեքտրական երկաթուղով հասնել գիւղը:

Կայարանից մինչև ներկայացման դահլիճը պէտք էր գնալ խճուղիով. ճանապարհի տմեն կողմ վիտրիններում և կիսակներում ծախում են ներկայացման մասին տպուած պատկերազարդ գրքուկներ, դերակատարների բազմաթիւ և բազմատեսակ պատկերներ ու նկարներ, տեսարաններ և ձևեր. ժողովուրդը խռնուած շտապում է ոտով ու կառքերով...

Ամբողջ գիւղը մի տօնավաճառի կերպարանք է ստացել. փողոցները, պանդուկները, ճաշարանները լիքըն են յաճախորդներով. առևտուրը կենդանացած է, լաւում են բազմազան լեզուներ, իսկ Բաբելոնը լիշեցնող: Վերջապէս մեծ դժուարութեամբ $6\frac{1}{2}$ մարկանոց մի տոմս ձեռք բերելով՝ վերջին տոմսը—մտայ թատրոն:

Թատրոնի կազմութիւնը հետևեալն է. հանդիսականների համար շինուած է 6 երկաթակապ կամարներով մի յարկ փայտածածկ, տակը ամփիտէատրի ձևով նստարաններ և աթոռներ—շատ հասարակ և պարզ. ծխել արգելուած է այնտեղ: Բեմը դուրս հանդէպ մի առանձին շինութիւն է, որ ներքեւից միացած է հանդիսականների դահլիճին, իսկ վերեւից բոլորովին բաց՝ երկնքի տակ: Ի հարկէ բեմի վրայ ամեն տեսակ յարմարութիւններ կան կրօնական ներկայացման համար. ներսի մասը խորն է ընկած ու ծածկուած և դա է իսկական բեմը, ուր ամեն մի տեսարանի համար կան տարբեր վարագոյրներ—դէկորացիաներ. և ամեն մի տեսարանից լետոյ բեմը ծածկուած է վարագուրով:

Բեմի երկու կողմից երկու թևեր կան, որոնցից մէկը ձևացնում է մտնելը դէպի Կայիափայի տուն, իսկ միւսը՝ Պիղատոսի և այդ երկուսն էլ մնում են անփոփոխ մինչև ներկայացման վերջը, և զոքա միմեանցից բաժանուած են դռնակներով, որոնց վերայ նկարուած են

Երուսաղէմի փողոցները: Աւանսցէնան խիստ ընդարձակ է և նորա վերայ տեղաւորուած է ահագին խումբը, որ դուրս է գալիս՝ ներկայացման ամեն մի տեսարանը փոխուելիս, այն է 17 անգամ:

Ասացինք, որ ներկայացումն սկսուած է առաւօտեան 8 ժամին և վերջանում երեկոյեան 6 ժամին՝ միայն 1 ժ. միջոց տալով ճաշելու համար: Եւ պարունակում է Յիսուսի Երուսաղէմ մտնելուց սկսած մինչև Համբարձումն պատահած բոլոր դէպքերը:

Դերակատարները բոլորն էլ նոյն գիւղի բնակիչներն են միշտ առանց բացառութեան, բոլորը հասարակ երկրագործներ, որոնցից շատերը պարապում են փայտից զանազան իրեր փորագրելով ու դուրս կտրելով՝ շվէյցարական ոճով: Օրէրամերգաւուի բոլոր բնակիչները պարտաւոր են մասնակցել ներկայացման և կան տեսաւաններ, ուր գրեթէ գիւղի մեծ մասը մասնակից է լինում. այդ պատճառով տեղացիները մտնելով թիւնից երկար մագեր են թողնում, որպէս զի դերի ժամանակ դժուարութիւն չկրեն այդ կողմից:

Գիւղը իւրաքանչիւր սէզօնի համար ընտրում է իր միջից դերակատարներին, որի համար ունի խիստ կանոններ և ունի կապմակերպած մի ընտիր երգեցիկ խումբ ժամանակակից ընտիր երաժշտութեան հետ: Դերերը կատարում են գիտութեան ամենանուրբ պահանջի համեմատ, ոչ մի աւելորդ շշուկ, աւելորդ շարժում. իսկ ինչ վերաբերում է կրօնական ներկայացման մէջընդմէջ ցոյց տրուող ժողովրդական տեսարաններին ու կենդանի պատկերներին, այդ մասին խօսք չի կարող լինել, որ կատարւում են ամենամեծ ճաշակով և կատարելագործուած ձևով բառիս բուն նշանակութեամբ:

Ամբողջ տասը տարի ողջ գիւղը պատրաստուած է

ազատ ժամերին, ներկայացումից 6 ամիս առաջ ունենում են ամենօրեայ փորձեր, և այս բանի հոգին տեղական քահանան է՝ գիւղի դպրոցի գծագրութեան ուսուցիչը: Իսկ ներկայացման սկզբին ամենքը խոստովանում են, որ ամենալաւ ապացոյցն է, թէ ինչ հաւատով են վերաբերում նոքա գործին:

Առաւօտը 8 ժամին նստած ենք հազարաւոր բաղմութեան հետ և ականատես այնպիսի մի շնաշխարհիկ ներկայացման, որ մտքով մարդուս վերափոխում է 1900 տարի առաջ Երուսաղէմ — մարդկութեան համար անթիւ տանջանքներ կրող Աստուածորդու Տնօրինութեանց առջև:

Փրկչի դերը կատարում էր մի երիտասարդ, այնպիսի մի հեզ դէմքով, խոնարհ կերպարանքով, բարեհամբոյր նայուածքով, որ զօրեղ տպաւորութիւն էր գործում հանդիսականների վերայ և քարացած սրտի տէր մարդու ցնցել կարող էր. նորա ամեն մի շարժումները չափած էր ու ձեւած, ամեն մի վարմունքն ու խօսքը աւետարանական տրամադրութեան համեմատ ու գերբնական. նա Աւետարանի ամեն մի պարբերութիւնը, ամեն մի տողը, ամեն մի բառը անգիր գիտէ. նա խօսում է ոչ որպէս դերասան, այլ որպէս կրող և զգացող, շարժուածքները բռնազբօս չեն, այլ ինքնաբերական. նորա ամեն մի խօսքը արտասուք է խլշում հանդիսականի լարուած ուշադրութեամբ հետևող աչքերից և ախուժախեր նորա կրճքից: Նա կատարում է հանդիսականների առաջ բեմի վրայ Փրկչի կրած չարչարանքները, թքուիլը, ծեծուիլը, փուշ պսակով պսակուիլը — քահանայապետների առաջ, խաչուում է, գինուորը ծակում է նորա կողը, նորա հետ խաչուում են երկու աւազակներ, մեռնում է խաչի վերայ, Յովսէփ Արեմաթացին իջեցնում է նորա մարմինը խաչից և

սլաստառակալով պատելով զնում գերեզմանի մէջ, իւղաբեր կանայք գալիս գտնում են յարութիւն առած, եւրեւում է աշակերտներին և վերջապէս համբառնում է երկինք... ամենը մանրամասն յարակից դէպքերով. և այս բոլորի զօրեղ տպաւորութեանը շատ քչերն են դիմանում հանդիսականներից, մեծ մասը հեկեկում են, վաչում և լալիս: Զեր առաջ կարծէք հանդիսանում է ինքը Մարգկային Ազգի Փրկիչը — այնքան կենդանի, այնքան բնական և այնքան աւետարանական պատմութեանը մօտ է Յիսուսի դերակատարի խաղը:

1900 թուի չարչարանաց ներկայացման (Passionsspiel) այդ շնորհալի դերաները էր վառարան շինող Անտօն Լանգը:

Ես ներկայ գտնուեցի ամբողջ ներկայացման առանց շարժուելու, անթարթ աչքով դիտելով այդ մեծ դերասանի ամբողջ խաղը, շարժումները, խօսակցութիւնն ու ամբօխը վերայ թողած տպաւորութիւնն և երբ իջաւ վերջին վարագոյրը՝ ես այնքան զգացուած էի այդ ամենով, որ անմիջապէս առաջ անցայ բեմի ետևը, խնդրեցի ներկայանալ Անտօն Լանգին, որ և իսկոյն թոյլ տրուեցաւ ինձ իբրև օտարականի և յայտնեցի իմ հիացումը դէպի նորա հրաշալի խաղը: Պարոնը իմանալով իմ հայ լինելը՝ նուիրեց ինձ իբրև յիշատակ իւր այն պատկերը, որի օրինակը գետեղում ենք այժմ «Լուծալում»:

Օրէրմերգաուի կրօնական ներկայացումները գիւղի համար ունեցան բարբեր հետեւանքներ. նորա եկամուտները գործ են դնում գլխաւորապէս ժողովրդի բարեկեցութեան համար. և շինուելու շինուում են ուսումնարաններ, աղքատանոց, հիւանդանոց, գիւղը օժտուել է առողջարար ջրով, շինուել են խճուղիներ, հեռախօս, ելեքտրաբարձ և այլն:

ԴՌՈՏ Ա. Բ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ

ԱՐԵԱՆ ՆՈՐ ԲԱՂԱԿՐՈՒԹԻՒՆ. Վեյմարի պրոֆ. Բելմանը ամենաուժեղ մանրացույցով կարևոր գիտ է արել: Ուշադրամիկ-րասկողի օգնութեամբ Բելմանը մեր արիւնք նոր քննութեան ենթարկեց:

Արեան կարմիր գնդիկների մէջ, որոնք կազմում են մեր արեան գլխաւոր մասը, նա գտաւ մինչև այժմ անծանօթ նոր մարմնիկներ, որոնք, նորա կարծիքով, մեծ դեր են խաղում փոխանակութեան և հիւսուածքների սննդման ժամանակ: Այդ մարմնիկները բաղկացած են սպիտակուցից և նման են դեղին աւ մոխրագոյն գունդերի, անսովոր արատ շարժողութիւններով: Մինչև այժմ կարծում էին, որ սպիտակուցը, որը հիւսուածք-ների համար սնունդ էր տանում, գտնւում է լուծուած դրու-թեան մէջ: Հիւսուածքների սննդառութիւնը ցոյց է տալիս որ սպիտակուցը արիւնից իւրացնւում է քիմիական գործողութեան միջոցով: Բելմանի գտած նոր գիտից յետոյ հիւսուածքների սննդառութիւնը պէտք է վերագրել արեան մէջ շարժուող մարմ-նիկներին, որոնք լուծուած են հիւսուածքների մէջ:

ԹՈՒՔԱՆՍՏԻ ՄԱՆՐԻ. Նեօպոլական համալսարանի պրո-ֆեսոր Օտտօ Ֆօն-Երենը գտաւ թոքախտի մանրէն, որը, նորա կարծիքով, ոչ մի նմանութիւն չունի տուբերկուլիոզով վարակուած թոքերի մէջ գտնուող մանրէների հետ: Նրկու մանրէներն էլ բոլորովին զանազան ձևեր և զանազան յատկու-թիւններ ունին: Երենի ասելով, բոլոր լաւագոյն բժիշկները միշտ տարբերութիւն էին գտնում տուբերկուլիոզի և թոքախ-դի մէջ: Կօխի տեսութեան անհիմն լինելը, որը երկու հիւան-դութիւններն էլ համանման է համարում, Երենը արդէն հաս-տատուած է գտնում: Ինչ վերաբերում է գործնական հետե-ւանքին, այսինքն թոքախտից բժշկուելուն, Երենը օգտակար է գտնում այն հանգամանքը, որ կարելի է լինում սրուշի երկու զանազան հիւանդութիւնների և ոչ թէ միևնոյն հիւանդութեան զանազան աստիճանների դիագնոզը:

ԾԱՂԱԿԻ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ԵՂԱՆԱԿ. Վեննայի բժիշկ պրոֆ. Գերզները մի առաջարկութիւն է արել, որ կարող է մեծ դեր ունենալ ծաղիկ հիւանդութեան դէմ կռւում:

Վաղուց յայտնի է, որ կարմիր գոյնը բարեբեր ազդեցու-թիւն ունի այդ հիւանդութեան ընթացքի վրայ. այժմ էլ հի-ւանդներին պահում են կարմիր սենեակում, պատուհանների ճեղ-քերը ծածկում են կարմիր թղթով, հիւանդին կարմիր զգեստ են հագցնում և այլն: Պրոֆ. Ֆինզենը, որ առաջին անգամ ու-չադրութիւն դարձրեց այդ բանի վրայ, բարեբեր ազդեցութիւ-նը վերագրում է ոչ թէ կարմիր գոյնին, այլ կապոյտ և մա-նուշակագոյն գոյների հեռացնելուն, որոնք թարախակալութիւն են առաջացնում: Իսկ կարմիր գոյնի ազդեցութիւնը պարունակ-ւում է գլխաւորապէս այն բանում, որ նրանք հեռացնում են ապիւնների գոյացումը: Գերտները առաջարկում է հետապօտել

կարմիր ճառագայթների բնական ծաղկի այն երևոյթներում, որոնք առաջանում են ծաղկի պատրաստման ժամանակ: Այդ կարելի է անել այսպէս. պատուաստած տեղը ծածկում են դեղահատով, որի երեսը շինուած է կարմիր ապակուց, փորձը կատարած տեղը նոյնպէս ծածկում են դեղահատով, բայց սովորական ապակուց չինած ծածկոցով: Ապակիները պէտք է վերցնել լուսանկարի ժամանակ մութ սենեակում գործ ածող լապտերների ապակուց, որոնց մէջ քիմիական ճառագայթներ չեն անցնում: փորձը պէտք է մութ սենեակի մէջ կատարուի: Պրոֆ. Գեստները հաւատացնում է, որ այդ հանգամանքներում պատուաստման ամբողջ ընթացքը առանց ցաւի է անցնում և մարմինը տգեղացնող սպիներ չեն գոյանում:

ԹՈՒՄԱՅԻ ԴԵՄ. Պ. Բելովը «Р. Сл.» հաղորդում է Փարիզից թղթախտի դէմ կռուելու մի նոր միջոցի մասին: Առաջինը ուշադրութիւն դարձրեց նշանաւոր Բերինզը այն քանի վրայ, որ նոր ծնուած կենդանիները (ոչխարներ, հորթեր և այլն) անպատիժ տանում են մարդկային վարակուած կազմուածքից ստացած չիճուկի պատուաստումը: Այն հորթները և գառները, որոնք որոշեալ հասակի են հասնում, սատկում են նոյն տեսակ պատուաստումից: Բերինզը աւելի առաջ է գնում. նա ենթադրում է, որ էգերը, որոնք փոքր հասակում են թնայելու եւ պատուաստման, այնպիսի կաթ են տալիս, որ այդ կաթով կերակրուող երեխաները անբնորոշակ են դառնում թղթախտից վարակուելուն: Ուրեմն թղթախտաւոր ծնողներից ծնուած երեխաները կարող են այդ տեսակ կենդանիների կաթով սննդուելով սարսափելի ժառանգութիւնից ապաստուել: Պատուելի աշակերտ և Լիլլ քաղաքի փորձնական ճեմարանի տեսուչ բժիշկ Վալմետտը մի քանի փորձեր կատարեց իւր արհեստանոցում: Վալմետտը վերցրեց մի քանի տասնեակ հորթեր և գառներ և իրանց հասակի համեմատ խումբերի բաժանելով, պատուաստեց նրանց տուբերկուլիօզով (մարդկային ծագումից): Վալմետտը միևնոյն արդիւնքը ստացաւ. այն գառները և հորթերը, որոնք մի ամսական հասակից փոքր էին, կենդանի մնացին, իսկ մնացածները սատկեցին: Այդպէս ուրեմն Բերինզի սկզբունքը վերջնականապէս հաստատուեց. կենդանիներից մարդուն անցած տուբերկուլիօզը բաւական թուլանում է: Վալմետտը այն կարծիքի է, որ երեխաների սաստիկ տարածուած աւշային զեղձերի տուբերկուլիօզի միակ աղբիւրը տուբերկուլիօզով վարակուած կովերի կաթն է: Վալմետտը՝ փորձեր կկատարէ տուբերկուլիօզով հիւանդ ծնողների երեխաների վրայ. եթէ տուբերկուլիօզով վարակելուն անբնորոշակ կաթը առողջարար աղդեցութիւն կանէ երեխաների կազմուածքի վրայ, այն ժամանակ տուբերկուլիօզը այն դրութեան մէջ կլինի, որի մասին այժմ գիտութեան մարդիկ տակաւին երազում են:

ՄՈՒՄԱՅԻ ՎԱՅՅԱՅԱՅՓՈՂԸ Շատ հետաքրքիր

են եզրպտական մոմիայի վրայ կատարած փորձերը 2000, 1000 և 250 տարի Քրիստոսի ծննդիցն առաջ, որ կատարել է Վեննայի բնագէտ Գանգեմանը: Յանկանայով համոզուել թէ պահպանուել են արդեօք այդ մոմիաների մէջ կեանքի հետքեր, Գանգեմանը մոմիաների պահպանուած մկանները զանազան քիմիական գործիքների ազդեցութեան ենթարկեց և համոզուեց որ այդ հեղուկները մոմիաների մկանների վրայ նոյն ազդեցութիւնն են անում, ինչ որ կենդանի մարդկանց մկանների վրայ: Այլապէս, այդ մեռած մկանների մէջ, դեռ ևս պահպանուած են կեանքի հետքեր և եթէ գիտութիւնը մոմիաներին զարթեցնելու որևէ միջոց ունենար, կարելի կլինէր նախնի եզրպտացիներին նոր կեանք շնորհել: Մի քանի տարի առաջ մի գիտնական, որ հին եզրպտական դագաղի մէջ հացի հատիկներ էր գտել, ցանեց նրանց հողի մէջ և համոզուեց, որ ցարենը չէր կորցրել իր յատկութիւնը և հրաշալի հասկեր է տուել:

Նոյնպէս մի քանի տարի առաջ Լօնդոնում սիսեռ է երևացել, որը բուսել էր այն սիսեռի հատիկից, որ գտել էին Քրիստոսի ծննդից 3000 տարի առաջ ծագում ունեցող մոմիայի ձեռքի մէջ: Գանգեմանի վերոյիշեալ փորձը յիշեցնում է ամերիկացի գրականագէտի պատմութիւնը Չ գիտնականներին վերաբերեալ, որոնք ելեքտրական հոսանքի միջոցով արթնացրին մոմիային 100 տարուայ քնից և ստիպեցին նրան պատմելու իր ամբողջ կեանքի արկածները: Այդ երևակայական պատմութիւնը, այս փորձերի շնորհիւ որոշ չափով հաւանականութիւն է ստանում:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆՁԱՆՑ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ՎԵՀԷՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՕԾՄԱՆ ՏԱՍՆԵՒՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱ-
ՐԵԴԱՐԶ

Սեպտեմբերի 26 ին, Վարազայ խաչի տօնին, Թիֆլիսի Վանքի ա. եկեղեցում կատարուեցաւ ամենայն Հայոց Վեհ. կաթողիկոսի օծման 11-րդ տարեդարձը ամենամեծ չքով: Մաղթանքին ներկայ էր Թիֆլիսի ամբողջ հոգևորականութիւնը, ուսանող սերունդը և խուռն բազմութիւն ժողովրդեան: Այդ օրը Վեհափառին առաքուեցան բազմաթիւ շնորհաւորական հեռագիրներ:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ Տ. ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՅՅԸ Կ. ՊՕԼԻՍ

Կ. Պօլսից գրում են մեզ, որ սեպտեմբեր ամսին Կ. Պօլիս է ժամանել Նիքիկիոյ ամենապատիւ Տ. Սահակ կաթողիկոս Խապայեանը և ընդունուել է Հայրապետական մեծ և արտակարգ չքով թէ Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքի, թէ ամբողջ ազգայինների և թէ կառավարութեան կողմից:

Պ. Կ. ԵԶԵԱՆԻ ՅԻՄՆԱՄԵԱԿ

«Լումայի» վերջին թերթը մամուլի տակ էր, երբ կարդացինք Պ. Բուրճից տեղւոյս ռուս լրագիրներին ուղղած հետեւեալ հեռագիրը.

«Պ. Կարապետ Յարութիւնեան Եղեանցին յարգողների խումբը յայտարարում է, որ նույեմբերի 6-ին լրանում է նորա պետական ծառայութեան իսնամեակը և

որ նոքա, ովքեր ցանկանում են մասնակցել Յօբելեարի անունը յաւերժացնելու նպատակով կազմուելիք դրամագլխի կազմելուն՝ կարող են նուէրներն ուղարկել Ե. Բ. Բաբայեանցին (Պ. Բուրգ, Մօնէտնի դփօր)։ Հաւաքուելիք դրամագլխի վերջնական կարգադրութիւնը թողնուած է Յօբելեարի բարեհայեցողութեան»։

«Լուծման» կաշխատէ միւս անգամ մանրամասն տեղեկութիւններ տալ այդ մասին. իսկ առ այժմ իւր սրտագին շնորհաւորութիւններն է ուղղում յարգելի յօբելեարի բազմամեայ պետական և գրական բեղմնաւոր գործունէութեան առիթով։

Կ. ՊՕԼՍԻՅ

Կ. Պօլսից մեր թղթակիցը հաղորդում է մեզ, որ ռուսահայ հազւորական Բագուի արժ. Ներսէս քահ. Տէր Կարապետեանցը Խզմիրեան մրցանակաբաշխութեան ներկայացրած քարոզով իւր տարած դրամական նուէրը՝ յանուն Ամենապատիւ ս. պատրիարքի մի գրութեամբ թողել է ի նպաստ Կ. Պօլսի ս. Փրչեան Ազգ. Հիւանդանոցի մանկական բաժնին—ի յիշատակ իւր վաղամեռիկ որդի Յակովբիկի։

ԳԼԴՆԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Այս օրերս մենք առիթ ունեցանք տեսնել Թիֆլիսից 10 վերստ հեռու գտնուած Գլդան գիւղի նորաշէն Հայ եկեղեցին, որ կառուցել է նորին Մեծութեան սենեկապետ Կ. Ն. Համբիմեանը։

Հաքիմեանները կալուածատէր են յիշեալ գիւղի ու շրջակայքի և պ. Հաքիմեանի հայրը, որ այժմ ընտանիքով տեղափոխուած է Գլդան, կառուցել է հնում տեղական վրացիների համար եկեղեցի, իսկ որդին չուզենալով հոգևորապէս անմխիթար թողնել գիւղի մի բուն Հայ ժողովուրդը, շինել է նոցա համար հայ եկեղեցի։ Եկեղեցիներ ի հարկէ շատ կան գիւղերում և շատ էլ կառուցուում են այս և այն բարերարների ձեռքով, բայց եթէ մենք շեշտում ենք Գլդանի Հայ եկեղեցին, դա ունի իւր յատուկ պատճառը. դա թէպէտ և մի շատ

փոքրիկ, հապիւ գիւղական ժողովրդին բաւական տարածութիւն ունեցող մի եկեղեցի է, բայց աչքի է ընկնում իւր կոկիկ, գեղեցիկ, նրբանկար և ներգաշնակ կերտուածով. բեմը, սեղանը, խորանները, աւագանը, լուսամտները, դռները և այլն և այլն մի մի մանրանկար են իսկական գաղափարական եկեղեցու մասերի. պատկերները, բոլորն էլ Ռուսաստանի մայրաքաղաքներում լաւագոյն գեղարուեստների արտադրութիւն, հրաշալի և հայկական, մանաւանդ բեմի վրայի Աստուածամօր և Փրօչական պատկերը, որպիսին չի կարելի տեսնել Թիֆլիսի բալթաթիւ հայ եկեղեցիներում. նոյնը կարելի է ասել և զգեստների, անօթների ու զարդերի մասին. միով բանիւ եկեցու բարերարը աշխատել է այդ վերախօս գիւղում մի գեղեցկադիր բարձրավանդակի վերայ կառուցանել մի փոքրիկ եկեղեցի—թանգարան, որից հիանում են ոչ միայն տեղական բնակիչները, այլ և քաղաքների բոլոր այցելուներ: Ինչպէս տեղեկացանք պարոնը դիտաւորութիւն ունի եկեղեցուն կից բակում կառուցանել և մի բնակարան քահանայի համար: Պատիւ և փառք նորան:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Մեծարգոյ Տ. Խմբագիր

Սեպուհ պարտականութիւն եմ համարում ինձ Ձեր պատուական հանդիսի միջոցով սրտագին շնորհակալութիւնս յայտնել և օրհնել այն բոլոր հաստատութիւններին և անձերին, որոնք անձամբ, հեռագրերնեով և նամակներով շնորհաւորեցիք իմ նշանակուելը յառաջնորդութիւն թեմին Հայոց Վրաստանն և Իմերէթի:

1904 թ. 12 Հոկտեմբերի

Դարեգին եպիսկոպոս:

Տփլիս

ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔԻ ՀԱՅ ԳՐԶԱԳՐՆԵՐ:

Ս. Էջմիածնից մեզ հաղորդում են, որ Սանահնի վանքում գտնուած քսանեօթն հատ բաւական կարևոր ձեռագիրներ նոյն վանքի նախկին վանահայր և այժմ թեմիս նորընտիր Առաջնորդ սրբազան Դարեգին եպիսկոպոսի կարգադրութեամբ ուղարկուել են Վեհափառ կաթողիկոսին Ե. Էջմիածնի մատենադարանում պահելու համար: Գրչագիրներից հնագոյնը գրուած է հայոց Ձ և փրկչական 1451 թուին, իսկ նոցա մէջ եղած Ընդհանրականի մի յիշատակարանից երևում է, որ այդ

գրչագիրը «Սանահնու սուրբ Աստուածածին վանուցն է, զոր հանեցաք ի ՅԱՃԱՌԱՆՅ այրիցն 1787 թուին»:

Այս օրերս թեմիս ս. Առաջնորդի միջոցով նոյն նպատակով ս. Էջմիածին է ուղարկուած հանգ. Արգար Յովհաննիսեանի վերջին կամքի համաձայն՝ վերջնիս 19 հայ գրչագիրները, որոնց մանրամասն և ընդարձակ ցուցակը կազմել է պրոֆ. Հ. Ֆինկը, որ անցեալները լոյս տեսաւ Լայպցիգի (†) Նուբար Փափամաճեանի հայկական տպարանից:

ՎԱՆՔԻ ԾԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎ

Հոկտեմբերի 10-ին կայացաւ Վանքի աւագ եկեղեցու ծրխականների վերջին ժողովը նախորդ երեցփոխանի հաշիւների մասին՝ հաշուատեսների զեկուցումը լսելու և նոր երեցփոխանի տաճարկած նախահաշիւը հաստատելու համար:

Հաշուատես Յանձնաժողովը ներկայացրեց ժողովին նախորդ երեցփոխանի 6½ ամեայ հաշիւների մէջ նկատուած թերութիւնները. ժողովը որոշեց այդ բոլորը յանձնել կոնսիստօրիայի տնօրինութեան օրինական բացատրութիւն պահանջելու նախորդ երեցփոխանից այդ ամենի դէմ և որոշեց ստիպել վերջնիս 7 օրում քանդել եկեղեցական փողով գնուած տունը:

Այնուհետեւ ժողովը միաձայն հաստատեց նոր երեցփոխան պ. Ա. Բաբեանի առաջարկած նախահաշիւը, որի մէջ ամենակարեւոր կէտն այն է, որ նա վերացնում է բոլոր գանձանակադրամների շրջեցները (ռացի մի անգամից, որ քահանան կը շրջեցնէ յօգուտ եկեղեցու) և գոցա փոխարէն նշանակում է ռոճիկ եկեղեցու բոլոր պաշտօնեաներին:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Նամակ Յմբագրին

Տէր Հայր ջան.

Սուրբ յաջիդ մատաղ. հրամանքիդ կշտին համ քիչմ գործ ունիմ, համ էլ խոստովանանք:

Ես կուզիմ օր աստից յետև դուն յըլլիս իմ ծխատէր խոստովանահայրը. ես ալ գլլիմ հրամանքիդ ծուխը: Ես աղքատ մարդ իմ, դուզը կըսիմ, դուն առանց փարի մեզի հմար տէր տէրութիւն կենիս. ես ալ առանց փարի հրամանքիդ ամենքը կը ղալայիմ: Քիչմ ինձի դադր գլլի հմայ, զարար չունի. մեր հոգևոր հայրն իս, մեզի կօրչնիս: Հիմի հրամանքիդ յայտնիմ թէ ես վե՛վ իմ. ես Գիւմրեցի Ղալայի Մարգարն իմ. մէկ վախտմ դազեթաճի Պետրոս աղայի կշտին բանւոր էի, խեղճ մարդը կոտր ընկաւ, խանութը կոխակց, ինձի ալ դուվները թողեց: Հիմի կուզիմ օր հրամանքիդ կշտին բանւոր մտնիմ: Թէ օր կուզիս, խնդրեմ ապրտնը տպիս, օր ես ալ հաճաթ մաճաթ սարգիմ բաշլայիմ ղալայելու ժանգոտ ամենքը. չիս ուզի, մի տպի. ես ալ ղալայելութենի թարկը կուտամ, ուրիշ սանիաթմ կսարգիմ:

Հրամանքիդ խ. ծ.

ՂԱԼԱՅԵՒ ՄԱՐԳԱՐ

† ՄԱՀԳՈՅԺ

1. ՆԻԼՍ ՓԻՆԶԷՆ

Անցեալ սեպտեմբերին Կոպէնհագէնում վախճանուեց պրոֆէսոր Նիլս Ֆինզէնը, որ մի շատ կարեւոր զիւտ է արել բժշկականութեան մէջ, ինչպէս արդէն մենք իւր ժամանակին էլ ասել ենք թերթիս էջերում: Նա գտաւ լուսարուժութեան եղանակը:

Ֆինզէնը իւր ուսումը ստացել է Դանիոյում և իննսնական թուականներին նա հիմնեց Կոպէնհագէնում բժշկական մի հաստատութիւն — «Medyzynste—Lys-Institut»:

Ի նկատի ունենալով, որ արեւի լոյսը սպանում է մանրէները և մարդկային հիւսուածքների վերայ ազդելու յատկութիւն ունի, նա սկսեց փորձեր անել՝ կաշուի հիւանդութիւնները բժշկելու՝ ելիքարական լուսով: Եւ այդպիսով իւր բազմադիմի փորձերից յետոյ նա գտաւ, թէ ինչ տեսակ լոյսի ճառագայթներ բուժիչ ընդունակութիւն ունին և ինչ եղանակով պէտք է նոցա դործադրել. և պատրաստեց ֆինզէնեան կոշուած գործիքը, որ հասցրեց վերին աստիճանի կատարիւղագործութեան: Մեր հանդիսի ընթերցողները գիտեն, որ ֆինզէնեան գործիքը յաջողութեամբ օգնում է մանաւանդ լուպուսի դէմ, այն է կաշուի տուբերկուլիոզեան հիւանդութեան դէպքում, որ սովորաբար ալլանդակում է մարդու կերպարանքը:

Նա մեծ ժողովրդականութիւն ստացաւ գիտնական աշխարհում, նորա մօտ ամեն կողմից գալիս էին բազմաթիւ հիւանդներ, որոնց օգնում էր ամեն կերպ: Վերջին տարիներս նա ստացաւ Նօբելեան մրցանակը — 80,000 ուլլէի, որից 10,000-ը նա գործ դրեց իւր հիւանդների վերայ:

Մարդկութեան այս մեծ բարեկամը մեռաւ անժամանակ 44 տարեկան հասակում սրտի ծանր հիւանդութիւնից:

2. ՅԱԿՈՎԲ ՏԷՐ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Հոկտեմբերի 20-ին Թիֆլիսում վախճանուեցաւ 56 տա-

րեկան հասակում երդուեալ հաւատարմատար Յակովբ Տէր Յովհաննիսեանը, թողնելով 6 մանր երեխաներ անապահով վիճակում:

Հանգուցեալը ութսունական թուականների հայ աչքի ընկնող գործիչներից մէկն էր: Վարել է բաւական չափ պաշտօններ դպրոցական և հոգևոր ասպարիզում.— եղել է ուսուցիչ և տեսուչ Գայիտեան ուսումնարանում— ձրիաբար, ուսուցիչ և մի շարքանի հոգաբարձու Ներսիսեան Դպրոցում, թեմական վերատեսուչ Վրաստանի վիճակի հայ ծխական դպրոցների և վերջապէս երկու տարի հրատարակել է «Մանկավարժական թերթ» ամսագիրը: Քանի մի տարի վարում էր նաև Թիֆլիսի Հայոց թեմական Ատենի իրաւաբանի պաշտօնը: Իննսնական թուականներից հանգուցեալը թողեց դպրոցական ծառայութիւնը և նուիրուեց իւր մասնագիտութեան— փաստաբանութեան:

Յակովբ Տէր Յովհաննիսեանը յայտնի էր իւր սիրալիր բնաւորութեամբ և իբրև հասարակական գործիչ— իւր մաքուր և անխարդախ գործունէութեամբ:

3. ՍՏԵՓԱՆ ԶԵԼԻՆՍԿԻ

Հոկտեմբերի 22-ին երկարատև հիւանդութիւնից յետոյ Թիֆլիսում վախճանուել է յայտնի բանասէր Ստեփան Զելինսկին, որ հայ ծագումն ունէր և լաւ գիտէր հայերէն: Հանգուցեալը ծանօթ էր մեզ մօտ իբրև կովկասագէտ և իբրև անդրկովկասեան գիւղական կեանքի լաւագոյն ուսումնասիրող:

Զելինսկին թողել է բաւական գրաւոր գործեր, նա աշխատակցել է «Մշակ» և «Արձագանք» լրագիրներին, հրատարակել է հայերէն լեզուով մի քանի գիւղատնտեսական գրքոյկներ և Ալեքսանդրօպօլի ու Զանգեզուրի գաւառների ուսումնասիրութիւններ: Թողել է նաև մի քանի անտիպ աշխատութիւններ: Մենք կարծում ենք հանգուցեալը պիտի թողած լինի նաև մի աշխատութիւն մեր Յովհան Մանգակունի և Գրիգոր Նարեկացի մատենագիրների մասին, որովհետև հանգուցեալը մի քանի տարի առաջ մեզ ուղղել էր մանրամասն հարցեր այդ մատենագիրների գրուածքների գանազան կէտերի վերաբերեալ, որոնց մանրամասն պատասխանը հաղորդեցինք իրան:

Հանգուցեալը մասնակցում էր և հայ հասարակական գործերին. մի ժամանակ նա վարեց Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան փոխ-նախագահի պաշտօնը և մասնակցեց Մորգովցեվի կատարած վերելքին Արարատ լեռան վերայ, որտեղից և իսկապէս սկիզբն առաւ նորա այն երկարատև հիւանդութիւնը, որ վերջիվերջոյ գերեզման տարաւ այդ համակրելի գործիչին:

ՀԱՅ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

- ԵՐԵՒԱՆ. Գուքս-Արծուկին. — Ձեր բանաստեղծութիւնները ստացանք. մինչև Ձեր անունն և ազգը չայտնէք մեզ՝ տպագրութեան որոշում տալ անկարող ենք:
- ԹԻՖԼԻՍ. Դր. Մ. Ղաղարեան. — Ձեր «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին» յօդուածը ստացանք երբ այս համարի տպագրութիւնն աւարտուած էր, կտպենք միւս անգամ:
- ԿԱՐՍ. Սար. Տէր Մելք. — ստացանք Ձեր «Մի կտոր հմ ուսուցչական յիշողութիւնից» յօդուածը:
- Կ. ՊՕԼԻՍ. Հ. Յ. ա. ք. Մ. — Ստացանք Ձեր ուղարկած՝ Յովսէփ կաթ. Արղուծեանի բազմաթիւ նամակները. շնորհակալ ենք, բայց գոքա կը պահուին «Դիւանի» համար:
- ԷՋՄԻԱՄԻՆ. Վամսար. — «Անբաղդներ» պատմուածքը ստացանք. կկարդանք և կպատասխանենք:
- ՇՈՒՇԻ. Արսէն. — «Տեսակցութիւն» վկալը ստացանք. երկունն էլ երկար են. իսկ «Լուծայի» էջերը չատ անձուկ են. կըկարդանք և կպատասխանենք:
- ԲԱԳՈՒ. Ա. Գեանջ. — Ստացանք «Լուռ միայնութեան մէջ». կըկարչանք և նամակ կգրենք:
- ԵՐԵՒԱՆ. տ. Ջապէլ Չիլինկարեան. — Ուլլիխ Ֆրանկի «Օտիլիա» վէպը արդէն ստացանք, երբ այս համարն աւարտուած էր. որովհետեւ մի համարում չի տեղաւորուի, կպահենք յաջորդ տարուայ համար:
- ԹԻՖԼԻՍ. — Դր. Վանցեան. — «Երեք մատ» առակը ստացանք. կաշխատենք միւս անգամ տպել:
- ԵՐԵՒԱՆ. Գիտող. — «Մեր ցաւերից» ստացանք. կկարդանք և կպատասխանենք:
- ԲԱԳՈՒ. «Բանբերի» երկու տողը և Արեմտեան Հայոց գրականութիւնը՝ ստացանք ուշ. անհրաժեշտ կլինի մի քիչ յապաւել և այնպէս տպել:
- ՄՈՍԿՈՒԱ. Ղ. Գ. — «Մէկ թէ երկու» պատկերը ստացանք:
- ՄՈՍԿՈՒԱ. Արշակ Կայծունի. — «Հայոց Կռուները Մոսկուայում» ստացանք:
- ԲԱԳՈՒ. Տիգրան Սաֆարեան. «Զրկուած» պատկերը ստացանք. կկարդանք և կպատասխանենք:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լոյս տեսաւ

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ

III հատորը. գինն է 1 ռուբլի:

Ծախւում է Կովկասի բոլոր հայ գրավաճառների
մօտ: Պահեստը Նոր-Նախիջևանում Մինաս Բերբերեանի
մօտ:

Լոյս տեսաւ և ի ցոյց է դրուած Կենդրո-
նական գրավաճառանոցում

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍՆՈՐԶԻ

իւղատիպ (96×66 սանտ.) մեծադիր պատկերը,
տպուած Լայպցիգի Էմիլ Պրինկաունշանաւոր
պորժարանում 14 գոյնով:

Պատկերները կստացուին մինչև Դեկտեմ-
բեր ամիսը: Գինն է առանց ճանապարհի
ծախքի 3 ռուբլի:

Ցանկացողները բաժանորդ կարող են
գրուել այժմէն վճարելով 1 ռ., իսկ մնացեալը՝
պատկերը ստանալիս:

ԳԻՆՏ Ա. ՔԱՅ ՄՂԱՆԵԱՆՅ.

Լոյս տեսաւ Գոգօլի «ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆ» (Женитъба)

կատակերգութիւնը:

Ազատ թարգմանեց Պերճ Պռօչեանց.

Գինն է 30 կոպէկ.

Գումարով առնողներին 25% զեղջ.

Ծախւում է թարգմանչի մօտ. Тифлисъ, Вознесенская, 19

Լ ՈՒ Մ Ա Յ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Առաջիկայ 1905 թուին կհրատարակուի նոյն ծրագրով և հետևեալ աշխատակիցների մասնակցութեամբ. Աղանեանց օր. Ն., Բարխուդարեան Մկրտիչ, Բերբերեան Մինաս, Եզեան Կարապետ, Ենգիբարեան Գարեգին, Կոստանեան տ. Տիրունի, Մանաս. Ս., Մուշէ Վ., Մուրացան. Յարոյ Նիկ., Ծահագիզ Երուանդ, Ծիրվան-Պաղէ, Զիլինկարեան Արշակ, Զիլինկարեան տ. Զապէլ, Պատրիկ, Պոռշեան Պերճ, Վանցեան Գրիգոր, Տ. Վ., Փափագեան Վրդանէս, Բարամեան Նիկողայոս, Բաջըրունի, Բնիասէր, Եւայլն Եւայլն:

Տարեկան բաժանորդագիւնն է Ռուսաստանում 6 ռուբլի նանապարհածախքով եւ տուն հասցնելով, իսկ արտասահմանում 20 ժրանկ:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունւում է Թիֆլիսում «Լումայ»ի խմբագրատանը, Պոլիցէյսկի փողոց, 13 և Կենտրոնական գրադաճառանոցում:

Մեր զաւառական գործակալները

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. պ. Հայկ Սարոյեան
ԲԱԳՈՒ. Արժ. Եղիշէ ա. ք. Գեղամեանց
» Ներսէս ք. Տէր Կարապետեան
պ. Արմենակ Յակոբեան
« Գրավաճառանոց Сотрудникъ
ԳԱՆԶԱԿ. պ. Յովսէփ Խօյայեան
արժ. Յուսիկ ք. Վերդեան
ԿԱՐՍ. » Մինաս ա. ք. Տէր-Պետրոսեանց
ՆՈՐ ՆԱԽԻՋ. արժ. Պօղոս ք. Բեգելեան
ՀԱՄԱԽԻ. արժ. Տաճատ ա. ք. Մարտեան
ԶՈՒՂԱՅ. պ. Գէորգ Աղամալեանց
ՌՈՍՏՈՎ. պ. Մինաս Բերբերեան
Վ. ԱԳՈՒԼԻՍ. Արժ. Մելքիսեդէկ ք. Թումանեանց

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal armenien „LOUMA“.

Խմբագիր-հրատարակիչ ԳԻՒՏ Ա. ԴԱԶ. ԱՂԱՆԵԱՆԵՅ

ԲԱԳՈՒ, Գրավաճառ Սամսոն Եարութիւնեանի մօտ «Լումայի»
բաժանորդագրութիւնն չէ ընդունւում: